

घटक - १

शिक्षणाचा अर्थ, व्याख्या व वैशिष्ट्ये

घटक रचना :

- १.० उद्दिष्ट्ये
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ शिक्षणाचा अर्थ व स्वरूप
  - १.२.१ शिक्षणाचा अर्थ
  - १.२.२ शिक्षणाची व्याख्या
  - १.२.३ शिक्षणाचे स्वरूप
- १.३ शिक्षणाची व्याप्ती व कार्य
  - १.३.१ शिक्षणाची व्याप्ती
    - १.३.१.१ इतर शिस्तीशी संबंध
    - १.३.१.२ शिक्षणाचे प्रकार
    - १.३.२ शिक्षणाचे कार्य
- १.४ शिक्षणाची वैशिष्ट्ये
- १.५ सारांश (आढावा)
- १.६ स्वाध्याय

१.० उद्दिष्ट्ये

ह्या घटकाचा अभ्यास केल्यावर तुम्ही करू शकाल.

- शिक्षणाची व्याख्या कराल व अर्थ प्राप्त कराल.
- शिक्षणाचे स्वरूपाचे वर्णन कराल व अर्थाचा खुलासा कराल.
- शिक्षणाच्या विविध कार्याची चर्चा कराल.
- शिक्षणाच्या वैशिष्ट्यांची यथार्थता स्पष्ट कराल.

१.१ प्रस्तावना

मानवी जीवन हे परमेश्वराची उत्कृष्ट निर्मिती आहे व त्याचे दोन पैलू आहेत.

- १) जैविक
- २) सामाजिक संस्कृती

जैविक पैलू हे शेतात व प्राण्यांच्या जीवनामध्ये असतात. सामाजिक संस्कृती हा मानवी जीवनाचा दुर्मिळ असलेला पैलू आहे. हा जैविक सामाजिक मधला फरक आहे. फक्त मानव समाजच फक्त शिक्षण घेण्यास सक्षम आहे.

सर्वसाधारणपणे शिक्षण हे अध्ययनाचे असे स्वरूप आहे की ज्यामध्ये ज्ञान, कौशल्य, सवयी एका समूहाकडून दुसऱ्या समूहाकडे व एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढी (Generation) कडे अध्यापनाद्वारे प्रशिक्षणाद्वारे, संशोधनाद्वारे रुपांतरित होते. शिक्षण हे वारंवार इतरांच्या मार्गदर्शनाखाली घडून येते. कोणताही अनुभव विचारसरणीला आकार देणारा जाणीव, कला हे सर्व शैक्षणिक ग्राह्य धरतात. शिक्षण हे सर्वसाधारण पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक, महाविद्यालयीन, विद्यापीठ, प्रशिक्षार्थी, स्तरांवर विभागलेले आहे.

अशाप्रकारे शिक्षणाद्वारे नवीन विचार, संकल्पना शोधले जातात. तसेच जीवनाचा नवीन मार्ग सापडतो. शिक्षणाद्वारे बुद्धीमत्तेचा विकास होऊन ज्ञानामध्ये भर पडते व हे जगातील चांगल्या व वाईट माणसाच्या इच्छेनुसार त्यांना उपयोगी आहे. सभोवतालच्या संबंधातून स्वतः स्वतःचे आकलन केले पाहिजे व मिळवलेले ज्ञान यशस्वीपणे पुढील पिढीस रुपांतरण केले पाहिजे.

१.२ शिक्षणाचा अर्थ व स्वरूप

१.२.१ शिक्षणाचा अर्थ :

“Education” शिक्षण हा शब्द विविध स्रोतांमधून आलेला आहे. हा लॅटीन शब्द आहे. “educatio”चा अर्थ ह्या ठिकाणी E म्हणजे बाहेर ducio म्हणजेच अंधारातून प्रकाशाकडे असा आहे. ह्या ठिकाणी शिक्षक अंधारातून प्रकाशाकडे घेऊन जातो. हिंदी व संस्कृत मध्ये ह्यास विद्या संबोधले जाते. प्राथमिक शिक्षणाचा अर्थ म्हणजे विज्ञान, ज्ञान, तत्वज्ञाव, विद्वता व कोणतेही ज्ञान जे खरे असो की खोटे त्याचे अध्ययन करणे होय. ह्याचे मूळ म्हणजे कारणे शोधणे, माहिती मिळवणे, माहित करून घेणे ओळखणे, संपादन किंवा आकलन करणे होय.

शिक्षणाचा दुसरा दृष्टीकोन education हा शब्द educare पासून घेतलेला आहे. ह्याचा अर्थ मागील घेऊन त्याचे पोषण करणे म्हणजेच मुलांना जेव्हा पूर्व ज्ञानाचा अभाव असतो. त्यावेळी पूर्वकालीन संकल्पना, विचारसरणी, आपून त्यास ज्ञान प्राप्ती योग्य प्रकारे करवून देणे होय. म्हणजे पुन्हा एकदा ह्याचा अर्थ सांगताना मुलांना सरते शेवटी त्याच्या उद्दिष्टानुसार व त्यांच्या दृष्टीकोनानुसार ज्ञान दिले जाते.

आधुनिक शिक्षण तज्ञांच्या मते मुले सक्ती स्वीकारत नाहीत. त्यांच्यासाठी निरिक्षण करून, विचार करून निष्कर्ष काढला जातो. म्हणून शिक्षण म्हणजे माणसातील सुप्त बुद्धीमत्ता (talent) गुण बाहेर काढणे होय. शिक्षण हे मानसिक, वैचारीक, शारीरिक व नैतिक विकासाची कला आहे. काहीतरी दिल्या शिवाय काहीतरी घेता येत नाही. ह्या नियमाप्रमाणे मुलांचा विकास हा स्वयंचलित होत नाही. त्यासाठी विशेष ज्ञान व अनुभवाची गरज आहे. मुलांच्या मधील सुप्त गुण व बुद्धीमत्तेच्या उत्तम विकास साधण्या अगोदर त्यांना ज्ञान व अनुभव देण्याची आवश्यकता आहे.

मुलांच्या आतमधील शक्तींचा उच्चतम स्तरांपर्यंत विकास करण्यासाठी त्यांच्या आवडीचे ज्ञान व आवडीचा अनुभव देण्याची प्रक्रिया म्हणजे शिक्षण आहे. मुलांना विश्वात्मक स्तरांवर पोहचण्यासाठी ज्ञान व अनुभव संपादन व कौशल्य, सवयी, स्वभाव ह्यांमध्ये विकास ह्या दोघांची ही गरज आहे. स्वतःस उत्तम सिद्ध करण्यासाठी प्रशिक्षणाद्वारे जीवनातील विविध अनुभव घेण्याची शिक्षण ही एक वास्तविकता आहे.

गांधीजींच्या मते, शिक्षण म्हणजे मुले व माणसांचा सर्वांगीण मन, शरीर व आत्मा विकास करण्याचे साधन आहे. स्त्रिया व पुरुष साक्षर होणे म्हणजे शिक्षण नव्हे.

सर्वांगीण विकास म्हणजे मानवाची बुद्धी मन, हृदय व आत्मा व प्राण्यांची बुद्धी, मन हृदय व आत्मा ह्यामध्ये फरक आहे. हृदय, मन, बुद्धी व आत्मा ह्यांचा एकत्रित सुसंगत विकास हा पूर्ण माणूस बनविण्यासाठी गरजेचा आहे. शिक्षण ही दुहेरी प्रक्रिया आहे. शिक्षक मुले किंवा मुली ह्यांचा आधुनिक विकास करण्यासाठी अध्यापन करित असतात. मुला-मुलींच्या निश्चित वागण्यानुसार शिक्षण त्यांच्या विकासासाठी एकाग्रतेने प्रयत्न करित असतात.

जॉन ड्यूरू मतानुसार जीवनातील अनुभवांची सतत पुनरचना करण्याची शिक्षण ही एक प्रक्रिया आहे. वैयक्तिकरित्या सर्व क्षमतांचा विकास करून त्यांना त्यांच्या आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी वातावरण निर्मितीची गरज व नियंत्रण म्हणजे शिक्षण होय. ड्यूरू पुढे म्हणतो कि, शिक्षण ही सामाजिक व मानसिक प्रक्रिया आहे. मानसिक पैलू मंद मुलांची कुवत व अभ्यास करण्याच्या इच्छाशक्तीचा समावेश आहे. ह्यामुळे वस्तुस्थिती प्रस्तुत होऊन शिक्षणाचा सुरुवातीचा बिंदू मिळतो. सामाजिक पैलू वैयक्तिक सहभागांवर जोर देतो व सामाजिक पैलू ची जाणीव करून देतो. सामाजिकीकरणाची सुरुवात जन्मापासून होते, व नंतर त्यास आकार देऊन त्याचे परिणाम वैयक्तिक व्यक्तीमत्त्वावर व विचारसरणीवर होतात. म्हणून आपण निश्चितपणे म्हणू शकतो विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तीमत्त्वास आकार आहे. समाजाच्या मागणी व गरजांनुसार त्यामध्ये सुधारणा करणे ही शिक्षकाची भूमिका आहे.

वैयक्तिकरित्या शिक्षण ही बाल्या अवस्थेपासून म्हातारपणापर्यंत जीवन म्हणजे शिक्षण व शिक्षण म्हणजे जीवन अशी सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. थोडक्यात शिक्षणामध्ये विचारपूर्वक नियोजन करून त्यातील मोजका प्रभाव हा सभोवतालच्या वातावरणातून समायोजन करून मानवी स्वभावामध्ये परिणामकारक बदल घडवून आणता येतो. शिक्षण हे वैयक्तिक रित्या स्वतः आत्मनिर्भर व निस्वार्थी बनवू शकते. शिक्षण हे फक्त अनुदेशनापेक्षा उत्तम व उच्च प्रतीचे आहे. अनुदेशनामध्ये संप्रेषण ज्ञान व उपयोगी कौशल्यांचा समावेश होतो. अनुदेशन हे शिक्षणाचे अत्यावश्यक साधन आहे.

१.२.२ शिक्षणाची व्याख्या :

ऑक्सफर्ड शब्दकोशानुसार शिक्षणाची व्याख्या :

- शिक्षण घेण्याची प्रक्रिया किंवा कृती हे प्रगतीचे पहिले पाऊल (टप्पा) आहे.
- थोडेसे शिक्षण घेऊन शिक्षित होऊन ज्ञान व विकासाची प्रक्रिया म्हणजे शिक्षण होय.
- मुख्यत्वे शिक्षणाचा अभ्यासाचे क्षेत्र, अध्यापन पद्धती व शाळेतील अध्ययनाशी जवळून संबंध येतो.

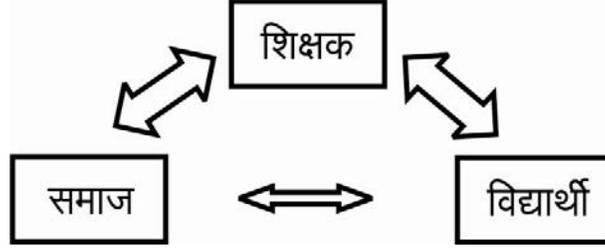
भारतीय विचारवंत / तत्त्वज्ञ व प्राचीन लिखाणानुसार शिक्षणाची व्याख्या :

- शिक्षण हे मानवास आत्मनिर्भर व निस्वार्थी बनविते - ऋग्वेद
- शिक्षण हे शेवटी उदारतेकडे घेऊन जाते - उपन्यास
- शिक्षण म्हणजे स्व-समाधान होय - कंद
- शक्य तितका संपूर्ण विकास करण्याची मानसिक प्रक्रिया म्हणजे शिक्षण होय. हे शिक्षण आयुष्यभरासाठी (टिकून राहते) उपयोगी पडते - जाकीर हुसेन
- माणसामध्ये अगोदरच असलेल्या दैवी शक्तीचे प्रकटीकरण म्हणजे शिक्षण होय - विवेकानंद

१.२.३ शिक्षणाचे स्वरूप :

जॉन ड्युई च्या मतानुसार शिक्षण म्हणजे सततच्या अनुभवाची पुनर्रचना करून जीवन जगण्याची प्रक्रिया होय. ह्या विचारधारेनुसार शिक्षणाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे होय.

- शिक्षण ही जीवनभर चालणारी प्रक्रिया आहे कारण वैयक्तिकरित्या जीवनाचा प्रत्येक स्तर / टप्पा शिक्षणाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे.
- शिक्षण ही पद्धतशीर प्रक्रिया आहे. म्हणजेच सर्व कृती ह्या पद्धतशीर संस्था व नियमांद्वारे आचरणात आणल्या जातात.
- शिक्षण हे वैयक्तिक व समाज विकासासाठी आहे; समाजाच्या प्रत्येक पैलूमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी प्रयत्नपूर्वक सामाजिक विकास करणे.
- शिक्षण हे वर्तणूकीतील आधुनिकीकरण आहे : मानवी जीवनाचे शिक्षण प्रक्रियेद्वारा सुधारणा व आधुनिकीकरण करता येते. हे प्रत्येकाचा वैयक्तिक विकास घडवून आणते.
- शिक्षण हे प्रशिक्षण आहे : समाजाच्या गरजेनुसार मानवी संवेदना, मन, वागणूक, कृती, उपक्रम कौशल्य ह्यांचे सकारात्मक प्रशिक्षण म्हणजे शिक्षण आहे.
- शिक्षण हे जीवन आहे : शिक्षणाशिवाय जीवन अर्थहीन आहे. जीवनाचा प्रत्येक पैलू व प्रसंगाच्या विकासासाठी शिक्षणाची गरज आहे.
- शिक्षण हे सतत आपल्या अनुभवांची पुनर्रचना आहे : जॉन ड्युई नुसार आपल्या अनुभवांचे पुनर्रचना व उपाय योजना समाजाच्या गरजेनुसार (इच्छेनुसार) असावयास हवी.
- मानव जातीसाठी शिक्षण ही एक शक्ती आहे. ह्या शक्तीद्वारे मानव पृथ्वीवरील मानव सर्व शक्तीमान होऊ शकतो.
- शिक्षण ही तिप्पट प्रक्रिया आहे : ह्यामध्ये शिक्षक, विद्यार्थी व समाज ह्यांचा संबंध आहे.

आकृती १.१ शिक्षक, समाज व संबंध विद्यार्थी

परिपूर्ण समाज व मानवांसाठी शिक्षणाची भूमिका अगणित आहे. समाज व राष्ट्रासाठी व वैयक्तिक समग्र आनंद, उत्कर्ष, समृद्धीसाठी शिक्षणाची गरज आहे.

आपली पगती तपासा :

१) विद्यार्थी, शिक्षक व समाज शिक्षण पद्धतीचे तीन आधारस्तंभ आहेत. समर्थन करा.

---

२) भारतीय संदर्भात शिक्षण संज्ञेची व्याख्या औपचारिकपणे करा.

१.३ शिक्षणाची व्याप्ती व कार्य

१.३.१ शिक्षणाची व्याप्ती :

व्याप्ती म्हणजे पाहण्याची श्रेणी, दृष्टीकोन क्षेत्र, उपक्रमाची संधी, विविध कामे करण्यासाठी संधी व उपयोजन होय. शिक्षणाचा अर्थ व उपयोजन विस्तृत आहे.

शिक्षणामध्ये व्याप्तीची सद्यस्थिती पुढील प्रमाणे :

- इतर शिस्तीशी संबंध
- शिक्षणाचे क्षेत्र
- शिक्षणाचा प्रकार

१.३.१.१ इतर शिस्तीशी संबंध

१) शिक्षण व तत्त्वज्ञान :

शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान मध्ये शिक्षणाचे ध्येय, शिक्षणाचे स्वरूप, शिक्षणाचे महत्त्व, कार्य ह्यांचा अंतर्भाव असतो. हा शिक्षणाचा अतिशय जुना व महत्त्वाचा भाग आहे.

२) शिक्षण व मानसशास्त्र :

शिक्षणाचे मुल्य ध्येय म्हणजे मुलाचा विकास करणे हे आहे. मानसशास्त्र हे बालकाचा (मुलाचा) शारीरिक, मानसिक, भावनिक समायोजन, वैयक्तिक भेद, व्यक्तीमत्त्व, विचारसरणी, समस्या निराकरण (problem solving) संबंधी मुलांना समजून घेऊन त्यांचा विकास करण्यास मदत करते.

३) शिक्षण व समाजशास्त्र :

मूल समाजात राहते. म्हणून त्यास समाजाविषयी माहिती, समाजाचे स्वरूप, संस्कृती व समाज यांचे आंतरसंबंध माहिती असणे अत्यावश्यक आहे.

४) शिक्षण व इतिहास :

पार्श्वभूमी, मूल विकास, वाढ व विकासाचे पैलू माहिती असणे महत्त्वाचे आहे. प्राचीन काळ मध्यवर्ती काळ, ब्रिटीश काळ व आधुनिक काळातील अध्यापन पद्धती जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे.

५) शिक्षण व अर्थशास्त्र :

व्यवसाय वाढ व जागतिक बाजार (market) जाणून घेण्यासाठी शैक्षणिक अर्थशास्त्र प्रत्येकासाठी महत्त्वाचे आहे.

६) शिक्षण व राज्यशास्त्र :

सुरुवातीपासून राजकीय पद्धतीचा शिक्षणाच्या सिद्धांत व प्रात्यक्षिकांवर प्रभाव दिसून येतो. राजकारणाचा प्रभाव लोकांना शोषणाविरुद्ध लढण्यासाठी, अन्याय व मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी, एक नागरीक व ग्राहक म्हणून हक्क अबाधित राखण्यासाठी कारणीभूत आहे.

७) शिक्षण व लोकसंख्येचा अभ्यास :

शिक्षणाचे व्यवस्थापन हे शिक्षणाच्या प्रशासन पद्धतीशी संबंधित आहे. हे मानवी व साहित्य स्रोताचे पर्यवेक्षण, योजना, धोरणे ह्यांचे शैक्षणिक पद्धतीमध्ये उपयोजन व अंमलबजावणीशी संबंधित आहे.

८) शैक्षणिक तंत्रज्ञान :

शैक्षणिक तंत्रज्ञान शारीरिक हार्डवेअर व सॉफ्टवेअर व शैक्षणिक सिद्धांत ह्यांचा अध्ययनाचा सोयीसाठी आहे. तसेच ह्यांचा उपयोग योग्य तांत्रिक प्रक्रियांचे व्यवस्थापन, तयारी व कामगिरी सुधारण्यासाठी आहे.

१.३.१.२ शिक्षणाचे प्रकार

शैक्षणिक विचारवंत, तत्वज्ञानी, हुशार ह्यांनी शिक्षणाचे विविध प्रकार व श्रेणी मध्ये विभाजन केलेले आहे. ह्याप्रमाणे शिक्षणाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे -

१) औपचारिक शिक्षण (Formal Education):

औपचारिक शिक्षण, हे शाळा, विद्यालये व महाविद्यालयां मधून दिले जाते. औपचारिक शिक्षण हे निश्चित ध्येय व उद्दिष्टे समोर ठेवून अभ्यासक्रमानुसार तयार केलेले असते. ह्यांची एक निश्चित वेळापत्रक, परीक्षा पद्धत व शिस्त असते. शाळा व महाविद्यालये ह्यांच्या नुसार नियम व शिस्त लावण्याची प्रक्रिया पुरवलेली असते. ह्यांची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे -

- हे पूर्व निर्धारित व पूर्व नियोजित आहे.
- वेळेचे बंधन नियमानुसार नियंत्रित आहे.
- जागेचे बंधन म्हणजे संस्थात्मक होय.
- वयाचे बंधन आहे.
- गुणवत्तापूर्ण शिक्षकांकडून दिलेले आहे.
- कडक शिस्तीचे पालन आहे.
- ह्याचे स्वरूप पद्धतशीरपणे आहे.

२) अनौपचारिक शिक्षण (Informal Education):

अनौपचारिक किंवा प्रासंगिक शिक्षण हे प्रत्येकाच्या जीवनामध्ये घडून येते. हे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होते. उदा. सायकल चालवणे, घोडे सवारी करणे, मासेमारी करणे इ. कुटुंब हे अनौपचारिक शिक्षण मुख्य स्रोत आहे. कुटुंबातील सदस्यांकडून भरपूर गोष्टी शिकावयास मिळतात.

अनौपचारिक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे :

- हे हेतू पुरस्सर व पूर्व नियोजित नाही.
- हे कोणत्याही संस्थेत निश्चित नाही.
- ह्या ठिकाणी वेळापत्रक व विहित असा अभ्यासक्रम नाही.
- वेळेचे व वयाचे बंधन नाही.
- अनौपचारिक शिक्षणाचे प्रतिनिधित्व करण्याला पुष्कळ संस्था आहेत.
- ह्यास शाळा बाह्य शिक्षण असेही संबोधिले जाते.

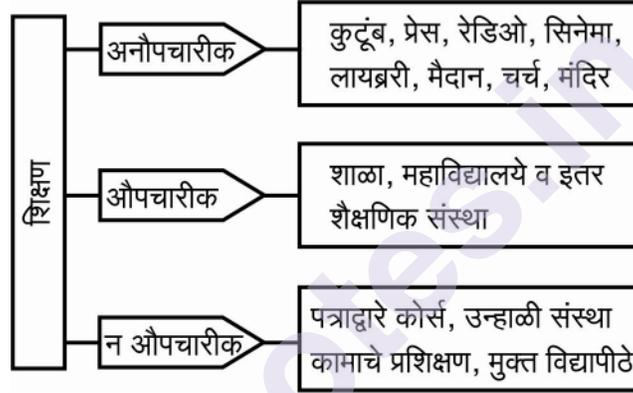
३) न औपचारिक शिक्षण (Non Formal Education):

न औपचारिक शिक्षणामध्ये शैक्षणिक कृतींचे पद्धतशीरपणे आयोजन हे औपचारिक पद्धती रचने बाहेर आहे. न औपचारिक शिक्षण हे योग्य ठिकाणी वेळेवर, आकलन स्तराव मुलांची व वयस्करांची वाढ होण्यासाठी आहे.

मुख्य वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे :

- न औपचारिक शिक्षण मुक्त आहे व ते स्पर्धात्मक नाही.
- न औपचारिक शिक्षणाची रचना व नियोजन औपचारिक शिक्षणाबाहेर जाऊन केलेले आहे.
- एकसारख्या गटाच्या गरजांसाठी ह्याचे कार्यक्रम आयोजन केलेले आहे.
- ह्याचे उपयोजन जाणीवपूर्वक, हेतुपुरस्पर आहे.
- ह्याचे मूल्यमापन, प्रक्रिया, रचना व अभ्यासक्रम लवचिक आहे.
- न औपचारिक शिक्षणामध्ये शिक्षक-विद्यार्थी संबंध हे जिव्हाळ्याचे आहेत.
- न औपचारिक शिक्षणामध्ये हजेरी / उपस्थिती ऐच्छिक आहे.

न औपचारिक शिक्षणामध्ये बहुतेक लोक हे काम करणारे आहेत.

आकृती १.२ औपचारिक, अनौपचारिक व न औपचारिक शिक्षणाचा आढावा

१.३.२ शिक्षणाचे कार्य :

१) सामाजीकरणाची प्रक्रिया पूर्ण करणे :

हे शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. उदयास येणाऱ्या उदारमतवादी कुटूंब, शाळेची भूमिका व इतर शैक्षणिक संस्था त्यामुळे निश्चितच समाजीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये वाढ दिसून येत आहे. मुलांमध्ये प्रामाणिकपणाच्या विकास इतरांना समजून घेणे, खरे व खोटे ह्यामधील तफावत समजून घेणे ह्यासाठी शाळा प्रशिक्षण देत आहे. सामाजीकरणाची प्रक्रिया ही मुलांना सहकार्यात्मक बनविणे व समाजातील नियमांचा एक चांगला नागरीक म्हणून आदर करण्यासाठी उद्युक्त करते. सामाजीकरणाची प्रक्रिया ही पाठ्यपुस्तके अध्ययन अनुभव ह्या द्वारे खरोखरच सामाजिक कौशल्य विकासास मदत होत आहे.

२) सांस्कृतिक वारसा रूपांतरीत करणे :

सर्व सामाजिक संस्था चढत्या क्रमाने सांस्कृतिक वारसा अधोरेखित करून सामाजिक आयोजनाद्वारे सांस्कृतिक ठेवा पुढील पिढीसाठी रूपांतरीत करीत आहे.

सर्व प्रकारचे शिक्षण व शैक्षणिक संस्था वाडमय, इतिहास, तत्वज्ञान ह्याचे अध्यापन करून सांस्कृतिक कार्याचे रूपांतरण करीत आहेत.

३) सामाजिक व्यक्तिमत्वाचे सूत्रीकरण :

समाजातील वैयक्तिक व्यक्तीमत्वांमध्ये सर्वसाधारणपणे समान सांस्कृतिक लक्षणे दिसून येतात. सामाजिक व्यक्तीमत्वाच्या निर्मितीसाठी संस्कृतीच्या रुपांतरण प्रक्रियेबरोबरच शिक्षणाचे सुद्धा योगदान आहे. सामाजिक व्यक्तीमत्त्व निर्मिती वातावरणाशी समायोजन व स्वतः व इतरांशी पूर्णपणे सहकार्य करण्यास मदत करते.

४) सुधारण्याची वृत्ती :

विकास प्रक्रियेमध्ये, मुलांच्यामध्ये अवांछित वृत्ती, विश्वास व अविश्वास, स्थानिक, पूर्वग्रह मत्सर हेवा, प्रेम इ. असते. अवांछित वृत्ती नकारात्मक पैलू, अंधविश्वास काढणे, अनैतिक पूर्वग्रह, अवास्तव परिसर, भिती इ. मुलांच्या मनातून काढणे हे शिक्षणाचे कर्तव्य आहे. मुलांची वृत्ती व नेत्रदीपक (यश) परिणाम आणण्यासाठी शाळा व घरातून एकत्रित प्रयत्नांची गरज आहे.

५) जीवनामध्ये व्यावसायिक नियोजन नोकरी साठी शिक्षण हे साधन :

सर्वात जास्त प्रमाणात नोकरीसाठी व व्यवसायासाठी शिक्षणाचा वापर होत आहे. शिक्षणाच्या प्रात्यक्षिक ध्येयाशी हे कार्य संबंधित आहे. समाजाच्या विविध गरजांचे लक्ष शिक्षण वेधून घेत आहे. शिक्षण फक्त विद्यार्थ्यांना भविष्यातील व्यवसायाची आगाऊ सूचना देण्यासाठी नसून ते जीवनाचा प्रभावी मार्ग प्राप्त करून सक्षम बनविण्याचे साधन आहे. ह्या कार्याची उपयुक्तता म्हणजे आपण महत्त्वाचे असे व्यावसायिक प्रशिक्षण देत आहोत.

६) प्रदान दर्जा (Conferring Status) :

कोणते शिक्षण व कोणत्या प्रकारचे व प्रकारे शिक्षण वैयक्तिक रित्या घेतलेले आहे. ह्यावरून ह्या व्यक्तीचा समाजातील दर्जा ठरविला जात आहे. किती शिक्षण घेतले ह्या पेक्षा सद्य स्थितीत किती ज्ञान प्राप्त केले हे महत्त्वाचे आहे. उदा. पदवीकाधारक नर्स, पदवीधर नर्स व पारंपारीक विषयामध्ये पीएच.डी. (विद्यावाचस्वती)

७) खऱ्या व योग्य हेतू च्या स्पर्धेस शिक्षण प्रोत्साहन देते :

लोकशाही समाजाच्या वाढीसाठी सुदृढ स्पर्धा अत्यावश्यक आहे. सुदृढ स्पर्धा ह्या गुणवत्ता पूर्ण सेवा व उत्पादनाच्या स्वरूपात असतात. अधिक जीवन मान उंचावण्यासाठी शालेय स्तरांवर सुदृढ स्पर्धेची गरज व जाणीव विद्यार्थी दशेत करून दिली पाहिजे. दुर्दैवाने सद्याची शिक्षण पद्धती अस्वस्थ (Unhealthy) स्पर्धा वाढवत आहे.

८) आर्थिक गरजेसाठी शिक्षण कौशल्य प्रशिक्षण देते :

शिक्षण व अर्थशास्त्र ह्यांचा द्विपक्षीय संबंध आहे. उदा. चांगल्या हॉस्पिटलमधील गुणवत्ता ही त्या हॉस्पिटलमधून पास होणाऱ्या गुणवत्तापूर्ण नर्स वर अवलंबून असते. काळजी घेणाऱ्या नर्सवरून अधिक अधिक पेशंट त्या हॉस्पिटल मध्ये येत असतात. म्हणजेच त्या हॉस्पिटलची गुणवत्ता पूर्ण सेवा ही ह्या हॉस्पिटलला अधिक पैसे मिळवून देते. अर्थातच हॉस्पिटल असलेल्या विभागाची आर्थिक प्रगती होते.

९) लोकशाहीचा सहभाग वाढवणे :

सर्वसाधारण नागरीक हा हक्क व कर्तव्ये विषयी जागरुक असतो व तो लोकशाही प्रक्रियेमध्ये सहभागी होतो. साक्षरता हा लोकशाही सहभागाचा अत्यावश्यक भाग आहे आणि साक्षरता हा शिक्षणाचा अभिमान आहे. शिक्षण हे लोकशाहीचा सहभाग वाढविते.

१०) शिक्षण मूल्ये देते :

सामाजिक जिवनामध्ये चांगले जीवन जगण्यासाठी शिक्षण विद्यार्थ्यांना मूल्यांची भूमिका ओळखण्यास समजून घेण्यास मदत करते. विविध उपक्रमांमधून शिक्षण पुढील मूल्ये देते.

- प्रामाणिकपणा
- सहकारी वृत्ती
- संघ प्रवृत्ती
- आज्ञापालन
- खरे बोलणे

११) शिक्षण एकात्मिक बलाची भूमिका करते :

समाजातील विविध घटकांना मूल्याचे संप्रेषण करून शिक्षक समाजामध्ये एकात्मिक बलाची भूमिका करते. शैक्षणिक संस्थांमधून विद्यार्थी मोठ्या प्रमाणावर सामाजिक कौशल्ये शिकत असतात. एकात्मिक बलाचा विकास करण्यासाठी भारतामध्ये शिक्षणाद्वारे विविधतेमध्ये एकता शिकवली जाते.

१२) एखाद्या विशिष्ट व्यवसायासाठी शिक्षणाद्वारे मूल्ये व उद्बोधन पुरविले आहे :

हे शिक्षणाच्या व्यवसायासाठी व्यवहारिक दृष्ट्या संबंधित आहे. उदा. नर्सिंग संस्था. नर्सिंग संस्था ह्या समाजातील गरजांची पूर्तता करण्यासाठी विद्यार्थी घडवत असतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) शिक्षणाच्या तीन प्रकारामधील फरक स्पष्ट करा.

---

२) शिक्षणाचे इतर शिस्तीशी संबंध स्पष्ट करा.

---

३) शिक्षण कशाप्रकारे स्पर्धेसाठी प्रोत्साहन देते ?

१.४ शिक्षणाची वैशिष्ट्ये

शिक्षण ही अनुभवांची सत पुर्नरचना करण्याची प्रक्रिया आहे.

शिक्षणाची विस्तृत वैशिष्ट्ये आहेत त्यापैकी महत्त्वाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे -

१) शिक्षण ही एक सामाजिक प्रक्रिया आहे :

शिक्षण हे सामाजिक वातावरण घडविते. शिक्षणाशिवाय कोणताही अनुभव संपादन करू शकत नाही. शिक्षणामध्ये अनुभव हा फार महत्त्वाचा आहे. सामाजिक वातावरणातून अनुभव निर्माण होतो. म्हणून शिक्षण ही सामाजिक प्रक्रिया आहे.

२) जीवन व शिक्षण आंतरसंबंध :

आपल्या शिक्षण व जीवनामध्ये विविध परिस्थिती मध्ये विविध प्रसंग येत असतात. हे दोन्हीही आपल्या जीवनावर प्रभाव टाकत असतात म्हणूनच शिक्षण म्हणजे जीवन व जीवन म्हणजे शिक्षण असे आपण म्हणतो.

३) शिक्षण विकास आहे :

मुलांच्या सर्वांगीण विकासांमध्ये शिक्षण हे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष साधन आहे. शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे मुलांचा संपूर्ण स्तरावर विकास करणे आहे. म्हणून शिक्षण म्हणजे विकास व विकास म्हणजे जीवन होय.

४) शिक्षण हे सृजनात्मकतेचे मूळ कारण आहे :

शिक्षण वैयक्तिकरित्या नवीन अनुभव देते व नवीन सृजनात्मकतेस मदत करते.

५) शिक्षण हे अनुभवांची पुर्नरचना आहे :

मनुष्य विविध परिस्थिती मध्ये विविध अनुभव संपादन करत असतो. काही वेळा त्याचे रूपांतरण नवीन अनुभवांमध्ये होते व नवीन अनुभव मानवाच्या जीवनातील रिकामेपण भरून काढतो. मानवी जीवनामध्ये अनुभवांची पुर्नरचना व रूपांतरण म्हणजेच शिक्षण होय.

६) सामाजिक संवादांमध्ये शिक्षण महत्त्वाची भूमिका बजावते :

प्रत्येक समाजामध्ये त्या समाजाची स्वतःची वैशिष्ट्ये, नैतिकता, भाषा, संस्कृती, विश्वास इ. असतात. शिक्षण त्या समाजास संवाद करण्यास मदत करते.

७) शिक्षण ही एक कला आहे :

शिक्षण ही कला आहे. शिक्षण हे मुलांच्या अंतर्गत गुणवत्तेमध्ये सुंदर रीतीने कलेप्रमाणे विकास करते. अध्यापन ही सुद्धा कला आहे. शिक्षक विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली मुलांचे चांगले आरोग्यदायी व्यक्तीमत्त्व जडण-घडणी मध्ये मदत करतात.

८) शिक्षण ही सामाजिकीकरणाची प्रक्रिया आहे :

प्रत्येक समाजास त्यांची स्वतःची नैतिक मूल्ये आहेत. शिक्षणाच्या मदतीने नैतिक मूल्यांचा विकास करू शकतो. म्हणून शिक्षणास सामाजिकीकरणाची प्रक्रिया असे म्हटले जाते.

९) शिक्षण हे मानवी स्वभावामध्ये इच्छित बदल आणू शकते :

इच्छित मार्गाने शिक्षण मानवी स्वभावामध्ये बदल आणू शकते. चांगले व नैतिक वागणे माणसास चांगली व्यक्ती व त्याच्या विकासामध्ये मदत करते.

१०) नवीन परिस्थितीमध्ये समायोजन करण्याची शक्ती शिक्षणामध्ये आहे :

शिक्षण हे दैनंदिन जीवनामध्ये येणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्याची शक्ती देते.

आपली प्रगती तपासा :

१) शिक्षणाची वैशिष्ट्ये लिहा.

---

२) शिक्षण ही एक कला आहे. समर्थन करा.

१.५ सारांश (आढावा)

वरील विवेचनावरून प्राचीन काळापासून ते आधुनिक युगापर्यंत जॉन ड्युई, स्वामी विवेकानंद, महात्मा गांधी इ. विविध शिक्षण तज्ञांनी विविध मार्गाने आपले विचार स्पष्ट केले आहेत. शिक्षण क्षेत्र फार विस्तृत आहे. विशिष्ट अशी शिक्षणाची व्याख्या करणे फार कठीण आहे. हे शिक्षण तज्ञांनी मान्य केलेले आहे. आपण पाहिले शिक्षण तज्ञांनी शिक्षणाच्या एका पैलूवर

व्याख्या केली आहे व इतरांनी शिक्षणाच्या दुसऱ्या पैलूवर जोर दिलेला आहे. ह्याचे कारण म्हणजे विविध शिक्षणतज्ञांनी आपआपली विविध मते मांडली आहे. बहुतेक तत्वज्ञानी लोकांनी जीवनाचा उद्दिष्टा विषयी दृष्टीकोन व्यक्त केलेला आहे.

शिक्षणाचे विविध अर्थ व व्याख्या त्यावरून असे आढळून आले की शिक्षण हे व्यापक असावे. म्हणून शिक्षणाची व्याख्या ही सहेतूक, जाणीवपूर्वक, मानसिक, सामाजिक, वैज्ञानिक व तात्त्विक प्रक्रिया असावी. शिक्षणामुळे वैयक्तिक विकास व सामाजिक विकास वैयक्तिक स्तरांवर पूर्णपणे होण्यास मदत होते. शिक्षणामुळे जास्तीत जास्त सुख व उत्कर्ष होऊन समाजाचा जास्तीत जास्त विकास होतो.

थोडक्यात त्याच्या / तिच्या गरजा व समाजाच्या मागणी (demand) नुसार शिक्षण हे विकासाचे साधन आहे.

१.६ स्वाध्याय

- १) तीन प्रकारच्या शिक्षणामधील फरक स्पष्ट करा.
- २) शिक्षणाची विविध क्षेत्र उदाहरणासह वर्णन करा.
- ३) शिक्षणाच्या व्याप्तीची संबंधित उदाहरणासह चर्चा करा.
- ४) शिक्षणाचा अर्थ काय आहे ? भारतीय तत्ववेत्त्या नुसार शिक्षणाची व्याख्या करा.
- ५) “माणसामध्ये अगोदरच असलेल्या दैवी शक्तीचे प्रकटीकरण म्हणजे शिक्षण होय.” असे कोणी म्हटले -

अ) स्वामी विवेकानंद	ब) जॉन ड्यूई
क) महात्मा गांधी	ड) झाकीर हुसेन
- ६) शिक्षणाच्या तिप्पट प्रक्रियेचा पुढीलपैकी कोणता भाग नाही.

अ) शिक्षण	ब) विद्यार्थी	क) शिक्षक	ड) समाज
-----------	---------------	-----------	---------
- ७) खालीलपैकी कोणती प्रक्रिया शिक्षण प्रदान करीत नाही.

अ) औपचारिक	ब) अनौपचारिक	क) न औपचारिक	ड) प्रासंगिक
------------	--------------	--------------	--------------
- ८) खालीलपैकी कोणते विधान शिक्षणासाठी सत्य नाही.

अ) शिक्षण ही एक कला आहे	ब) शिक्षण ही सामाजिकीकरणाची प्रक्रिया नाही
क) शिक्षण विकास आहे	ड) शिक्षण सृजनात्मकतेचे कारण आहे

घटक - २

शिक्षणाचे अध्यापनशास्त्र

घटक रचना :

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ अध्यापनशास्त्र : अर्थ व महत्त्व
  - २.२.१ अध्यापनशास्त्राचा अर्थ
  - २.२.२ अध्यापनशास्त्राचे महत्त्व
- २.३ चिकित्सक अध्यापनशास्त्र : अर्थ व गरज
  - २.३.१ चिकित्सक अध्यापनशास्त्राचा अर्थ
  - २.३.२ चिकित्सक अध्यापनशास्त्राची गरज
- २.४ पाश्चात्य व भारतीय विचारवंतांचे शिक्षणाविषयीचे विचार
  - २.४.१ पाश्चिमात्य विचारवंतांचे शिक्षणविषयक विचार
  - २.४.२ भारतीय विचारवंतांचे शिक्षण विषयक विचार
- २.५ सारांश
- २.६ स्वाध्याय

२.० उद्दिष्टे

ह्या घटकाचा अभ्यास केल्यास तुम्ही करू शकाल.

- अध्यापनशास्त्र ही संज्ञा समजून घ्याल.
- अध्यापनशास्त्राचा अर्थ व महत्त्व साध्य कराल.
- चिकित्सक अध्यापनशास्त्राची गरज व महत्त्व यांचा खुलासा कराल.
- विविध पाश्चात्य विचारवंतांचे शिक्षण विषयक विचार समजून घ्याल.
- विविध भारतीय विचारवंतांचे शिक्षण विषयक विचार समजून घ्याल.

२.१ प्रस्तावना

मागील घटकामध्ये आपण जॉन ड्यूई ह्यांची शिक्षणाची व्याख्या पाहिलेली आहे. तसेच स्वामी विवेकानंद, डॉ. मारीया व इतर विविध शिक्षणतज्ञांची शिक्षण विषयक व्याख्या आपण पाहिलेली आहे. काही शिक्षण तज्ञांनी शिक्षणाच्या एखाद्या पैलू ची व्याख्या केलेली आहे आणि इतरांनी शिक्षणाच्या इतर बाजूंचा विचार केला आहे. शिक्षणाच्या संकल्पनेविषयी विविध शिक्षण तज्ञ, विचारवंत, तत्ववेत्त्यांची मते भिन्न आहे.

ह्या घटकांमध्ये आपण शिक्षणाचा अर्थ व अध्यापनाच्या शिक्षणशास्त्राची गरज व महत्त्व समजून घेणार आहे. नंतर ह्या घटकांमध्ये आपण चिकित्सक अध्यापनशास्त्राची गरज जाणून घेणार आहे.

२.२ अध्यापनशास्त्र : अर्थ व महत्त्व

अध्यापनशास्त्र :

सर्वसाधारणपणे विस्तृतपणे अध्यापनाचा दृष्टीकोन हा शिक्षणा शिक्षणाची (थेअरी) सिद्धांत, उपपत्ती व सराव व त्याचा अध्ययनावर होणारा परिणाम व वाढ समजून घेतले पाहिजे. अध्यापनशास्त्रामध्ये शैक्षणिक शिस्तीमुळे शिक्षणामध्ये ज्ञान व कौशल्य ह्यांचा अभ्यास कसा करावयाचा व त्याचे महत्त्व समजून घेण्यास मदत होते व अध्ययनामध्ये आंतरक्रिया घडून येण्यासाठी उपयोगी पडते. अध्यापनशास्त्राचे प्रतिबिंब विविध सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक संदर्भात जेथून त्यांचा उदय होतो त्या ठिकाणी पडते. अध्यापनशास्त्र ही लहान मुलांना तसेच प्रौढ अध्यापनामध्ये प्रौढांना अध्ययन करण्याची कला आहे.

२.२.१ अध्यापनशास्त्राचा अर्थ :

- शिक्षणाची उद्दिष्टे व शिक्षणाचे ध्येय संपादन करण्याचा मार्ग ह्यांचा समावेश असलेल्या अध्यापन पद्धतींचा अभ्यास म्हणजे अध्यापनशास्त्र होय. हे क्षेत्र प्रभावीपणे शैक्षणिक मानसशास्त्राचा अधिपत्याखाली अध्ययनाच्या वैज्ञानिक उपपत्ती (Theories) कार्य करतात. तसेच संभाव्य तात्वीक शिक्षणापासून शैक्षणिक मूल्ये व ध्येये ग्राह्य ठरवितात.
- शिक्षकांच्या कृतींचा आकृतीबंध, मते व इतर शैक्षणिक निती अध्ययनाच्या उपपत्ती (Theory) ग्राह्य धरून अध्यापनशास्त्र दत्तक घेतले जाते. तसेच हे करत असताना विद्यार्थ्यांचे आकलन व त्यांच्या गरजा, विद्यार्थ्यांची पार्श्वभूमी व वैयक्तिक विद्यार्थ्यांची आवड ह्यांचा चिकित्सक विचार अध्यापनशास्त्रा मध्ये करतात. ह्यांची ध्येये कदाचीत काही ठिकाणी उदार तर काही ठिकाणी म्हणजे व्यावसायिक शिक्षणामध्ये विशिष्ट संपादन व विशिष्ट कौशल्यांसाठी शिथिल असतात.
- अनुदेशनात्मक निती ही विद्यार्थ्यांच्या पार्श्वभूमीनुसार व अनुभव, परिस्थिती व विद्यार्थ्यांनी निश्चित केलेल्या उद्दिष्टानुसार नियंत्रित होते.

२.२.२ अध्यापनशास्त्राचे महत्त्व

शैक्षणिक अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेमध्ये अध्यापनशास्त्राचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे -

- विद्यार्थ्यांद्वारे विषयाचे सखोल आकलन
- मुख्य संकल्पनेसंदर्भात कमीत कमी गैरसमज
- विशेष आशयाचा दृष्टीकोन सुलभतेने समजण्यासाठी
- अध्यापन हे अधिक मनोरंजनात्मक व विविध दृष्टीकोनातून परिपूर्ण करण्यासाठी
- जास्तीत जास्त प्रमाणात प्रयोग शाळेतील वस्तू एकत्रित करण्यासाठी
- व्याख्यानावर आधारित विरुद्ध शोधात्मक दृष्टीकोनाचा वापर वाढविण्यासाठी
- विज्ञान (Science) व अभियांत्रिकी (Engineering) ह्यांच्या सरावाद्वारे सखोल आकलनासाठी
- प्रमाणित (Authentic) मूल्यमापनाचा मोठ्या प्रमाणात वापर

आपली प्रगती तपासा :

१) अध्यापनशास्त्राचे महत्त्व विषयी चर्चा करा ?

---

२) शिक्षणामध्ये अध्यापनशास्त्र म्हणजे काय ?

२.३ चिकित्सक अध्यापनशास्त्र : अर्थ व गरज

चिकित्सक अध्यापनशास्त्र म्हणजे अध्यापनशास्त्रीय दृष्टीकोन व विस्तृत सामाजिक चळवळ होय. चिकित्सक अध्यापनशास्त्र हे शैक्षणिक सराव व ऐतिहासिक आकृतीबंध, राजकारण विरहित शाळेचे ठिकाण व राजकारणाने प्रभावीत नसलेले अध्यापन ह्यांची पोच देणारे असे आवश्यक आहे. अभ्यास क्रमाविषयी शिस्त सराव, शिस्त, विद्यार्थी चाचणी पाठ्यपुस्तकांची निवड शिक्षकांनी वापरलेली भाषा हे सर्व विद्यार्थ्यांना अधिक सक्षम बनविण्यासाठी तर काही विद्यार्थ्यांना दंडीत करण्यासाठी आहे.

२.३.१ चिकित्सक अध्यापनशास्त्राचा अर्थ

चिकित्सक अध्यापनशास्त्र हे शैक्षणिक सराव काही विद्यार्थ्यांना आवडणारा तर काही विद्यार्थ्यांना न आवडणारा ह्यासाठी परिचित आहे. हे शास्त्र शैक्षणिक सरावाचा आवाज काहीना प्रिय आणि काहीना अर्थपूर्ण किंवा दुसऱ्यांना दुर्लक्षित करण्यासाठी परिचित आहे. ह्याचा दुसरा परिक्षण केलेला पैलू म्हणजे विद्यार्थ्यांना नियंत्रित करण्याचा अधिकार (Power) व ह्याची अंमलबजावणी करण्यासाठीचा अधिकार शिक्षकांना आहे. ह्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे विद्यार्थ्यांना सतत चांगला नागरिक होण्यासाठी सक्रिय करून त्यांना कार्यरत करून सक्षम बनविणे हा आहे. ह्यामुळे विद्यार्थी सक्रियतेने त्यांचे व त्यांच्या जमातीचे जीवनमान सुधारतात.

चिकित्सक अध्यापनशास्त्राचा सरावामध्ये पुढील बाबींचा समावेश आहे.

- सर्वसमावेशीत विद्यार्थ्यांनी ऐकून घेणे
- ज्ञान व दृष्टीकोनाची वर्गामध्ये जाण
- विस्तृतपणे समाज / जमात व शाळा ह्यांचा संबंध प्रस्थापित करणे.
- विद्यार्थी वागणूकीतील समस्या निराकरण व ज्ञान वाढेल असे प्रश्न विद्यार्थ्यांकडून विचारले जाण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन देणे
- विद्यार्थी आकलन

विद्यार्थ्यांच्या वागणूकीतील समस्यांमधून विद्यार्थी त्यांच्या वागणूकीतील समस्या स्वतःच निराकरण करण्यासाठी त्यांना सक्षम करणे. शिक्षक त्यांच्या स्वायत्ततेच्या अधिकाराच्या स्थिती जाणून घेऊन त्यांच्या कृतीद्वारे त्या व्यक्त करवून घेऊन विद्यार्थ्यांना आधार देतात.

२.३.२ चिकित्सक अध्यापनशास्त्राची गरज :

चिकित्सक अध्यापनशास्त्र हे पुरोगामी अध्यापन तत्त्वज्ञान आहे. हे शास्त्र विद्यार्थ्यांची बलस्थाने, रचना व असमानतेचा आकृतीबंध व त्यांचा दर्जा ह्यांचे परिक्षण करण्याचे आव्हान स्वीकारते. त्यांना प्रश्न विचारण्याचे अधिकार दिल्यामुळे विद्यार्थी त्यांचे स्वतःचे अध्ययन नियंत्रित करू शकतात. त्यांना जे (शिकवले) अध्यापन केलेले आहे. त्याबद्दल असणाऱ्या त्यांच्या मतांचे चिकित्सकपणे मूल्यमापन करता येते.

राजकीय विचारधारेने चिकित्सक अध्यापनशास्त्र हे शिक्षा म्हणून विद्यार्थ्यांना ओझे आहे असा गैरसमज सुद्धा करून दिला जातो. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना राजकीय घटकावर लिहिण्यापूर्वी मूलभूत लिखाण प्रथमतः समजावून देण्याची गरज आहे. शिक्षकांनी आपण वर्गामध्ये आहोत. आपण राजकीय आखाड्यामध्ये नाही ह्याचे भान लिखाण शिकवताना ठेवले पाहिजे. उघडपणे बोलणाऱ्या विद्यार्थ्यांपुढे प्रचंड अडथळे असतात. हे अडथळे त्यांना अर्थशास्त्र राजकीय विचारधारा ह्या चर्चे मध्ये प्रकट होतात. ह्यामुळे विद्यार्थी अध्ययनासाठी लिखाणाचे संपादीत ध्येयापासून नाउमेद होतात.

चिकित्सक अध्यापनशास्त्र म्हणजे विद्यार्थ्यांना केवळ राजकारणावरच केंद्रीभूत करणे नव्हे. चिकित्सक अध्यापनशास्त्र म्हणजे सद्याच्या सामाजिक समस्यांवर समर्थक व फसवेगीरवर चर्चा करणे नव्हे. तसेच विरुद्ध राजकीय (पार्टी) पक्षांवर टीका करणे नव्हे. चिकित्सक अध्यापन शास्त्र हे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या सभोवतालच्या वैचारिकतेसाठी अज्ञात प्रदेशात जाऊन शोध

लावण्याचा अधिकार देते. विशेषतः ह्या वैचारीकतेचा प्रभाव विद्यार्थ्यांच्या सभोवतालच्या अज्ञात संस्कृतीचा निर्णय घेण्यासाठी पडतो. ह्यामुळे विद्यार्थी वैयक्तिक मधून सामाजिकतेमध्ये रुजण्यास मदत होते. समाजामध्ये सर्वसाधारणपणे विद्यार्थ्यांना परिक्षण व पुर्नपरिक्षण करण्यास त्यामुळे मदत होते. कधी कधी असामान्य दर्शविण्यासाठी सुद्धा मदत होते. परंतु अध्यापन हे नैतिकतेने व काळजीपूर्वक हाताळले जाते. विद्यार्थी हे ज्ञानाची जडणघडणीसाठी असावे ते फक्त निष्क्रीयपणे अध्यापना पोच घेणारे नसावेत.

आपली प्रगती तपासा :

१) चिकित्सक अध्यापनाची शिक्षणातील गरज ह्यावर चर्चा करा.

---

२) शिक्षणामध्ये चिकित्सक अध्यापनशास्त्र म्हणजे काय ?

२.४ पाश्चात्य व भारतीय विचारवंतांचे शिक्षणाविषयीचे विचार

२.४.१ पाश्चिमात्य विचारवंतांचे शिक्षणविषयक विचार :

१) डॉ. मारीया मॉन्टेसरी :

(मारीया तेला अर्जेन्टीना मॉन्टेसरी ऑगस्ट ३१, १८७०, मे ६, १९५२) ह्या एक डॉक्टर होत्या व शिक्षणातील एक उत्कृष्ट विचारवंत व शिक्षणातील तत्त्वज्ञानाच्या जाणकार होत्या. तसेच त्या शास्त्रीय अध्यापनशास्त्राच्या लेखिका होत्या. मॉन्टेसरी ने ज्या तांत्रिक शाळेत मुले शिकत होती त्या शाळेत आपले नाव नोंदवून लैंगिकतेचा अडथळा दूर केला. तिला इंजिनियर होण्याच्या अपेक्षेने तिने तंत्रशाळेत प्रवेश घेतला होता. परंतु तिचे मन बदलले व तिने स्पेन्झा मेडीकल शाळेत जाण्यास सुरुवात केली व १८९६ साली तिने वैद्यक शास्त्रात पदवी घेतली. तिची शैक्षणिक पद्धत सर्व जगामध्ये खाजगी व सार्वजनिक शाळेमध्ये आज ही आहे.

मॉन्टेसरी शिक्षण :

डॉ. मारीया मॉन्टेसरीच्या नावावरून मॉन्टेसरी ही एक शैक्षणिक पद्धत आहे. तिने शिक्षणास शास्त्रीय स्तरावरून पाहिले. व्यक्तीला जीवनाच्या सर्व दृष्टीकोनातून शिक्षणाद्वारे तयार

करता येते ह्यावर तिचा दृढ विश्वास होता. नैसर्गिकपणे विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनामध्ये वाढ करण्यासाठी अध्ययन साहित्य व तंत्रे तयार केली. सर्व मॉन्टेसरी बालवर्गासाठी ही पद्धत सारखीच आहे. ह्या अध्ययन साहित्य व तंत्रांच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यांना नैसर्गिकपणे वाचन, लेखन व गणित येण्यास एक आकृतीबंध तयार करण्यात आला. प्रत्येक कौशल्य एकमेकांशी दुव्याने जोडलेले आहे.

मॉन्टेसरी तत्त्वज्ञान :

मॉन्टेसरी तत्त्वज्ञान हे मुलाच्या जन्मापासून तारुण्यापर्यंत पूर्णतः विकास व प्रगतीसाठीच्या आधारावर आहे. हे शिक्षणाच्या विस्तृत दृष्टीकोन जीवनाच्या मदतीसाठी आहे. मॉन्टेसरी अध्यापन हे केवळ शब्द ऐकून निष्क्रीयतेचे नसून सभोवतालच्या वातावरणातून सक्रीय अनुभवाद्वारे दिले जाते. त्यामुळे मॉन्टेसरी दृष्टीकोन हा मुलांना आयुष्यभर अध्यापनासाठी प्रेम निर्माण होईल अशा प्रकारे वर्ग तयार केला जातो. तयार केलेल्या वर्गाच्या गुणवत्ते मध्ये पुढील बाबींचा समावेश असतो.

- रचना
- योग्य अनुक्रम
- निवडीचे स्वातंत्र्य
- हालचालीचे (movement) स्वातंत्र्य

संरचित (structured) जागेमध्ये मुले स्व हस्ते अनुभवातून अध्ययन करतात. विशेषतः संबंधित अध्ययन साहित्य मुलांनी वैयक्तिक काम (कार्य) करून अध्ययन सुंदर व शोधात्मक होते. मॉन्टेसरी शिक्षक वातावरण व मुले ह्यांच्यामधील दुवा (link) होऊन मुलांना मार्गदर्शन करीत असतो.

वर्ग तयार करणे व विद्यार्थ्यांना अध्ययनासाठी मार्गदर्शन करणे ही शिक्षकांची मुख्य भूमिका आहे. परिणामी मुले स्वतःच्या गतीने व स्वतःच्या क्षमतेने प्रगती करतात. मॉन्टेसरी वातावरणाद्वारे मुले स्वतः कार्य करून स्वयंशिस्त, एकाग्रता व अध्ययनामध्ये रूची निर्माण करतात. हल्ली मॉन्टेसरी संस्था अध्ययनाच्या कार्यक्रमाचे उपयोजन अशा प्रकारे करतात की जेणेकरून विद्यार्थी त्यांचे संभाव्य यश पूर्णतः संपादन करू शकतील.

सरतेशेवटी प्रत्येक विद्यार्थ्यांचे वैयक्तिक मूल्यमापन करून, त्यांच्यामध्ये मूल्यांची रूजवणूक करून आपण त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास व वैयक्तिकपणे अध्ययन करण्यास प्रवृत्त करू शकतो. मॉन्टेसरी शिक्षण सर्व जगभर आहे. ही पद्धत विद्यार्थ्यांना कार्यरत, कार्यक्षम, जबाबदार व आदरयुक्त नागरिकांची जाणीव व अध्ययन हे जीवनभरासाठी आहे हे समजून घेण्याची संधी देते. प्रत्येक मूल हे मौल्यवान व अद्वितीय आहे. विद्यार्थी विविध मार्गांनी अध्ययन करू शकतो ह्यासाठी ही पद्धत परिचित आहे ही पद्धत अध्ययनाच्या पैलूंना सामावून घेते.

- शिक्षकांनी वैयक्तिकरीत्या योजलेल्या अध्ययन योजनेनुसार व मार्गदर्शानुसार व प्रगत अभ्यासक्रमानुसार विद्यार्थी स्वतःच्या ठिकाणी अध्ययनास मुक्त असतो.

- लहान वयामध्ये मॉन्टेसरी विद्यार्थी योग्य क्रय, सहकार्य, एकाग्रता व स्वतंत्रता ह्यांचा विकास करतो. वर्गाची रचना, अध्ययन साहित्य विद्यार्थ्यांस वैयक्तिक आधार व मार्गदर्शन स्व नियंत्रण ह्यांची योजना लहान मुलांपासून प्रौढावस्थेतील मुलांसाठी योग्य अशी असते.
- विद्यार्थी हा जमातीच्या अगदी जवळचा भाग आहे. विविध वयोगटाचा वर्ग हा ३ वर्षांपासून असतो. लहान मुले मोठ्या मुलांचे अनकरण करतात व मार्गदर्शन व आधार घेऊन आत्मविश्वास संपादन करतात व आव्हानांचा सामना करतात. शिक्षक मुलांचा आदर करतात, मुलांना प्रेम करतात व संघर्ष ठरावावर शांततापूर्ण विश्वास ठेवतात.
- विद्यार्थ्यांना सक्रिय ज्ञान संपादनासाठी आधार दिला जातो. विद्यार्थ्यांना स्वातंत्र्य आणि त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे मिळविण्यासाठी शिक्षक वातावरण निर्मिती करतात.
- स्व-दुरुस्ती (self - correction) स्व - मूल्यमापन हा मॉन्टेसरी वर्गाचा मुख्य दृष्टीकोन आहे.
- विद्यार्थी समंजस झाल्यावर त्यांचे कार्य ते चिकित्सकपणे करतात व त्यांच्या चुकांमधून ओळखणे, दुरुस्ती व अध्ययनामध्ये प्रवीण होतात.

२) जॉन ड्युई :

जॉन ड्युई (१८९२-१९५२) हा एक प्रसिद्ध अमेरिकन तत्ववेत्ता, मानसशास्त्रज्ञ व शिक्षक होता. ग्रामीण वातावरणामधून त्याला असे आढळून आले कि परंपरागत अनुदेशन पद्धती ही परिणामकारक नव्हती. सामाजिक दररोजच्या जीवनातील संबंध परिणामकारक, गतीशील व अमर्याद अध्ययनाच्या स्थिती निर्माण करणारे होते. नंतर त्यास ह्यामधून शिक्षणाची उपपत्ती (सिद्धांत) आढळून आला.

जॉन ड्युईच्या शिक्षणाची उपपत्ती व उद्देश :

- शिक्षणाचे महत्त्व विषद करताना जॉन ड्युई लिहतो, “पोषण व पुर्ननिर्माण हे मानसशास्त्रीय व सामाजिक जीवन आहे.” शिक्षण ही समाजाची अत्यावश्यकता आहे. म्हणजे सामाजिक जीवनामध्ये शिक्षण ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे.
- शिक्षण हे व्यक्तीच्या मदतीसाठी, अनुभवासाठी उपयोगी आहे. व्यक्ती स्वतःच्या वेळेनुसार सकारात्मक शिक्षणाच्या बदलामुळे व्यक्तीच्या सामाजिक आर्थिक जीवनामध्ये परिणामकारक बदल घडून येतात.
- शिक्षणाची व्याख्या करताना जॉन ड्युई म्हणतात, “शिक्षण हे वैयक्तिक क्षमतांचा विकास करणारे व त्यायोग्य वातावरण नियंत्रण व जबाबदाऱ्या पूर्ण करणारे आहे.” म्हणजेच शिक्षण हे मानवी क्षमतांचा, शक्यतांचा विस्तार करणारे आहे. शिक्षण हे समाजासाठी व वैयक्तिक प्रगतीचे (द्योतक) साधन आहे. जॉन ड्युईच्या ह्या शिक्षण पद्धतीस दोन बाजू आहेत एक म्हणजे सामाजिक व दुसरी ही मानसशास्त्रीय आहे.
- मानसशास्त्रीय बाजूही लहान मुलांची बुद्धीमत्ता, त्यांची मानसिकता, अंतर्भाव, आवड व जडणघडणीचा अभ्यास करते. ही मूलभूत शिक्षण (तयार) निर्माण करते. सामाजिक बाजू म्हणजे मूल ज्या वातावरणात जन्म घेणे ते सामाजिक वातावरण, ज्या समाजामध्ये राहते व वाढ होते ते वातावरण होय.

पुढे शिक्षणाच्या विश्लेषण सिद्धांतानुसार आपणांस पुढील चार मूलभूत सिद्धांत आढळून येतात.

१) शिक्षण एक वाढ :

- विकास (वाढ) हे शिक्षणाचे वास्तविक कार्य आहे. विकास (वाढ) ही पूर्व निश्चित ध्येय किंवा शेवट ग्रहीत धरून नसते, (विकास) वाढ ही शेवटी वाढ किंवा विकास असते व शिक्षणाच्या शेवटी अधिक-अधिक शिक्षणामध्ये वाढ होते.
- वैयक्तिकरीत्या व्यक्तीमत्त्व व शिक्षण हे दोन्ही विकासाचा दर बदलतात. प्रत्येक शिक्षकाने विद्यार्थ्यांच्या क्षमता विकासाची संधी त्या विद्यार्थ्यांना देणे हे शिक्षकांचे कर्तव्य आहे. त्यासाठी त्यांच्या समस्यांचे निराकरण करून त्यांना स्वतः विचार करण्यासाठी उपयुक्त करून त्यांच्या समस्येविषयी विचार करण्यासाठी शिक्षकांनी मुलांना प्रेरणा व तशी वातावरण निर्मिती केली पाहिजे.

२) शिक्षण एक जीवन :

- शिक्षण हे जीवनाच्या तयारीसाठी नाही. जीवन ही त्याची वैयक्तिक बाब आहे. जीवन हे उत्पादक कृतीचे आहे. तर शिक्षण हे त्या कृतीमध्ये जन्मास आलेले आहे. आता शाळांना समाजामध्ये असणाऱ्या सूक्ष्म समस्यांशी सामना करावा लागत आहे. जसे जीवनामध्ये बाहेरील समस्यांचा सामना करावा लागतो अगदी तसेच शाळांना सुद्धा बाह्य समस्यांशी लढावे लागत आहे.
- शाळेच्या सामुदायिक व सामाजिक जीवनामधील विद्यार्थ्यांचा सक्रीय सहभागामुळे त्यांचे जीवन सहकार्य करणारे, मदत करणारे आणि सामंजस्य निर्माण करणारे आहे. शाळेमध्ये असताना जीवनातील नेमक्या समस्यांशी कसा सामना करावा ह्यासाठी मार्गदर्शन दिले जाते. लोकशाहीवादी समाजामध्ये विद्यार्थ्यांना विविध अनुभव दिले जातात. जेणे करून हे शाळेतील अनुभव जेव्हा ते प्रौढ होतील त्यावेळी ते शालेय अनुभव त्यांना उपयोगी पडतील.

३) शिक्षण एक सामाजिक क्षमता :

- सामाजिक माध्यमांद्वारे मानव उर्जा, क्षमता व ज्ञान घेत असतो. मनुष्य हा एक सामाजिक प्राणी आहे. मनुष्य हा सामाजिक प्राणी असल्याने तो विस्तृत प्रमाणात विचार करतो आणि आंतरक्रिया घडवून आणतो.
- त्याला त्याचे स्वतःचे मन, चारित्र्य, भाषा, शिष्टाचार, चव, आवड, पसंती, सामाजिक संवेदना असतात.
- जेव्हा तो चांगल्या समाजामध्ये राहतो. त्यावेळी तो समाजाकडून जे चांगले घेतले ते परत देण्याचा प्रयत्न करतो व समाजातील इतरांना विकासासाठी मदत करतो. आपली सामाजिक कर्तव्ये पार पाडणे व शैक्षणिक कार्यात शैक्षणिक जागृतीसाठी अदलाबदल (Give & Take) करणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे.
- शिक्षण हे असंमजस मुलांचे सामाजिक मानवी जातीमध्ये रूपांतरण करते.

- सर्व शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे सामाजिक प्रगती व सामाजिक कार्यक्षमता मध्ये वाढ करणे हे होय.

४) शिक्षण हे एक अनुभवाची पुर्नरचना :

- जॉन ड्युईच्या मतानुसार अनुभव हे सत्य ज्ञान संपादनाचा मुख्य स्रोत आहे. एक अनुभव हा पुढील नवीन अनुभवास आमंत्रण देतो. ह्यामुळे मागील अनुभवामध्ये सुधारणा, किंवा तो अनुभव अपाय होऊ शकतो. अशा प्रकारे सुधारणासह जुना आकृती-बंधाचे नवीन आकृतीबंधामध्ये रूपांतरण होऊ शकते. ड्युईच्या मतानुसार नवीन व सशक्त समाजघडणीसाठी अध्ययन व अनुभवांचे उपक्रम नियंत्रित केले पाहिजेत.
- मानवाची मानसिक, शारीरिक, सामाजिक व नैतिक वाढीसाठी सतत अनुभवांची गरज आहे. सतत अनुभवांमध्ये बढती मिळण्यासाठी शिक्षण वातावरण निर्मिती करते. शिक्षण हे सतत अनुभवाची पुर्नरचना व पुर्न-आयोजन करण्याची व नवीन अनुभव जन्मास घालण्याची प्रक्रिया आहे.

५) शिक्षणाचा कोणताही निश्चित उद्देश नाही :

- व्यवहारी शिक्षणानुसार शिक्षणाचा कोणताही निश्चित उद्देश नाही. बाह्य शारीरिक व सामाजिक वातावरणाच्या बदलानुसार जॉन ड्युई च्या मते शिक्षणाचे उद्दिष्ट बदललेच पाहिजे.
- सर्व वेळी शिक्षणाचे ध्येय एकसारखेच नसते. २१ व्या शतकामध्ये उद्दिष्ट हे पारंपारिक विरुद्ध नैतिक उद्दिष्ट, शिस्त उद्दिष्ट, ज्ञान उद्दिष्ट असे विद्रोही आहे.
- ड्युई हा भविष्यकालीन जीवनाच्या तयारीसाठी शिक्षणाची संकल्पना नाकारतो. त्यांच्या मते, शिक्षण हे मुलांच्या भविष्यकालीन गरजांपेक्षा वर्तमानकाळातील गरजा पूर्ण करणारे असले पाहिजे. कारण मुले ही अज्ञात भविष्य विषयही उत्साही नसतात. म्हणून सद्याच्या जीवनातील आर्थिक व सामाजिक बदलानुसार शिक्षणाचे पुर्नसमीकरण व पुर्न सुरुवात, पुर्ननिर्माण झाले पाहिजे.

२.४.२ भारतीय विचारवंतांचे शिक्षण विषयक विचार (संकल्पना) :

१) स्वामी विवेकानंद :

भारतामध्ये समकालीन विचारवंतांमध्ये १८६३ ते १९०२ मध्ये ब्रिटीश शिक्षणाच्या विरुद्ध विद्रोह करणारे (विचारवंत) तत्त्वज्ञ होते. शिक्षण हे माणसांमध्ये परीपूर्णता प्रकट करणारे आहे. आपणास शिक्षण हे चारित्र्य निर्माण, मानसिक क्षमतेमध्ये वाढ, बुद्धी मध्ये वाढ व प्रत्येकास स्वतःच्या पायावर उभे करणारे असणे आवश्यक आहे.

शिक्षणाचा उद्देश :

स्वामी विवेकानंदानुसार शिक्षणाचा उद्देश पुढीलप्रमाणे

- **परिपूर्णतेकडे पोहचण्याचा उद्देश :**

मुलांच्या मध्ये अगोदरच जी सुप्त परिपूर्णता असते ती शिक्षणाद्वारे संपादित करणे. स्वामीजीनुसार बाह्य सर्व साधने व अध्यात्मिक ज्ञान हे प्रत्येक मनुष्यामध्ये हजर असते परंतु ते अज्ञानाच्या पडद्याने झाकले गेलेले आहे. शिक्षणाने मनुष्यामधील झाकलेल्या ज्ञानास सर्व बाजूंनी उत्साहाने प्रकाशित करून चमकलवले पाहिजे. म्हणजेच सुप्त परिपूर्णतेस पूर्णतः बाहेर काढून ह्या परिपूर्णतेचे संपादन केले पाहिजे.

- **शारीरिक व मानसिक विकास उद्देश :**

शिक्षणाचा दुसरा उद्देश म्हणजे शारीरिक व मानसिक विकास करणे जेणेकरून मुले राष्ट्रीय विकास व वाढ करू शकतील व प्रगतपणे मनातील भीती घालवून उद्याचे विकसित चांगले नागरीक बनतील. मुलांच्या वरील मानसिक तणावाचा विकास करून स्वामीजी हे मुलांना दुसऱ्यावर अवलंबून परजीवी करण्यापेक्षा आर्थिक दृष्टीने सक्षमतेने स्वतःच्या पायावर उभे करू इच्छितात.

- **नैतिक व अध्यात्मिक विकास :**

स्वामीजी नुसार आपले देशाची महानता ही केवळ संसदीय उपक्रमानुसार ठरत नसून ती देशातील नागरीकांच्या महानतेनुसार ठरते. परंतु नैतिक व अध्यात्मिक नागरीकांचा विकास हा त्यांना तसे शिक्षण देऊन व उत्तेजन देऊन करणे शक्य आहे.

- **चारीत्र विकास उद्देश :**

कोणत्याही शिक्षणामध्ये चारित्र्याचा विकास हा फार महत्त्वाचा आहे. त्यासाठी ब्रह्मचर्याचा सरावावर जोर देणे (विशेष लक्ष देणे) आवश्यक आहे. त्यामुळे नैतिक, मानसिक अध्यात्मिक विकास होऊन विचार, उच्चार, आचरण शब्द व कृतीमध्ये शुद्धता येईल.

- **स्वतः स्वतःचा विकास करू शकतो ह्यावर विश्वास ठेवण्याचा उद्देश :**

श्रद्धा व आत्मा हा सर्व संगपरित्यागाचा एक भाग आहे. ह्या द्वारे स्वामीजी वैयक्तिकपणे स्वतःच्या शक्तीवर पूर्णतः आत्मविश्वास ठेवतात. ह्यामध्ये आत्मसमर्पण, त्याग, बाह्य साधनामधून आनंद घेण्याचा त्याग, इतरांसाठी चांगले करण्याचा विचार ह्यांचा समावेश आहे. शिक्षणाद्वारे वैयक्तिक गुणवत्ता सुधारता येते. स्वामीजी देशवासीयांना सांगू इच्छितात, “जागे व्हा, उठा व जोपर्यंत उद्देश सफल होत नाही तोपर्यंत थांबू नका.”

- **विविधतेमध्ये एकता शोधणे उद्देश :**

शिक्षणाचा खरा उद्देश हा प्रत्येकांच्या अंतर्मनातून बाह्य जगताचा वेध घेऊन विविधतेमधून एकता स्वतः जाणून घेतली पाहिजे. स्वामी विवेकानंद पुढे स्पष्ट करतात कि शारीरिक व आत्मीक हा शब्द एकच आहे. त्यांच्या मते मोहजाल (माया) ही विशिष्ट आहे. शिक्षण हे विविधतेमधून एकता ह्या संवेदनेचा विकास करू शकते.

- **धार्मिक विकास उद्दिष्ट :**

धार्मिक विकास हे शिक्षणाचे अत्यावश्यक उद्दिष्ट आहे. प्रत्येकाने स्वतःमध्ये असलेल्या धार्मिकतेचा विकास करून सत्य व वास्तविकता शोधून काढली पाहिजे. म्हणून जाणीव व भावना

ह्यांचे प्रशिक्षण देऊन संपूर्ण आयुष्य शुद्धतेने जगण्यास प्रवृत्त करणे. आज्ञाधारकपणा, समाजसेवा, अध्यापन महान संतांचा सत्संग व उद्बोधन हे प्रत्येकाचा विकास साधू शकते. शिक्षणाने त्याच्या विकासाची कास धरली पाहिजे.

२) श्री रविंद्रनाथ टागोर :

रविंद्रनाथ टागोर हे १८६१ ते १९४१ ह्या काळामध्ये संगीतकार, कवी, कलाकार व विविध विषयांचा व्यासंग असणारे असे महान विद्वान होते. त्यांनी बंगाली साहित्यास पुर्नआकार दिला. तसेच संगीत व १९ व्या व २० शतकामध्ये भारतीय कलेस आधुनिक बनवण्याचा प्रयत्न केला.

त्यांच्या तत्वज्ञानाचे दोन स्रोत पुढीलप्रमाणे :-

- अ) शाळेप्रती प्रेम
- ब) निसर्गावर प्रेम

शिक्षणाची संकल्पना :

शिक्षण हे संपूर्णतः मानवासाठी वास्तविक व बुद्धीस संवेदनशील असले पाहिजे. रविंद्रनाथ टागोर म्हणतात. माणसाने वैयक्तिकरित्या केवळ स्वतःसाठीच न जगता संपूर्णता समाजासाठी झोकून दिले पाहिजे. प्रशिक्षण काळामध्ये शाळेत असताना वैयक्तिक पुढाकार घेऊन स्वतःवर विश्वास समानतेवर जोर ठेवून समाजसेवा केली पाहिजे. हे केवळ शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये न करता प्रत्येक वेळ घरी सुद्धा केले पाहिजे. जर रोपांची मुळे मातीत रुजवली नाहीत व नुसत्या पर्यावरणाच्या पोकळ गप्पा केल्या तर त्यास काही मूल्य नाही. टागोरांच्या मते प्रत्येकाच्या वैयक्तिक विकास शिक्षणाने झाला पाहिजे. थोडक्यात व्यक्तीमत्त्व व शिक्षण हे भारतीय पाहिजे ते पाश्चीमात्यांकडून उसने घेता कामा नये.

शिक्षणाची उद्दिष्टे :

रविंद्रनाथ टागोर नुसार शिक्षणाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे -

१) मानवाची मुक्ती व परिपूर्णता :

रविंद्रनाथ टागोर म्हणतात, “उच्च शिक्षण हे म्हणजे केवळ माहिती देणारे नसून ते जीवनाच्या सर्व परिस्थितीमध्ये शांती देणारे असले पाहिजे. मुख्य उद्देश म्हणजे मानवास सर्व प्रकारच्या बंधनातून मुक्ती मिळाली पाहिजे. केवळ मन व शरीर परिपूर्ण न होता आत्मा देखील परिपूर्ण पाहिजे. व्यक्तीस आत्म्याचे संपूर्ण स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. शेवटी प्रत्येकास वरील हे उद्दिष्ट संपादनासाठी शिक्षण हे शक्य तितके विस्तृतपणे तयार करणे गरजेचे आहे.”

- **नैतिक विकास** : टागोर ह्यांच्या मतानुसार हे शिक्षणाचे दुसरे उद्दिष्टे. टागोर हे विज्ञानाच्या निकाल (Result) व शारीरिक शक्ती पेक्षा शिक्षणामध्ये नैतिक मुल्यांच्या संबंदास अधिक महत्त्व देत होते.
- **सत्याचा एकसंधपणा** : टागोरांच्या नुसार सत्याचा एकसंधपणा हा मानवास देणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे. जेव्हा मानव सत्याच्या एकसंधपणा आचरणात आणला जात नाही

तेव्हा शांती मिळणार नाही व बुद्धीमत्ता, शारीरिक व अध्यात्मिक जीवनातील अखंडता नाहीशी होईल.

शिक्षण हे आपले आंतरराष्ट्रीय बाह्य विकास करते

- **शिक्षण हे सृजनशील असावे** : टागोर जास्त माहितीची अपेक्षा न ठेवता ते सृजनशीलतेची अपेक्षा ठेवतात. शिक्षणाचा जास्तीत जास्त वापर म्हणजे तथ्ये गोळा करणे नव्हे, तर माणसाने माणसास ओळखणे व माणसाने स्वतःला स्वतः ओळखणे होय. अर्थातच शिक्षण शारीरिक दृष्ट्या विकासाचे साधन आहे व ते उपयुक्ततावादी देखील असावे.

आपली प्रगती तपासा :

- १) अरविंद घोष नुसार शिक्षणाच्या संकल्पनेची चर्चा करा.

- २) डॉ. मॉरीया मॉन्टेसरी व डॉ. जॉन ड्यूईच्या दृष्टीकोनातून शिक्षणाच्या संकल्पनेतील फरकाचे निरीक्षण तुम्ही कसे (काय) कराल ?

२.५ सारांश

ह्या घटकामध्ये आपण अध्यापनशास्त्राची संज्ञा व अर्थ पाहिला अध्यापनशास्त्र एक शैक्षणिक शिस्त आहे. अध्यापनशास्त्र म्हणजे शिक्षणाच्या संदर्भात ज्ञान व कौशल्ये कशी दिली जातात व अध्ययन प्रसंगी ह्यांची आंतरक्रिया कशा प्रकारे ठरविली जाते. ह्यांचा अभ्यास आहे. अध्यापन शास्त्र हे महान आहे. हे उदयोन्मुख विविध सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय संदर्भात परिणाम करते. अध्यापनशास्त्र म्हणजे ही एक शिकवण्याची कला आहे.

नंतर आपण अध्यापनशास्त्राचे प्रकार पाहिले. चिकित्सक अध्यापनशास्त्र हे प्रगतशील अध्यापन तत्वज्ञान आहे. हे विद्यार्थ्यांच्या शक्तीशाली रचनेचे परिक्षण करण्याचे व विद्यार्थ्यांच्या दर्जा मधील असमानतेचे आव्हान देते. मुलांना प्रश्न विचारण्याचे अधिकार दिल्यामुळे विद्यार्थी त्यांचे अध्ययन नियंत्रित करतात व त्यांना शिकवलेल्या भागाबद्दल त्यांची मते मोडून सृजनात्मक मूल्यमापन करतात.

नंतर आपण पाश्चिमात्य विचारवंतांची शैक्षणिक विचारधारा पाहिली. स्वामी विवेकानंद रविंद्रनाथ टागोर ह्यांच्या सोबत डॉ मारिया मॉन्टेसरी, जॉन ड्यूर्य ह्यांची शिक्षण विषयक विचारधारा आपण पाहिली.

२.६ स्वाध्याय

१. शिक्षणामध्ये अध्यापनशास्त्राचे महत्त्व व अर्थ ह्या विषयी चर्चा करा.
२. चिकित्सक अध्यापनशास्त्र म्हणजे काय? तुमच्या मते चिकित्सक अध्यापनशास्त्रांची अंमलबजावणी करताना कोणती आव्हाने येतात ?
३. शिक्षण विषयक स्वामी विवेकानंदांच्या विचारांची चर्चा करा.
४. जॉन ड्यूर्य च्या शिक्षणविषयक विचारासंबंधी टिप लिहा.
५. जॉन ड्यूर्य हा तत्वज्ञ पुढीलपैकी कोणत्या देशाचा होता.

अ) यू.के.	ब) रशिया
क) यू.एस.ए.	ड) फ्रान्स
- ६) चिकित्सक अध्यापनशास्त्र हे ————— चा अभ्यास नाही.

अ) राजकीय विचारधारा	ब) सामाजिक चळवळ
क) सामाजिक विचारधारा	ड) सामाजिक आकलन
- ७) अध्यापन शास्त्र म्हणजे ————— चा अभ्यास आहे.

अ) अध्यापन पद्धती	ब) राजकारण
क) भाषा	ड) सामाजिक विज्ञान

घटक - ३

शिक्षणाची ध्येये

घटक रचना :

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना : शिक्षण
- ३.२ शिक्षणाचे ध्येय
- ३.३ शिक्षणाचे वैयक्तिक ध्येय
- ३.४ शिक्षणाचे सामाजिक ध्येय
- ३.५ व्यक्तिमत्त्व विरुद्ध सामाजिक
- ३.६ सारांश
- ३.७ स्वाध्याय
- ३.८ संदर्भग्रंथ

३.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर तुम्हाला -

- शिक्षण आणि शिक्षणाची ध्येये समजतील.
- व्यक्तीनिष्ठ सामाजिक ध्येयांची माहिती होईल.
- व्यक्तीनिष्ठ व सामाजिक ध्येयांची तुलना करू शकाल.
- अध्ययन कृती प्रभावीपणे पूर्ण करू शकाल.

३.१ प्रस्तावना - शिक्षण

शिक्षणाचा अर्थ, व्याख्या आणि व्याप्ती या बरोबरच शिक्षणाच्या अध्यापनशास्त्राचे आकलन याचा अभ्यास तुम्ही मागील घटकात केला आहे. या घटकात आपण शिक्षण आणि शिक्षणाची ध्येये यांचा अभ्यास करणार आहोत.

शिक्षण ही जन्मापासून मृत्यूपर्यंत अखंड चालणारी वाढ व विकासाची प्रक्रिया आहे. व्यक्ती आणि समाजाच्या प्रगतीसाठी शिक्षण हे अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. शिक्षणाद्वारेच व्यक्ती स्वतःमध्ये विचार आणि कार्यकारणभाव, समस्यानिराकरण, सर्जनशीलता, बुद्धिमत्ता व दृष्टिकोन सकारात्मक भावना आणि कौशल्ये, मूल्य आणि अभिवृत्ती यांचा विकास करतो.

कोणतीही व्यक्ती ही / हा प्रत्येक दिवस आणि प्रत्येक क्षणाला शिकत असतो. कारण शिक्षण ही सातत्यपूर्ण व गतीशील अशी प्रक्रिया आहे.

मागील दोन घटकांच्या अभ्यासाच्या आधारे आपण शिक्षणाची व्याख्या करताना असे म्हणू शकतो की शिक्षण ही जन्मभर चालणारी त्रि ध्रुवीय प्रक्रिया असून यामध्ये शिक्षक, विद्यार्थी आणि अभ्यासक्रम / आशय, यासह अध्ययन परिस्थिती म्हणजेच अध्ययन पर्यावरणाचा समावेश होतो. शिक्षण ही प्रागतिक प्रक्रिया आहे आणि ती मानवी संसाधन विकासास मदत करते. तसेच शिक्षण हे समाजशास्त्रीय आणि मानसशास्त्रीय असे सुद्धा आहे.

३.२ शिक्षणाचे ध्येये

प्रत्येक कृती किंवा कार्यक्रमाचे वर्गीकरण ध्येयपूर्ण कृती किंवा ध्येयशून्य अशी केली जाते. जॉन ड्यूरू यांनी ध्येयाची व्याख्या करताना असे म्हटले आहे की -

विकासाला पोषक, पूरक असे वातावरण संधी, अशा समस्या विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून देणे, बदलत्या परिस्थितीनुसार जुळवून घेण्याची क्षमता, अधिकाधिक विकास क्षमता निर्माण करणे हे शिक्षणाचे ध्येय आहे.

ध्येय हाती घेतलेल्या कृतीस / कार्यास दिशा देतात आणि कृतीच्या प्रत्येक स्तरास शेवटपर्यंत प्रभावीत करतात. चांगले ध्येय हे जीवनातील परिस्थितीशी संबंधित असते. ध्येय ही लवचिक असतात व वेगवेगळ्या कृतींचे प्रतिनिधीत्व करतात.

व्यक्तिच्या प्रयत्नांना दिशा देण्यासाठी ध्येय महत्त्वपूर्ण असतात. ध्येय निश्चितीमुळे कार्य करताना वेळेचा अपव्यय होत नाही व शक्तीही वाया जात नाही. ध्येयामुळे कृतीकरणान्याचे व सद्य परिस्थितीचे मूल्यमापन करता येते, शिक्षणाचा विचार केला असता ध्येयांमुळे आशय, पद्धती, अध्यापन कार्यक्षमता, ग्रंथालय, भौतिक सुविधा, अभ्यासक्रमाचे नियोजन, आणि सहशालेय कार्यक्रम यांचे उद्दिष्टांच्या अनुशंगाने मूल्यमापन करता येते; तसेच भविष्याचे नियोजन करता येते. शैक्षणिक प्रक्रियेत ध्येय ही दिपस्तंभाचे कार्य करीत असतात. शैक्षणिक ध्येयांना राजकीय विचार प्रणाली, सामाजिक आणि आर्थिक समस्या, तत्वज्ञान आणि उच्च आदर्श जीवन मूल्ये हे अशा प्रकारचे विविध घटक प्रभावित करत असतात.

शिक्षणाचा स्तर त्याचप्रमाणे शिक्षणाचे विविध प्रकार यानुसार शिक्षणाच्या ध्येयांची रचना केली जाते. शिक्षणाच्या ध्येयांची रचना करताना इतर निकष सुद्धा लक्षात घेणे क्रमप्राप्त होते ते निकष म्हणजे - मानवी स्वभावाचे जटील स्वरूप व मानवी पर्यावरण, मानवाचे स्वरूप हे विविधांगी असे असते, मानवी वर्तन व जीवनात शारीरिक, सामाजिक, बौद्धिक, नैतिक, सांस्कृतिक, अध्यात्मिक बाबींचा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे वेगवेगळे आदर्श, जीवनाचे तत्वज्ञान, हे शिक्षणाच्या वेगवेगळ्या ध्येयांना जन्म देतात.

शिक्षणाची महत्त्वपूर्ण ध्येये खालील प्रमाणे आहेत.

१. शिक्षणाचे व्यक्तिनिष्ठ ध्येय
२. शिक्षणाचे सामाजिक ध्येय
३. शिक्षणाचे व्यावसायिक ध्येय
४. शिक्षणाचे सांस्कृतिक ध्येय
५. शिक्षणाचे अध्यात्मिक ध्येय
६. शिक्षणाचे लोकशाही मूल्याचे ध्येय
७. उदारमतवादाचे शैक्षणिक ध्येय
८. सुसंगत / संतुलीत विकासाचे ध्येय
९. नैतिक किंवा चारित्र्य विकासाचे ध्येय
१०. संपूर्ण जीवन रूपी शिक्षणाचे ध्येय

आपली पग्रती तपासा :

- १) शिक्षणाचे ध्येय म्हणजे काय ?

- २) शैक्षणिक ध्येयांचे महत्त्व स्पष्ट करा.

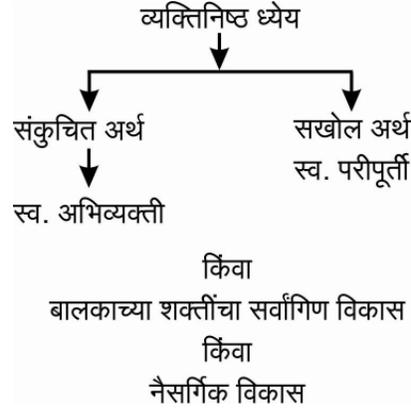

३.३ शिक्षणाचे व्यक्तिनिष्ठ ध्येय

कोणत्याही देशाची शिक्षणाची ध्येये ही तेथील सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक स्थितीप्रमाणे बदलत असतात. प्रत्येक व्यक्ती जन्मतःच विविध क्षमता व नैसर्गिक, उपजत गुण असतात व या उपजत गुणांना विकसित करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य शिक्षक प्रशिक्षकाचे अशते. प्राचीन साहित्य आणि ग्रीक तत्वज्ञांचे लेखनात शिक्षणाच्या व्यक्तिगत ध्येयांवर जोर दिला आहे. परंतू मध्ययुगीन काळामध्ये सामुहिक अध्यापनाचा स्विकार केला गेला आणि व्यक्तिगत विकासात कोणतेही प्राधान्य दिले नव्हे. वर्तमान काळात मानसशास्त्राचा शिक्षण क्षेत्रात समावेश

केल्यामुळे व रूसो, पेस्टॉलाजी, फ्रोबेल, नन या सारख्या शिक्षणतज्ज्ञांमुळे पुन्हा शिक्षणाच्या ध्येयांमध्ये व्यक्तीगत विकासात भर देण्यात येऊ लागला.

शिक्षणाची व्यक्तिनिष्ठ ध्येय - अर्थ :

व्यक्तिनिष्ठ ध्येयाचा संकुचित अर्थ :

शिक्षणाच्या व्यक्तीगत ध्येयांच्या संकुचित अर्थात स्व. अभिव्यक्ती, बालकाच्या शक्तींचा सर्वांगीण विकास आणि नैसर्गिक विकास यांचा समावेश होतो. या तत्त्वज्ञानानुसार बालकाच्या स्वतःच्या अंतःस्फूर्ती प्रमाणे विकास होण्यासाठी त्यास संपूर्ण स्वातंत्र्य द्यावे असे व्यक्त होते.

व्यक्तिनिष्ठ ध्येयांचा सखोल / विस्तारित अर्थ :

शिक्षणाच्या व्यक्तिनिष्ठ ध्येयांच्या विस्तारित अर्थांमध्ये स्व-प्रतीपूर्तीचा समावेश होतो. यानुसार बालकास आदर्श नागरीक / उत्कृष्ट व्यक्ती होण्यासाठी आवश्यक शक्ती, त्याच्या गरजा, आवड आणि क्षमतांचा विकास करण्यास सर्व प्रकारच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

शिक्षणाच्या व्यक्तीनिष्ठ ध्येयांवर भर देणाऱ्या शिक्षणतज्ज्ञांची मते :

- १) महात्मा गांधी केवळ साक्षरता म्हणजे शिक्षण नव्हे, शिक्षणाचा प्रारंभ देखील नव्हे. आत्मा व मन यांचा परिपूर्ण विकास करून व्यक्तीमधील सर्वोत्कृष्ट गुणांची अभिव्यक्ती करणे हे शिक्षणाचे ध्येय आहे.
- २) पेस्टॉलॉजी यांच्या नुसार शिक्षण म्हणजे मानवाच्या आंतरशक्तीचा नैसर्गिक, सुसंगत व प्रागतिक विकास होय
- ३) अॅरीस्टॉटल यांच्या मते शिक्षण म्हणजे सुदृढ शरीरात सुदृढ मन विकसित करणे हे होय.
- ४) फ्रोबेल यांच्या मते शिक्षण ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्यात बालकात अंतर बाह्य बदल होतो.

व्यक्तिनिष्ठ ध्येयांवर प्रभाव टाकणारे घटक :

व्यक्तिच्या वृद्धीसाठी शिक्षणाची व्यक्तीगत ध्येय महत्त्वपूर्ण आणि आवश्यक आहेत. त्यांच्यावर विविध घटकांचा प्रभाव व परिणाम होतो. ते घटक खालीलप्रमाणे आहेत.

१) जैविक विज्ञानाचा परिणाम :

प्रत्येक सजीव हा दुसऱ्या सजिवापेक्षा वेगळा असतो. व्यक्तित्वाच्या अद्वितीय वैशिष्ट्यांचा विकास म्हणजेच नैसर्गिक विकास होय. प्रत्येक बालकाच्या व्यक्तिगत क्षमतांचा विकास हेच शिक्षणाचे ध्येय आहे. सर पर्सिनन यांनी व्यक्तिविकासात जैविक विज्ञानास महत्त्व देऊन असे मत व्यक्त केले आहे की, व्यक्तिचा स्वायत्ततात्मिक / स्वयंशासीत विकास हेच शिक्षणाचे मध्यवर्ती ध्येय आहे म्हणून फक्त व्यक्ती हाच सर्व शैक्षणिक प्रयत्न व कृतीचा मध्यवर्ती असला पाहिजे. समाज हा यात मध्यवर्ती नसावा.

२) निसर्गवादाचा परिणाम :

रूसो, कॉमेनिअस, पेस्टालॉजी, या निसर्गवादी शिक्षण तज्ज्ञांच्या मते शिक्षणाचे ध्येय हे व्यक्तिमत्त्वाचा विकास हेच होय. निसर्गाच्या दृष्टीने मुलाचा जसा विकास व्हावयास पाहिजे, तसा तो होण्यास मदत करणे हे शिक्षण होय, शिक्षण हे स्वयंशिक्षण असले पाहिजे. निसर्गाच्या सानिध्यात मुलाने स्वप्रयत्नाने, निरीक्षणाने शिकले पाहिजे.

३) मानसशास्त्राचा परिणाम :

पींडे पींडे मते भिन्ना असे म्हटले जाते. कोणताही व्यक्ती दुसऱ्या सारखा असत नाही. प्रत्येक व्यक्ती हा आवड, क्षमता, अभिवृत्ती व्यक्तिमत्व या सर्वासंदर्भात वेगळा असतो. मानसशास्त्रज्ञांच्या मते कोणतीही दोन मुले ही एक सारखी नसतात. विद्यार्थी / व्यक्तीमधील अंगभूत शक्तींचा विकास करणे हे शिक्षणाचे मुख्य कार्य आहे. ज्या योगे तो जास्तीत जास्त विकास करू शकेल. म्हणून शिक्षण हे बालक केंद्रित हवे.

४) अध्यात्मवादाचा प्रभाव :

अध्यात्मवादाचा मते समाजाचे कल्याण हे चांगल्या गोष्टींवर अवलंबून असते. व्यक्ती मधील उपजत नैसर्गिक मूल्यांवर समाजाचे कल्याण अवलंबून आहे. मानवाच्या व्यक्तिगत अध्यात्मिक विकासासाठी शिक्षणाने प्रयत्न केले पाहिजेत. अशा स्थितीतच व्यक्तीच्या उपजत क्षमतांचा सर्वोच्च विकास होणार आहे. व्यक्तीच्या आत्मोन्नोतीसाठी शिक्षणाने पुढाकार घेतला पाहिजे. स्वामी विवेकानंद म्हणतात की मानव हा संभाव्यतः पवित्रच असतो. शिक्षणाद्वारे मानवाच्या उपजत, नैसर्गिक क्षमतांना प्रकट करण्याची संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे.

५) प्रागतिक विचारवंताचा प्रभाव :

प्रागतिक वादयांच्या मते जगाची प्रगती आणि पुढे जाण्याची क्रिया ही इतिहासातील त्या त्या काळात जन्म घेतलेल्या प्रसिद्ध व्यक्तिमुळेच झालेली आहे. व्यक्तित्वाच्या संपूर्ण विकासासाठी शिक्षण प्रक्रियेने योग्य परिस्थिती निर्माण केली पाहिजे. ज्या योगे प्रत्येक व्यक्ति मानवी जीवनासाठी मूळ / नवनिर्मित योगदान करू शकेल.

६) लोकशाही आदर्शाचा प्रभाव :

लोकशाही मध्ये व्यक्तित्वाच्या स्वातंत्र्यास महत्त्व दिले जाते. सर्व लोकशाही राज्यांनी व्यक्तिस उपयुक्त असेल अशा दिशेने सर्वांगिक विकास होईल, त्यासाठी सुविधा पुरवितात. रसेल यांच्या मते नागरीकांच्या शिक्षणापेक्षा व्यक्तित्वाचे शिक्षण अतिशय चांगले असते. शिक्षणाद्वारे चांगले नागरीकच नाही तर चांगल्या व्यक्ति निर्माण केल्या पाहिजेत.

शिक्षणाच्या व्यक्तिनिष्ठ ध्येयांबाबत टीका :

१) मानवाच्या सामाजिक स्वरूपाकडे दुर्लक्ष :

टी. रेमंट यांच्या मते, “अलिप्त (Isolated) व्यक्ति म्हणजे एक कल्पित कल्पनाच आहे.” म्हणजेच व्यक्ति फक्त समाजामध्येच आणि समाजामुळे व्यक्तिमत्त्व विकास घडवून आणतो. अन्यथा तो प्राणी म्हणूनच राहिला असता.

२) व्यक्तिवादास प्रोत्साहन :

जर शिक्षणाचे ध्येय व्यक्तिमत्त्व विकास अथवा व्यक्तिमहात्म्य असेल तर त्यातून गोंधळच निर्माण होईल. यामुळे व्यक्ति प्रत्येक गोष्टीवर आपला अधिकार दाखविण्याची सुरुवात करण्याची शक्यता वाढते आणि प्रत्येक गोष्ट आपल्या मनाप्रमाणेच घडली पाहिजे असा विश्वास वाढीस लागतो.

३) पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष :

रस्क यांनी नन्स यांच्या व्यक्तिच्या स्वायत्त विकासावर टीका करताना म्हटले आहे की कल्पना जैविक असल्यामुळे त्यात त्रुटी आहेत. बालकाच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात पर्यावरण अतिशय महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते हे मानसशास्त्राने सिद्ध केले आहे. रॉस यांनी अतिशय सुंदर विचार मांडतांना म्हटले आहे की सामाजिक पर्यावरणाशिवाय व्यक्तिवादास काहीही मूल्य नाही आणि व्यक्तिमत्त्व हे निरर्थक होते.

४) सामाजिक समायोजनात अडथळा :

यशस्वी जीवनाकडे वाटचाल करण्यासाठी मानवास समाजात रहावे लागते. हे समाजात वावरतांना इतरांशी समायोजन करणे त्याच्यासाठी आवश्यक ठरते.

५) व्यावहारिक नाही :

शिक्षणाची व्यक्तिनिष्ठ ध्येय तात्त्विकदृष्ट्या स्विकारली जाऊ शकतात पण व्यावहारिक दृष्टीने नाही. कोणत्याही पातळीवर प्रत्येक व्यक्तीसाठी वेगवेगळ्या प्रकारचा अभ्यासक्रम तयार करणे शक्य नाही. वरील बाबींचा विचार करता व्यक्तिनिष्ठ ध्येय शक्य नाहीत. कोणताही मानवप्राणी समाजाबाहेर नसतो आणि समाज हा मानवांमुळे तयार झालेला असतो. जर शिक्षणाचे ध्येय हे समाज सेवा असेल तर त्यात व्यक्तिवाद आणि मानवता यांना महत्त्व दिले पाहिजे.

आपली पगती तपासा :

१) शिक्षणाच्या व्यक्तिनिष्ठ ध्येयांचा अर्थ स्पष्ट करा.

---

२) शिक्षणाच्या व्यक्तिनिष्ठ ध्येयांप्रती शिक्षणतज्ज्ञांची मते वर्णन करा.

---

३) शिक्षणाच्या ध्येयांवर परिणाम करणारे घटक स्पष्ट करा.

---

४) शिक्षणाच्या ध्येयांवर कशाप्रकारे टीका केली आहे ?

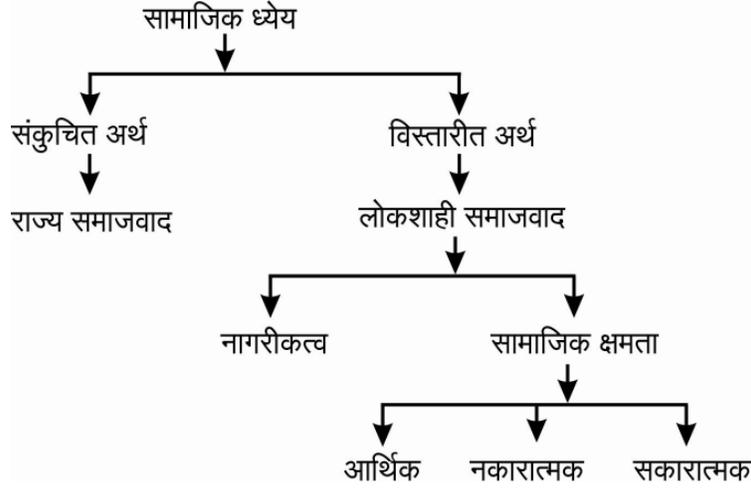

३.४ शिक्षणाचे सामाजिक ध्येय

स्व-अभिव्यक्ती तेव्हाच अपेक्षित असते जेव्हा ती समाजास एकात्म ठेवते. समाज एकात्म न ठेवणारी अभिव्यक्ती अपेक्षित नाही. त्याप्रमाणेच आत्म-साक्षात्कार हा चांगला असतो. पण तो समाजापासून अलिप्त राहून प्राप्त केलेला नसावा तर समाजात राहूनच केलेला पाहिजे. वर्तमान काळात व्यक्तिनिष्ठ ध्येयांना जरी महत्त्व दिले जात असले तरी सामाजिक ध्येयांना पूर्णपणे दुर्लक्षित करून चालणार नाही.

सामाजिक ध्येय अर्थ :

सामाजिक ध्येयांना पाठिंबा देणाऱ्यांचा व्यक्तिपेक्षा समाजास अधिक महत्त्व देण्यावर विश्वास आहे. मानव हा सामाजिक प्राणी आहे व तो आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास समाजातच करतो. व्यक्ति हा नेहमी सामाजिक संबंधाच्या गुंतागुंतीच्या जाळ्यात अडकलेला असतो. याशिवाय नुकताच जन्म झालेले बालक योग्य प्रकारे वाढू शकणार नाही.

सामाजिक ध्येयाचा संकुचित अर्थ :

संकुचित सामाजिक ध्येयांचा पुरस्कार करणाऱ्यांच्या मते, “आदर्शवत तत्वज्ञान विषयक अस्तित्व हे प्रत्येक ठिकाणी व्यक्तिगत नागरीकापेक्षा वरच्या दर्जाचे असते.” व्यक्ति हा समाजासाठी अस्तित्वात असतो म्हणूनच राज्याने शिक्षणाचे ध्येय निश्चित केले पाहिजे, व्यक्तीच्या कल्याणासाठी शिक्षणाचे मार्ग, प्रकार किंवा प्रशिक्षण निश्चित केले पाहिजे.

रॉस यांच्या शब्दात याचे समर्थन करणारे नेहमीच शीस्तबद्ध, संघटीत, अधिकाराचा स्विकार करण्यास इच्छुक, व्यक्तिमत्त्वास कमी लेखणारे असतात. सर्व काही राज्याचे, सर्वकाही राज्यासाठी, आणि सर्व काही राज्याद्वारे अशी यांची घोषणा असते. या विचाराचे हीटलर, स्टॅलीन, माओ हे पुरस्कर्ते आहेत.

सामाजिक ध्येयांचा विस्तारित अर्थ :

समाजसेवेसाठी शिक्षण, नागरीकत्वासाठी शिक्षण, सामाजिक क्षमतेसाठी शिक्षण या शब्दांच्या अभिव्यक्ती मधूनच सामाजिक ध्येयाची संकल्पना शोधता येते. या ध्येयाच्या पुरस्कर्त्यांच्या मते, “व्यक्तिस यशस्वीपणे सामाजिक कार्यक्रम / कृतीमध्ये सहभागी होण्यासाठी तयार करणे हा शिक्षणाचा हेतू आहे. व्यक्तित्वाच्या विकासामधून समाजाचे कल्याण उन्नत झाले पाहिजे.”

लोकशाही माननाऱ्यांच्या मते लोकशाही समाजासाठी व्यक्तिस सामाजिक दृष्ट्या सक्षम करणे हे शिक्षणाचे ध्येय आहे. सामाजिक दृष्ट्या सक्षम व्यक्ति म्हणजे जो व्यक्ती, शारीरिक दृष्ट्या सुदृढ, बौद्धिक दृष्ट्या प्रबुद्ध / ज्ञानी व्यावसायिक दृष्टीने स्वयंपूर्ण आणि नैतिक दृष्ट्या शिस्तप्रिय असला पाहिजे.

जॉन ड्यूई यांच्या मते, “सामाजिक दृष्ट्या सक्षम व्यक्ति त्याचे पर्यावरण नियंत्रण आणि नैसर्गिक सामर्थ्याद्वारे संभाव्य गोष्टी पूर्ण करण्यास सक्षम असतो. सर्व प्रकारचे शिक्षण हे व्यक्तित्वाच्या सामाजिक चेतनेच्या शर्यतीतील सहभागातून पुढे जाते.” मानवाच्या यशस्वी जीवनाचे मापन त्याच्या सामाजिक क्षमतेवर केले जाते.

सामाजिक ध्येयाचे अर्थनिर्वचन / विश्लेषण :

- १) अमूर्तपणे विद्यार्थ्यांना शिक्षण देणे हे शिक्षकांचे ध्येय नसून, त्यांना अस्तित्वात असलेल्या समाजात जीवनासाठी शिक्षण देणे हे आहे - ब्रुबेकर जे.एस.
- २) अनुभवाची पुनर्रचना करण्याची प्रक्रिया हे शिक्षण आहे, ज्यामध्ये वाढलेल्या सामाजिक क्षमतेच्या माध्यमातून सामाजिक मूल्ये दिली जातात - जॉन ड्यूई
- ३) शिक्षण म्हणजेच संस्कृती, जी प्रत्येक पीढी जाणीवपूर्वक पुढच्या पिढीस माहिती होण्यासाठी संक्रमित करतात, ज्या योगे प्राप्त केलेली पात्रता / क्षमता / स्तर अधिक सुधारू शकेल - ब्राऊन एफ. जे.
- ४) शिक्षण हा एक असा प्रयत्न आहे की ज्यामध्ये मानवी समाजातील प्रौढ सभासद स्वतःच्या जीवनातील आदर्शाप्रमाणे येणाऱ्या पीढीच्या विकासास आकार देण्याचा प्रयत्न करतात - जेम्स वेल्टन

सामाजिक ध्येयांचे महत्त्व :

शिक्षणाचे सामाजिक ध्येयाची का अंमलबजावणी करायची याची चर्चा करू या.

१) व्यक्तिचे सामाजिकरण :

मानव / व्यक्ति प्राण्याच्या काही प्रवृत्ती घेवूनच जन्मास येतो. समाज त्यास सुसंस्कृत आणि योग्य नागरीक म्हणून तयार करतो. सहानुभूती, दया, प्रेम, समाजसेवा, आज्ञाधारकपणा बंधुभाव या गुणांचा विकास समाजामध्ये होत असतो. समाजाद्वारेच व्यक्तिचे सामाजिकीकरण होते.

२) मानवाचे सामाजिक स्वरूप :

आपणा सर्वांना माहिती आहे की मानव हा सामाजिक प्राणी आहे आणि तो समाजाशिवाय राहू शकत नाही. म्हणूनच त्याने समाजाच्या कल्याणास प्राधान्य द्यावे.

३) व्यक्तिचा विकास :

व्यक्तिचा विकास हा फक्त समाजातच शक्य आहे. त्यामुळे व्यक्तिये समाजाच्या उन्नतीसाठी स्वतःचा फायद्याचा आवडीचा त्याग केला पाहिजे.

४) मोक्ष :

अनेक तत्त्वज्ञानांच्या मते समाजाच्या सेवेतच मोक्ष असतो. त्यांचा यावर पूर्ण विश्वास आहे म्हणून ते व्यक्तिस समाजसेवा करण्यास प्रोत्साहित करतात.

५) शांतता, न्याय आणि सुरक्षा :

व्यक्तिस शांतता, सुरक्षा व न्याय देणे हे समाजाचे आदय कर्तव्य असते. शिक्षणाने व्यक्तिस समाजसाठी तयार केले पाहिजे. रॉस यांच्या मते सामाजिक पर्यावरणाशिवाय व्यक्तिमाहत्त्यास काहीही किंमत नसते आणि व्यक्तिमत्व अर्थहीन होते. जे.बी. बाल्डविन म्हणतात समाजाशिवाय आपण आपले व्यक्तिमत्व सिद्ध करू शकत नाही.

सामाजिक ध्येयावरची टीका :

१) संकुचित राष्ट्रवादाचा विकास :

संकुचित राष्ट्रवाद विकसित करणे हे शिक्षणाचे ध्येय आहे. माझा देश बरोबर किंवा चुकीचा ही भावना / विश्वास निर्माण होते. यामुळे प्रगतित अडथळा येतो व व्यक्ति संकुचित मानसिकतेचा होतो.

२) व्यक्तिस्वातंत्र्यावर दडपण :

सामाजिक ध्येये व्यक्ति स्वातंत्र्य, विचार आणि भावना यांना विरोध करते. त्यामुळे ते व्यक्तिमत्त्वास चिरडून टाकते. व्यक्ति बेईमान राजकारण्यांच्या हातातील बाहुले होतो.

३) बौद्धिक व चरीत्र विकासात अडथळा :

सामाजिक ध्येयावर अधिक जोर दिल्यामुळे हे बौद्धिक व चरीत्र विकासास अडथळा निर्माण करतात. तसेच हे भावनिक एकात्मता विकसित होऊ देत नाही.

४) कला आणि साहित्य विकासात अडथळा :

कला आणि साहित्याचा विकास हा व्यक्तिच्या प्रयत्नावर अवलंबून असतो. शिक्षणाच्या सामाजिक ध्येया अंतर्गत व्यक्ती स्वातंत्र्यास जागा नसल्याने कला आणि साहित्य विकासास अडचण निर्माण होते.

५) मानव - ध्येय साध्य करण्याचा मार्ग :

व्यक्तिने समाजाच्या उन्नतीसाठी स्वतःचे जीवन सुद्धा त्याग केले पाहिजे. या तथ्यावर सामाजिक ध्येय जोर देते. यावरून मानव हा फक्त ध्येय साध्य करण्याचा एक मार्ग आहे असे हे मानतो.

६) अ-मानसशास्त्रीय :

सामाजिक ध्येयांना संकुचित अर्थ असल्यामुळे ती अ-मानसशास्त्रीय आहेत. व्यक्तीची आवड, सुप्तगुण आणि क्षमता याकडे दुर्लक्ष केले जाते. राज्याच्या कल्याणासाठी व्यक्तीने स्वतःच्या इच्छांचा त्याग करण्यास सांगितले जाते.

आपली पग्रती तपासा :

१) शिक्षणाच्या सामाजिक ध्येयाची चर्चा करा.

---

२) सामाजिक ध्येयांची का अंमलबजावणी केली पाहिजे ?

---

३) सामाजिक ध्येयावरील टीका स्पष्ट करा.

३.५ व्यक्तिनिष्ठ ध्येय विरुद्ध सामाजिक ध्येय

शिक्षणाचे व्यक्तिनिष्ठ ध्येय विरुद्ध सामाजिक ध्येय व्यक्ति आणि समाज एकमेकांस पुरक आहेत. व्यक्ति किंवा समाज एकमेकांशिवाय जगू शकत नाही. वक्ती ही समाजाची देण आहे आणि याच समाजात प्रत्येक व्यक्तीचा विकास होत असतो. प्रागतिक समाजाताच व्यक्तीचा विकास होत असतो आणि या विकसित व्यक्तीवर समाज आणि उच्च दर्जाची पातळी गाठू शकतो. शिक्षणाचा सामाजिक हेतू आणि शिक्षणाचा व्यक्तिगत हेतू या दोन्ही संज्ञा विसंगत नाहीत. १९६४-६६ च्या शिक्षण आयोगाने असे स्पष्ट केले आहे की, समाजाच्या समाजवादी आकृतिबंधात व्यक्ति स्वार्थी वृत्तीने किंवा संकुचित वृत्तीने स्वतःचा विकास न करता देशाच्या विकासाच्या सर्व मापदंडा संदर्भात निष्ठा ठेवली पाहिजे. प्रत्येक व्यक्तिमध्ये समाजास विकसित भरभराटीस नेण्याची क्षमता असते परंतु व्यक्तीने त्यासाठी समाजासाठी त्याग करण्याची वृत्ती विकसित केली पाहिजे. त्याने नेहमी समाजाच्या कल्याणाची काळजी घेतली पाहिजे. शिक्षणाचे एकूण दोन स्तर / मार्ग आहेत. व्यक्तीचे प्रतिबिंब आणि समाजाचे चांगले होणे, अलिप्त व्यक्ति हा कल्पनेची कल्पित वस्तू आहे. एका बाजूला व्यक्तीच्या शक्ति आणि समासांचा विकास करणे आणि समाजाच्या पुनरुत्थान कार्यक्रमात कृतिशीलपणे सहभागी होणे हे समाजाचे कार्य आहे. जॉन अडॉम यांच्या शब्दात सांगायचे म्हटले तर व्यक्तिस विकासासाठी सामाजिक माध्यमाची गरज असते. समाज संबंधाशिवाय तो प्राणीच असतो.

व्यक्तिनिष्ठ आणि सामाजिक ध्येयांचे एकीकरण :

काही तज्ञांनी व्यक्तिनिष्ठ आणि सामाजिक ध्येयांच्या एकीकरणावर जोर दिला आहे.

१) **महात्मा गांधी** - गांधीजी व्यक्ति आणि समाज यामध्ये संघर्ष पाहत नाहीत आणि म्हणतात, “माझा असा विश्वास आहे की जर एका माणसाने अध्यात्म ज्ञान प्राप्त केले त्याबरोबर सर्वजण ते प्राप्त करतील.”

२) **सर अर्थरनन** - “व्यक्तिमत्व हे फक्त सामाजिक वातावरणात विकसित होते. जेथे समान आवड आणि समान कार्यक्रम असतात.”

- ३) **अँडम्स** - स्व ची जाणीव व विकास हा समाजात सामाजिक आंतरक्रियेद्वारे होत असतो.
- ४) **मॅक इन्डर** - सामाजिकीकरण आणि वैयक्तिककरण या एकाच प्रक्रियेच्या दोन बाजू आहेत
- ५) **प्राचीन हिन्दू संस्कृती** - प्राचीन भारतीय हिन्दू संस्कृती सुद्धा उच्च दर्जाची वैयक्तिक उत्कृष्टता आणि महान सामाजिक क्षमता यांच्या एकीकरणावर भर देते.

आपली प्रगती तपासा :

- १) शिक्षणाचे व्यक्तिनिष्ठ आणि सामाजिक ध्येयांची चर्चा करा.

- २) शिक्षणाच्या व्यक्तिनिष्ठ आणि सामाजिक ध्येयामधील एकीकरण स्पष्ट करा.

३.६ सारांश

शिक्षणाचे ध्येय विविध कृतींना दिशा देतात आणि प्रत्येक ध्येय साध्यतेच्या पायरीस प्रभावित करतात. ध्येय ही महत्त्वपूर्ण असतात कारण ती आपल्या प्रयत्नांना दिशा देतात. शिक्षणाचे व्यक्तिनिष्ठ ध्येय संकूचित अर्थाने विचार करता यामध्ये स्व-प्रकटीकरण बालकाचा सर्वांगीण विकास आणि नैसर्गिक विकास यांचा समावेश हातो. विस्तारित अर्थाने व्यक्तिनिष्ठ ध्येयांचा विचार करता यात स्वप्रतिपूर्ती याचा समावेश होतो. अँरिस्टोटल यांच्या मते शिक्षण म्हणजे सदृढ शरीरामध्ये सदृढ मन विकसित करणे सामाजिक ध्येयाचे अर्थनिर्वचन केले असता शिक्षण म्हणजे संस्कृती जी प्रत्येक पिढी आपल्या पुढील पिढीस जाणीवपूर्वक यशस्वी होण्यासाठी संक्रमित करित असते. शिक्षणाचे सामाजिक ध्येय हे आवश्यक आहे कारण मानव हा सामाजिक प्राणी आहे आणि फक्त समाजातच तो आपले व्यक्तिमत्त्व विकसन आणि ध्येयसाध्य करू शकतो. शिक्षणाच्या सामाजिक आणि वैयक्तिक ध्येयांची चर्चा केली असता, वैयक्तिककरणासाठी सामाजिक माध्यमाची गरज असते हे कळते. सामाजिक संबंधाशिवाय मानव हा प्राण्यांप्रमाणे असतो. शिक्षणाच्या व्यक्तिनिष्ठ आणि सामाजिक ध्येयांचे एकीकरण केले असता विविध तज्ञांच्या मता आधारे आपण म्हणू शकतो की स्व-प्रतिपूर्ती आणि समाजसेवा यामध्ये संघर्ष आढळून येत नाही. दोन्ही एकसारखेच आहेत. आपण सामाजिक आणि व्यक्तिनिष्ठ अशा दोन्ही ध्येयांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे तेव्हाच आपण व्यक्तिसाठी जग शांततापूर्ण आणि आनंददायी बनवू शकतो.

३.७ स्वाध्याय

प्र. १ खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- १) शिक्षणाची संकल्पना स्पष्ट करा.
- २) शिक्षणाचे ध्येय का महत्त्वपूर्ण आहेत ?
- ३) व्यक्तिनिष्ठ ध्येयांवर परिणाम करणाऱ्या घटकांची चर्चा करा.
- ४) व्यक्तिनिष्ठ ध्येयांवर टिका का केली जाते ?
- ५) सामाजिक ध्येयांच्या अर्थ निर्वचनाचे स्पष्टीकरण द्या.
- ६) सामाजिक ध्येयांचे काय महत्त्व आहे ?
- ७) व्यक्तिनिष्ठ आणि सामाजिक ध्येय संकल्पना स्पष्ट करा.

प्र. २ थोडक्यात लिहा.

- अ) व्यक्तिनिष्ठ ध्येयांचा अर्थ
- ब) सामाजिक ध्येयांचा अर्थ
- क) सामाजिक ध्येयावरील टिका
- ड) व्यक्तिनिष्ठ आणि सामाजिक ध्येयांचे एकीकरण

प्र. ३ वस्तुनिष्ठ प्रश्न योग्य पर्यायाची निवड करा.

- अ) शिक्षण म्हणजे नैतिक ————— विकास होय.
  - i) व्यक्तिमत्त्व   ii) घटक   iii) व्यक्ति   iv) क्षेत्र
- ब) शिक्षणाचे व्यक्तिनिष्ठ ध्येय म्हणजे मानवाच्या सुप्त (अंतस्थ) ————— चा नैसर्गिक, सुसंवादी आणि प्रागतिक विकास होय.
  - i) ताकद   ii) शक्ती   iii) क्षमता   iv) सर्जनशिलता
- क) इतरांबरोबर ————— करणे व्यक्तिस आवश्यक ठरते.
  - i) समायोजन   ii) संबंध   iii) करार   iv) जोडणी
- ड) मानव प्राण्याच्या काही निश्चित ————— घेऊन जन्मास येतो.
  - i) गुण   ii) प्रवृत्ती   iii) वारंवारीता   iv) प्रामाणिकपणा

३.८ संदर्भग्रंथ

- १) पारसनीस न.रा. (१९८७) 'शिक्षणाची तात्त्विक व समाजशास्त्रीय भूमिका', पुणे नुतन प्रकाशन.
- २) कुंडले म. बा. (१९८६), 'शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र', पुणे, श्रीविद्या प्रकाशन.

घटक - ४

शिक्षणाचे आधार / अधिष्ठान

घटक रचना :

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ शिक्षणाचे तात्त्विक अधिष्ठान / आधार
  - ४.२.१ शिक्षणाच्या तात्त्विक अधिष्ठानाची पार्श्वभूमी
  - ४.२.२ तत्त्वज्ञान आणि शिक्षण
  - ४.२.३ तत्त्वज्ञानाचा शिक्षणावरील प्रभाव
- ४.३ शिक्षणाचे समाजशास्त्रीय अधिष्ठान / आधार
  - ४.३.१ शिक्षणाच्या समाजशास्त्रीय आधाराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी
  - ४.३.२ समाजशास्त्र आणि शिक्षण
  - ४.३.३ समाजशास्त्राचा शिक्षणावरील प्रभाव
- ४.४ शिक्षणाचे मानसशास्त्रीय अधिष्ठान / आधार
  - ४.४.१ शिक्षणाच्या मानसशास्त्रीय आधाराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी
  - ४.४.२ मानसशास्त्र आणि शिक्षण
  - ४.४.३ मानसशास्त्राचा शिक्षणावरील प्रभाव
- ४.५ सारांश
- ४.६ संदर्भ

४.० उद्दिष्टे

शिक्षणाची इमारत ज्या पायावर उभी आहे त्यामध्ये प्रामुख्याने तीन मुख्य आधार आहेत ते म्हणजे तात्त्विक, समाजशास्त्रीय व मानसशास्त्रीय या तीन प्रमुख आधाराची चर्चा आपण खालील मुद्यातून करणार आहोत.

- शिक्षणाच्या तात्त्विक, समाजशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय अधिष्ठानाचा अर्थ व संकल्पना समजून घेणे.
- जीवनाच्या विविध पैलुंशी या शाखा कशा संबंधित आहेत.

- तत्वज्ञान, मानसशास्त्र आणि समाजशास्त्र व शिक्षण आणि त्याचे विविध घटक यांच्या आंतरसंबंधाचा अभ्यास करणे.
- शिक्षणाच्या विविध शिस्तीविषयीचे विश्लेषण करणे.

४.१ प्रस्तावना

आपण मागील प्रकरणात शिक्षणाची विविध ध्येये व त्याच्या पैलुची चर्चा केली. शिक्षणाची ध्येय, वेळ, काळानुसार बदलत गेलेली दिसून येतात समाजाच्या बदलत्या गरजा. जीवनाच्या बदलेल्या कल्पनानुसार शैक्षणिक ध्येय पूर्ण करण्यासाठी तत्वज्ञान, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र इ. विषयांच्या आधाराची गरज आहे. मानवी जीवनाची मूल्ये व आदर्श ठरविण्याचे कार्य तत्वज्ञान करते. समाजात कशा पद्धतीने राहून व्यवहार करावा हे समाजशास्त्र शिकवते तर व्यक्तीच्या वर्तनाचा अचुक अंदाज बांधण्याचे कार्य मानसशास्त्र करते त्यामुळे या तिन्ही शास्त्रांचा आधार घेवून शिक्षणाची ध्येय ठरविली जातात. शिक्षण आणि संबंधित विषय यांचा परस्पर संबंधातून व्यक्ती, समाज आणि राष्ट्र यांना आपण एक प्रकारे आदर्श स्वरूप देऊ शकतो.

४.२ शिक्षणाचे तात्त्विक अधिष्ठान / आधार

या जगात सुरुवातीपासूनच मानवाने सत्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सत्याचा शोध घेण्याची तत्वज्ञानाची मूळ प्रवृत्ती आहे. तत्वज्ञान जीवनाला एक नवीन दिशा देते. चांगले किंवा योग्य निर्णय घेण्यासाठी व हेतूपूर्वक कार्य करण्यासाठी तत्वज्ञानाची आवश्यकता आहे. तत्वज्ञान शिक्षणाची प्रेरक बाजू हे. तत्वज्ञानाशिवाय मानवी जीवन समजून घेता येत नाही. सामान्यपणे व्यक्ती आणि तिची कृती समजून घेण्यासाठी तत्वज्ञानाची आवश्यकता असते. तत्वज्ञानाचे आणि जीवनाचे जवळचे संबंध आहेत. जीवनाची निर्मितीच मूळात तत्वज्ञानापासून सुरु होते. तत्वज्ञान स्वतःची ओळख निर्माण करून आत्मिक विकास करते आणि सत्याच्या मूळाशी जाते म्हणून जीवन आणि तत्वज्ञान एकमेकांशी अविभाज्य असून त्यांना वेगळे केले जाऊ शकत नाही. जीवनाला एक प्रकारे तात्त्विक आधार आहे आणि त्या पद्धतीनेच शिक्षणाला ही तात्त्विक अधिष्ठान असणे गरजेचे आहे.

४.२.१ शिक्षणाच्या तात्त्विक अधिष्ठानाची पार्श्वभूमी :

व्याख्या :

आपण शिक्षण आणि तत्वज्ञान संकल्पना समजून घेण्याचा प्रयत्न करू.

तत्वज्ञानाचा अर्थ आणि स्वरूप :

तत्वज्ञान म्हणजे जे विषय अव्यक्त, अदृश्य आहेत त्यांच्याविषयी शोध घेणे. तत्वज्ञान या शब्दाची उत्पत्ती ग्रीक शब्दापासून झालेली आहे. इंग्रजीतील Philosophy या शब्दाचा अर्थ (Philos-Love) (Sophia - Wisdom) सुज्ञपणाचे / शहाणपणाचे प्रेम.

ज्ञान आणि शहाणपणा या दोन्ही बाबी समान नाहीत. ज्ञान तुम्ही सहजपणे घेऊ शकता परंतु शहाणपणा हा सत्य वागण्यातून लक्षात येतो. तत्त्वज्ञान, सत्य आणि जीवनाच्या निर्माण होणाऱ्या गरजा यांचा चिरंतन शोध आहे. विस्तृत अर्थाने शिक्षण स्वजीवनपद्धतीचा एक टप्पा आहे आणि संकुचित अर्थाने विचार केला तर संपूर्ण जगण्याची तयारी आहे. तत्त्वज्ञान जीवनाला एक सुसंगत आणि व्यापक अर्थ प्रदान करते आणि जीवनाचे ध्येय निश्चित करते. आपणास सर्व मानवाचे व्यवहार अनुभव यांचे महत्त्व समजून घेण्यासाठी मदत करते. जीवनाच्या मूलभूत प्रश्नाची उत्तरे तत्त्वज्ञानातूनच मिळालेली आहेत. जीवनात लक्ष्य निश्चित करण्यासाठी पायाभूत प्रश्न समजण्यासाठी तत्त्वज्ञानाची मदत झाली. तत्त्वज्ञानामुळे जीवनाच्या मूल्याची बैठक, या विश्वाचे मूळ शोधण्याकरीता तत्त्वज्ञानाचा उपयोग वेगवेगळ्या संशोधक विचारवंतानी केलेला दिसून येतो. तत्त्वज्ञानाशिवाय जीवनाला अर्थ नाही आणि शिक्षणाने जीवन आनंदी बनवण्यासाठी तत्त्वज्ञानाशिवाय पर्याय नाही.

ब्याख्या :

रॉस - “तत्त्वज्ञान म्हणजे जीवनाचे आदर्श समजून घेण्याच्या तात्त्विक श्रद्धाचे, विश्वासाचे व्यावहारिक माध्यमांचे सक्रिय पैलू.”

जॉन ड्युई - “असे शहाणपण जे जीवनाचे आचरण प्रभावित करते.”

बेहून - तत्त्वज्ञान म्हणजे सर्व शास्त्रांचे शास्त्र.

शिक्षणाचे स्वरूप :

शिक्षण व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाची प्रक्रिया आहे. ती एक जीवनभर चालणारी प्रक्रिया आहे. शिक्षणातून वैयक्तिक, नैसर्गिक क्षमता विकसित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. शिक्षणातून सर्व शक्तीचा विकास केला जातो. जसे शारीरिक बौद्धिक, अध्यात्मिक इ. त्यामुळे शिक्षणाशी व्यक्तीचे जीवन आणि अनुभव एकमेकांशी घनिष्ठ संबंध असून ती एकाच हाताची बोटे व एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.

४.२.२ तत्त्वज्ञान आणि शिक्षण :

तत्त्वज्ञान शिक्षणाची आई आहे. शिक्षण तत्त्वज्ञानास जन्म देते तर तत्त्वज्ञान जीवनाचे ध्येय / साध्य निश्चित करते तर शिक्षण ते ध्येय साध्य करण्यासाठी प्रयत्न करते. मनुष्य हा दोन्ही विषयाचा सामान्य भाग आहे. तत्त्वज्ञान आणि शिक्षण एकमेकांशी संबंधित तसेच अविभाज्य आणि परस्परावलंबी आहेत. प्रत्येक तत्त्वज्ञानपाशी शैक्षणिक दृष्टिको असतो तर प्रत्येक शिक्षणतज्ञाच्या जीवनासाठी तत्त्वज्ञान गरजेचे असते. तत्त्वज्ञानाशिवाय शिक्षण पद्धती पूर्ण होऊ शकत नाही. तत्त्वज्ञान जीवनाची ध्येय शिक्षणाद्वारे पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करते. शिक्षण व्यावहारिक जीवनात तत्त्वज्ञानाची ध्येय / उद्दिष्टे पूर्ण करते.

तत्त्वज्ञान आणि शिक्षण हे परस्परावर अवलंबून आहे हे आपणास गौतम बुद्ध, गांधी, ग्रीक विचार यांनी पुराव्यानिशी दाखवून दिलेले आहे. त्यांच्या शैक्षणिक योजनातून तात्त्विक दर्शन आपणास पहावयास मिळते.

उदा. प्लेटोच्या आदर्शवादाचा जन्म त्याच्या शिक्षणाच्या सांस्कृतिक योजनेमधून झालेला दिसतो.

- रूसोचे सामाजिक तत्त्वज्ञान त्याच्या नकारात्मक व नैसर्गिक शिक्षणातून दिसून येते.
- प्रकल्प पद्धती
- कला साहित्यातील पद्धती

त्यामुळे शिक्षण हे तत्त्वज्ञानावर आधारित नाही असे म्हणता येणार नाही. शिक्षण प्रक्रियामध्ये तत्त्वज्ञानाद्वारे सत्य आणि तत्व प्रस्थापित केलेले आहेत. सर्व शैक्षणिक कार्यक्रमांचा पाया तत्त्वज्ञानच आहे. तत्त्वज्ञान जीवनाची सुत्रे निश्चित करते आणि या सुत्राद्वारे सुखी जीवन कशा पद्धतीने करावयाचे याच्या सुचना देण्याचे काम शिक्षण करते. तत्त्वज्ञानाशिवाय शिक्षणपद्धती म्हणजे आंधळेपणा. शिक्षणाशिवाय तत्त्वज्ञान म्हणजे पांगळेपणा आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

तत्त्वज्ञान शिक्षणाचा निश्चित ध्येय साध्य करून देण्याचे कार्य करते. त्यामुळे तत्त्वज्ञानांचा सर्वांगी प्रभाव शिक्षणावर दिसून येतो.

- ध्येय
- अभ्यासक्रम
- पद्धती
- शिक्षक
- पाठ्यपुस्तके
- प्रशासन
- शिस्त
- मूल्यमापन

शिक्षणाचा असा एकही पैलू नाही ज्याना तत्त्वज्ञानाचा आधार नाही. जीवन पद्धती, शिक्षण पद्धती ठरवतांना असा एकही घटक ज्यावर तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव पडलेला दिसून येत नाही.

४.२.३ तत्त्वज्ञानाचा शिक्षणावरील प्रभाव :

शिक्षणाची ध्येय धोरणे आणि तत्त्वज्ञान -

शिक्षणाच्या सर्व ध्येय धोरणावर तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. तत्त्वज्ञान शिक्षणाचे उद्दिष्टे निर्धारित करते. शिक्षणपद्धतीत काळानुसार ध्येय बदलतात त्यांना वेळावेळी निर्धारित करण्यासाठी तत्त्वज्ञान उपयोगी पडते.

तत्त्वज्ञान आणि अभ्यासक्रम :

तत्त्वज्ञान शिक्षणाची ध्येय ठरविते. हे ध्येय कशा पद्धतीने पूर्ण करावयाची हे अभ्यासक्रमाद्वारे ठरवले जाते. अभ्यासक्रम ठरविण्यासाठी तत्त्वज्ञानाचा आधार घ्यावा लागतो.

तत्त्वज्ञानाद्वारे अभ्यासक्रम कसा असावा त्यातून कोणती उद्दिष्टे पूर्ण व्हावीत हे ठरवले जाते. अभ्यासक्रमातील समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी तत्त्वज्ञानाचा आधार घेतला जातो.

तत्त्वज्ञान आणि पाठ्य पुस्तके :

पुस्तके हे अभ्यासक्रमाचा भाग आहेत. योग्य पाठ्यपुस्तके ही तत्त्वज्ञानाशी संबंधित असतात. पाठ्यपुस्तकांची निवड करताना त्यामध्ये आदर्श समाज निर्मितीसाठी आवश्यक असणारी मूल्ये समाविष्ट केली जातात व अशा आदर्शांना व मूल्यांना निश्चित करण्याचे कार्य तत्त्वज्ञान करते. त्यामुळे कोणतेही पाठ्यपुस्तके तयार करताना त्यावर तत्त्वज्ञानाचे प्रतिबिंब पडते.

तत्त्वज्ञान आणि शिक्षणपद्धती :

शिक्षणपद्धतीमध्ये विद्यार्थ्यांना जे कलात्मक ज्ञान देवून संवाद साधला जातो त्याला तत्त्वज्ञानाची जोड असते. अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया प्रभावी बनवण्यासाठी व विद्यार्थ्यांबरोबर प्रभावी संवाद करण्यासाठी वर्गात वेगवेगळे तंत्र व साधने वापरण्यासाठी आणि या सर्व प्रक्रियेचे समाधान होण्यासाठी तत्त्वज्ञानाचा आधार द्यावा लागतो. निसर्गवादी तत्त्वज्ञानाने विद्यार्थीकेंद्रित पद्धतीवर भर दिलेला दिसून येतो तसेच विद्यार्थ्यांमधील उपजत व सहज असलेल्या क्षमता ओळखण्यासाठीही तत्त्वज्ञान उपयोगी पडते. रूसो, फिचते आणि मॉटेसरी या सारख्या शिक्षणतज्ञांनी म्हटले आहे. शिक्षकांचा अनावश्यक शिक्षण प्रक्रियेमध्ये हस्तक्षेप असता कामा नये. परंतु आदर्शवादी तत्त्वज्ञानेही हस्तक्षेपाची भूमिका महत्त्वाची मानली आहे. पण त्याबरोबरच आदर्शवादाचा असाही तर्क आहे की मुलांना काही विशिष्ट मूल्ये समजून घ्यावी लागतात. त्यामुळे शिक्षक केंद्री शिक्षणपद्धती असावी. परंतु शिक्षणपद्धती विद्यार्थीकेंद्रित असो किंवा शिक्षक केंद्रित ती तत्त्वज्ञानाशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही.

तत्त्वज्ञान आणि शिस्त :

शिस्तीचे स्वरूप असो किंवा शिस्तीचे प्रकार हे तत्त्वज्ञानाद्वारेच ठरविले जातात. आंधळ्या आज्ञाधारकपणाच्या विरुद्ध निसर्गवादाने कला व साहित्यातून व्यक्तीच्या आत्मदृढतेवर जोर दिला आहे. आदर्शवादी तत्त्वज्ञानाने असे म्हटले की व्यक्तीने शिस्त स्वतःहून पाळली पाहिजे. त्यांच्या मते शिस्त ही शिक्षकाच्या व्यक्तीमत्वातून निर्माण होते. म्हणून शिक्षकातील शिस्तीवर तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव दिसून येतो.

तत्त्वज्ञान आणि शिक्षक :

शिक्षक हा शैक्षणिक प्रक्रियेचा आत्मा आहे. शिक्षक फक्त ज्ञानच देत नाही तर समाजात माणूस म्हणून जगण्यासाठी पात्र बनवतो. परंतु शिक्षकाला परिपूर्ण होण्यासाठी तत्त्वज्ञानाची आवश्यकता असते. तत्त्वज्ञानामुळे शिक्षकामध्ये सखोल ज्ञानाची निर्मिती होते. म्हणून शिक्षकावर तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव पडतो आणि शिक्षक हा शिक्षणप्रक्रियेचा घटक आहे. पर्यायाने शिक्षणावर तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव पडतो.

तत्त्वज्ञान आणि शैक्षणिक प्रशासन :

शैक्षणिक प्रशासन हे तत्त्वज्ञानांच्या मार्गाशिवाय चालत नाही. तत्त्वज्ञानाद्वारे शैक्षणिक प्रशासन पार पाडण्यासाठी मानसिक चाचण्या, व्यक्तीमत्त्व चाचण्या तयार केल्या जातात. भविष्यातील अंदाज बांधण्यासाठी शैक्षणिक प्रशासनाला तत्त्वज्ञानाचा आधार घ्यावा लागतो.

तत्त्वज्ञान आणि मूल्यमापन :

शिक्षणपद्धतीमध्ये विद्यार्थ्यांचे सर्व प्रकारचे मूल्यमापन करण्यासाठी तत्त्वज्ञान गरजेचे आहे. जसे मूल्यमापनाची पद्धत कोणती असावी मूल्यमापन साधने कोणती वापरावीत या सर्व प्रश्नाची उत्तरे तत्त्वज्ञानाद्वारे मिळतात. म्हणून मूल्यमापनावर तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव दिसतो व मूल्यमापन हा शिक्षणप्रक्रियेचा एक भाग आहे.

४.३ शिक्षणाचे समाजशास्त्रीय अधिष्ठान / आधार

तात्त्विक व मानसशास्त्रीय आधाराबरोबर शिक्षणाच्या समाजशास्त्रीय अधिष्ठानही महत्त्वाचे असल्यामुळे त्याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

४.३.१ शिक्षणाच्या समाजशास्त्रीय आधाराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

समाजशास्त्राच्या विकासाच्या इतिहासाची सुरुवात फ्रेंच तत्त्वज्ञ आगस्ट कॉप्ट यांनी १८३७ मध्ये केली. त्यांनी समाजशास्त्र या शब्दाचा प्रथम वापर केला. समाजशास्त्रामध्ये समाज आणि व्यक्ती यांच्यातील संबंधांचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास केला जातो. व्यक्तीने निर्माण केलेल्या समाजातून व्यक्ती शिक्षण घेते. हा एक सामाजिक प्रक्रियेचा भाग आहे. त्यास एक सामाजिक कार्य आणि संदर्भ आहे. एक शाळा समाज निर्मितीचे कार्य करते आणि समाज शिक्षण सुरक्षित ठेवण्याचा प्रयत्न करतो म्हणून शिक्षण समाजासाठी एक कारण व उत्पादन दोन्ही आहे. समाजातील निर्माण होणारे प्रश्न आणि गरजा समाजातच सोडविणे आवश्यक आहे. या सोडविण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता असते. त्यामुळे यामधील संबंध हा आंतरिक स्वरूपाचा आहे. या सर्वांची पूर्तता होण्यासाठी समाजशास्त्राचा आधार शिक्षणासाठीही घ्यावा लागतो. म्हणून शिक्षणाला समाजशास्त्रीय अधिष्ठान गरजेचे आहे.

व्याख्या :

“समाजशास्त्र म्हणजे व्यक्ती-व्यक्तीतील संवाद आणि आंतरसंबंध त्यांची प्रकृती आणि परिणाम यांचा अभ्यास होय.” - गिन्सबर्ग

“समाजशास्त्र म्हणजे समुहातील मानवी वर्तनाचा अभ्यास.”

“समाजशास्त्र सामाजिक क्रियांचा अभ्यास.”

“सामाजिक जीवनाच्या चालीरिती परंपरा सामाजिक संस्था आणि त्याच्या समूहजीवनाशी निगडित असणाऱ्या जीवनपद्धतीचा व विचारपद्धतीचा अभ्यास.” - किम्बाल यंग

४.३.२ समाजशास्त्र आणि शिक्षण :

शिक्षण समाजशास्त्राची व्याप्ती :

शैक्षणिक समाजशास्त्र विषयाची व्याप्ती फार विस्तृत व अफाट आहे. यामध्ये विविध सामाजिक शक्ती व संस्था जसे की शैक्षणिक संस्था, धार्मिक संस्था कुटुंब संस्था क्रिडासंघ, सामाजिक संघ, संघटना इ. विविध कार्यामधून सामाजिक, शैक्षणिक घटकातील संघर्ष स्पर्धा सहकार्य या सर्वांचा अंतर्भाव या विषयांच्या व्याप्तीत होतो. सामाजिक आंतरक्रियामध्ये टी.व्ही., रेडिओ, वृत्तपत्रे, सिनेमा या साधनांचा वापर होतो. यांचाही या विषयांतर्गत समावेश होतो. त्याबरोबर यातून होणारे सामाजिक नियंत्रण व सामाजिक बदल यांचा सुद्धा अभ्यास या विषयात केला जातो. या सर्व समाजशास्त्रीय बाबींचा परिणाम हा शिक्षणाच्या ध्येय आणि उद्दिष्टांवर होत

असतो. अभ्यासक्रम, शाळा, शैक्षणिक संघटना व्यक्तीमत्त्व विकास शाळा व्यवस्थापन इ. मध्ये सामाजिक दृष्टीने सामाजिक समस्या सोडविण्याचे कार्य समाजशास्त्र करते. अध्यापन करणाऱ्या शिक्षकाचा समाजाशी संबंध येवून त्याचा प्रभाव त्याच्या व्यक्तीमत्वात दिसून येतो. या सर्वांचा अभ्यास शैक्षणिक समाजशास्त्रात केला जातो.

शिक्षणाचे समाजशास्त्रीय आधार खालील घटकातून स्पष्ट होतील.

- १) सामाजिक जीवन
- २) सामाजिक नियंत्रण
- ३) संरक्षण आणि सामाजिक वारसा
- ४) सामाजिक प्रगती
- ५) सामाजिकरणाची प्रक्रिया

४.३.३ समाजशास्त्राचा शिक्षणावरील प्रभाव :

वरील सर्व चर्चेतून असे लक्षात येते. सततपणे आपणास समाजाचा शिक्षणावर प्रभाव पडतांना दिसून येतो. शैक्षणिक समाजशास्त्र हे आधुनिक शैक्षणिक सिद्धांतावर भर देते. त्यातून शिक्षणाची ध्येये व उद्दिष्टे स्पष्ट करते. म्हणजेच शिक्षणाची उद्दिष्टे ठरवितांना समाजाचा विचार करावाच लागतो. तसेच शिक्षणातील अभ्यासक्रम रचना शिकवण्याची पद्धत शैक्षणिक संघटन आणि प्रशासन या सर्व गोष्टी तेथील समाजाच्या चालीरिती रूढी परंपरा बोलीभाषा संस्कृती यांचा विचार करुनच ठरवाव्या लागतात.

शिक्षणाचा अर्थ :

शिक्षण म्हणजे शालेय शिक्षणापासून फक्त सूचना देणे नव्हे तर विद्यार्थी हा केंद्रस्थानी मानून विद्यार्थ्यांचा शारीरिक, मानसिक व भावनिक सामाजिक व व्यावहारिक विकास करणे. तसेच व्यक्तीमत्वाचा सर्वांगीण विकास करणे आणि चारित्र्य निर्मिती करणे. यासाठी सामाजिक जीवनात शैक्षणिक संस्था कार्य करतांना दिसून येतात. सामाजिक जीवनात सर्व प्रकारच्या व अतिरिक्त शालेय उपक्रमाचा समावेश होतो. त्यातून व्यक्ती सामाजिक जीवनाचा अनुभव घेतो. या प्रक्रियेद्वारे सामाजिक प्रक्रिया आणि त्यावर प्रभाव पाडणारे घटक याचा शिक्षणावर परिणाम होतो. अध्ययनाद्वारे सामाजिक आंतक्रिया आणि सामाजिक प्रेरणा निर्माण होतात. शिक्षण हे समाजातील प्रत्येक घटकाला विकसित करणे. जेणेकरुन व्यक्ती समाजाचा आदर्श सदस्य होऊ शकतो. यातून त्याला चांगल्या प्रकारचे अनुभव मिळू शकतात. अशाप्रकारे शिक्षणाला समाजशास्त्राची जोड देऊन शैक्षणिक समाजशास्त्राची निर्मिती झालेली आहे.

शिक्षणाचे हेतू / ध्येय :

शिक्षणाच्या ध्येय / उद्दिष्टावर अप्रत्यक्षपणे शैक्षणिक समाजशास्त्राचा प्रभाव पडतो. समाजशास्त्रज्ञ शिक्षणाच्या वैयक्तिक आणि सामाजिक पैलूना समान महत्त्व देतात. आधुनिक शिक्षणाचा हेतू सामाजिक प्रगती आणि वैयक्तिक विकास करणे आहे. शिक्षण वैयक्तिक जीवन व सामाजिक जीवन आदर्श बनवण्यासाठी उपयोगी पडते. शिक्षण व्यक्तीला वैयक्तिक व सामाजिक घटक म्हणून सक्षम बनविते. शिक्षण व्यक्तीचा सामाजिक बौद्धिक नैतिक सामाजिक सांस्कृतिक, शारीरिक विकास घडवून आणण्यासाठी मदत करते. तसेच त्यामधील चांगल्या सवयी, कौशल्य अभिवृत्ती आणि दृष्टिकोन विकसित करुन सामाजिक जबाबदारी पार पाडण्याची क्षमता निर्माण करते.

शिक्षणाची कार्ये :

- अ) सामाजिक आणि सांस्कृतिक वारस्याचा प्रसार
- ब) नवीन सामाजिक पद्धतीचा विकास
- क) सर्जनशील आणि विधायक भूमिका

शिक्षण, कुटुंब, धार्मिक संघटना, रेडिओ, टी.व्ही. सिनेमा वृत्तपत्रे, शाळा यांच्या माध्यमातून सांस्कृतिक वारस्याचा प्रसार करण्यासाठी मदत करते. परंतु शिक्षण भूतकाळातील सांस्कृतिक वारसाच प्रसारित करत नसून नवीन सामाजिक पद्धतीचा विकासपण करते तसेच आरोग्यदायी, आरामदायी, गृहजीवन जगण्यासाठी सर्जनशील आणि विधायक भूमिकाही पार पाडते.

अभ्यासक्रमाची रचना :

अभ्यासक्रमाची रचनेच्या तत्वावर शैक्षणिक समाजशास्त्राचा प्रभाव पडतो. याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. परंतु आधुनिक युगात अभ्यासक्रमाच्या रचनेचे पारंपारिक दृष्टिकोन अशास्त्रीय आहेत म्हणून नाकारले गेले आहेत. अभ्यासक्रमाद्वारे जे शिक्षण द्यायचे आहे ते सामान्य विद्यार्थी गृहीत धरून असले पाहिजे जेणेकरून त्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी विद्यार्थ्यांना त्याचा उपयोग होईल. आधुनिक शिक्षणामध्ये अभ्यासक्रम म्हणजे केवळ पुस्तकी ज्ञानापुरते मर्यादित नाही तर त्यामधून विद्यार्थ्यांना शाळेतील विविध उपक्रमात समाविष्ट करून घेणे गरजेचे आहे. आता मुलांना सामाजिक संवादासाठी सर्व प्रकारचे अनुभव एकत्रित देणे आवश्यक आहे.

आधुनिक अभ्यासक्रमाद्वारे सामाजिक गरजा पूर्ण होणे आवश्यक आहे. शिक्षणाद्वारे नुसते विचार न शिकवता वर्तमानात काय घडत आहेत याच्या कल्पनाही देणे गरजेचे आहे. मूल दिर्घकाळ शिक्षण प्रक्रियेमध्ये सहभागी होऊन ज्ञान आत्मसात करण्यासाठी सक्षम बनविणे आहे. यातून त्याला उत्पादित उपयोगी मूल्ये साध्य व्हावीत अशी अपेक्षा केली जाते.

त्यामुळे कामावर / रोजगारावर आधारित शिक्षण सामाजिक विकासासाठी मुलांना मदत करते.

१. अभ्यासक्रम समाजाच्या गरजा परिस्थिती व समस्या विचारात घेवून तयार केला पाहिजे.
२. अभ्यासक्रमाद्वारे वास्तविक शंकांचे /समस्याचे समाधान झाले पाहिजे.
३. अभ्यासक्रमातून सामाजिक सेवांचे मूल्य प्रतिबिंबित व्हावे.
४. अभ्यासक्रमातून जागतिक समाजात टिकेल या दृष्टीने मूल तयार असले पाहिजे.

त्यामुळे शाळा या सामाजिक कार्ये व जबाबदारी पार पाडण्याच्या सामाजिक संस्था झाल्या पाहिजेत.

शालेय संघटन आणि व्यवस्थापन :

शालेय प्रशासनाचे आता लोकशाहीकरण केलेले आहे. विद्यार्थ्यांना शालेय प्रशासनामध्ये सहभागी करून प्रशासकीय जबाबदारी पार पाडली जाते. सध्या आधुनिक शिक्षणात शिक्षक मित्र तत्त्वज्ञ व मार्गदर्शकाच्या भूमिकेत आहे. या कामासाठी त्याला स्वतःहाला

तयार करणे आवश्यक आहे. त्याला मिळालेली जबाबदारी पार पाडण्यासाठी त्याचे व्यक्तीमत्व योग्य व उत्तम असणे आवश्यक आहे.

मानवी संबंधाचा विकास करण्यासाठी शाळा समाज आवश्यक आहे. हे संबंध शिक्षणाचे अभ्यासक्रम बनवण्यासाठी उपयोगी पडतात. आता सामाजिक तंत्रे वापरून शाळेतील विद्यार्थ्यांमध्ये गट प्रेरक शक्ती वापरली जाते.

अध्यापन पद्धती :

अध्यापन पद्धतीह शैक्षणिक समाजशास्त्राने प्रभावित झाल्या आहेत. शिक्षक अध्यापन पद्धती व तंत्रे वापरून उद्दिष्टे व सुचना साहित्य यामध्ये संबंध प्रस्थापित करत आहे.

या पद्धती व तंत्रे तीन तत्वावर आधारित आहेत. ती -

- १) सामाजिक परिस्थितीला तडतोड करण्यासाठी किंवा समायोजन करण्यासाठी वर्गात प्राप्त कौशल्याचा व ज्ञानाचा उपयोग करण्याची पद्धत
- २) शाळेबाहेरील सामाजिक वर्तनाचे महत्त्व समजून सांगणारी पद्धत
- ३) सामाजिक शक्तीला एकत्रितपणे तोंड देणारी अशी पद्धती. ज्यामुळे सामाजिक जीवनात सामाजिक समायोजन क्षमता निर्माण होईल.

मुख्य वैशिष्ट्ये :

- १) अध्यापन पद्धतीद्वारे विद्यार्थी कौशल्ये आत्मसात करण्यासाठी सक्षम झाला पाहिजे.
- २) सामाजिक समायोजनेची क्षमता विकसित करता आली पाहिजे.
- ३) सामाजिक तंत्रे, प्रकल्प आणि गट पद्धत यांच्या विस्तृत व्याख्यानातून पुर्नस्थापना केली पाहिजे.

शिक्षक :

शिक्षण प्रक्रियेत शिक्षक हा महत्त्वाचा आहे. त्याद्वारे शिक्षणाला गती मिळते. त्यावर समाजाचा घटक या नात्याने तो ज्या समाजात राहातो त्याचा प्रभाव त्यावर कळत नकळतपणे पडलेला असतो व त्याच्या व्यक्तीमत्वात सामाजिक प्रभावाचे प्रतिबिंब दिसून येते. अशा पद्धतीने शिक्षकाच्या माध्यमातून शिक्षणावर समाजशास्त्रीय प्रभाव दिसून येतो. त्याने वापरलेल्या शैक्षणिक साधनावरही अध्यापनाचा सामाजिक साधने वापरतो यावर विद्यार्थ्यांचा विकास घडून येतो.

४.४ शिक्षणाचे मानसशास्त्रीय अधिष्ठान / आधार

आधुनिक शिक्षणावर मानसशास्त्राचा खूप मोठा प्रभाव दिसून येतो. मानसशास्त्र आणि शिक्षण यामध्ये मूलभूत संबंध दिसून येतात. शैक्षणिक सिद्धांताद्वारे मानवी वर्तनाचे स्वरूप स्पष्ट केले जाते.

४.४.१ शिक्षणाच्या मानसशास्त्रीय आधाराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

मानसशास्त्राचे स्वरूप :

सर्व शास्त्राच्या केंद्रस्थानी मानव असल्या कारणाने त्याला समजून घेणे गरजेचे आहे. मानवाला समजून घेण्यासाठी त्याचा वर्तनाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. म्हणूनच वर्तनाचा अभ्यास करण्यासाठी ज्या शास्त्राची निर्मिती झाली ते म्हणजे मानसशास्त्र होय. या मानसशास्त्राचा उपयोग शिक्षण प्रक्रियेत करून शिक्षणाची निश्चित ध्येय आपल्याला पूर्ण करता येतील. त्यामुळे मानसशास्त्रातील कल्पना, भावना, प्रेरणा, सहसंबंध व्यक्तीमत्त्व विकास इ. संकल्पनांचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे. मानसशास्त्राला इंग्रजीमध्ये Psychology म्हटले जाते. Psyche म्हणजे मन आणि logos म्हणजे शास्त्र याचा अर्थ मनाचा शास्त्र असा होतो. या दोन शब्दापासून Psychology हा शब्द रूढ झाला आहे.

२० व्या शतकाच्या सुरुवातीला जे.बी. वॅटसन यांनी मानसशास्त्र म्हणजे वर्तनाचे विज्ञान असे म्हटले आहे. इतर शास्त्राप्रमाणे मानसशास्त्राच्या मुख्य दोन शाखा आहेत.

- १) प्रयोगिक मानसशास्त्र
- २) व्यावहारिक मानसशास्त्र

मानवी वर्तनाची वृत्ती निर्धारित करण्यासाठी व मानवी जीवन सुधारण्यासाठी मानसशास्त्र उपयोगी पडते.

शैक्षणिक मानसशास्त्र :

शैक्षणिक मानसशास्त्र विद्यार्थ्यांच्या वर्तनाचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करते आणि शिक्षणप्रक्रिया सुरळीत होण्यासाठी मदत करते. हे विशिष्ट क्षेत्रात उपयोजित मानसशास्त्र म्हणून ओळखले जाते. मुलांचे शैक्षणिक वर्तन आणि त्याद्वारे उपयोगी असणारे ज्ञान मानसशास्त्रातून शिक्षणात अभ्यासणाचा प्रयत्न केला जातो.

रुसोने शिक्षणाला मानसशास्त्राचा आधार आहे असे म्हटले आहे. रुसो एक मानसशास्त्र तर होताच पण त्या अगोदर सुरुवातीला तो समाजसुधारक व शिक्षण तत्त्वज्ञ होता. त्याच्या मते प्रत्येक मूल एक पुस्तक आहे व शिक्षक एक कथाकार आहे. ते समजून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. बालमानसशास्त्र, मानवी मानसशास्त्र या मानसशास्त्राचा शाखाद्वारे विद्यार्थी वर्तनाचा अभ्यास करून शिक्षणाला मानसशास्त्रीय आधार दिला.

४.४.२ मानसशास्त्र आणि शिक्षण :

रुसो हर्बर्ट फ्रोबेल मॉटेसरी, जॉन ड्युई या तत्त्ववेत्त्यांच्या नवीन विचारांमुळे शिक्षणात मानसशास्त्रीय विचारप्रणाली सुरु झाली. शिक्षणाच्या प्रक्रियेत शिक्षक विषय व बालक हे तीन घटक असतात. जुन्या शिक्षण पद्धतीत बालकाचे दुर्लक्ष होऊन शिक्षक व विषय यांनाच महत्त्व असे त्यामुळे बालकाच्या गरजा, आवडीनिवडी क्रियाशिलता सहप्रवृत्ती इ. दुर्लक्ष होऊन पुस्तकी ज्ञानावर व पाठांतरावर आवास्तव भर देण्यात येई. शिक्षा, राग, धाक यांच्या साहाय्याने शिक्षक आपले वर्चस्वी व्यक्तिमत्त्व अबाधित राखित असे. रुसो नंतर पेस्टॅलॉत्सीनेही शिक्षकाला मानसशास्त्राची बैठक दिली आहे. मुलांनी स्वतःच्या कृती स्वतःचे अनुभव, स्वतःचे निरीक्षण यामधून ज्ञान मिळवायचे. पुस्तकाला फारशे महत्त्व न देता निसर्ग-निरीक्षण व स्वानुभव यांना महत्त्व द्यायचे.

शैक्षणिक मानसशास्त्र विद्यार्थ्यांचा विकास अध्ययन प्रक्रिया सामाजिक समायोजन व्यक्तिगत भिन्नता, शारीरिक क्षमता मानसिकरित्या स्थिरता या सर्व समस्या व प्रश्नांना समजून घेऊन सोडविण्याचे काम मानसशास्त्र करते.

शिक्षणाचे विविध मानसशास्त्रीय आधार :

१) मुलांचा अभ्यास :

शिक्षणप्रक्रियेत समाविष्ट असलेल्या महत्त्वाचा घटक एक विद्यार्थी असतो हा विद्यार्थी अभ्यासण्यासाठी त्यांचे वर्तन अभ्यासणे गरजेचे आहे. त्यातून आपल्याला त्याच्या नैसर्गिक गरजा, प्रवृत्ती, त्यांना सुधारण्यासाठी उपाययोजना या सर्वांचा अभ्यास करण्यासाठी मानसशास्त्राचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. मानसशास्त्रामुळे विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावरून शिक्षक त्या मूलाला समजून घेऊ शकतो. याकरिता शिक्षण प्रक्रियेमध्ये मुलांचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे.

२) वैयक्तिक फरक समजून घेण्यासाठी :

विद्यार्थ्यांतील वैयक्तिक फरक समजून घेण्यासाठी मानसशास्त्राचा उपयोग होतो. जसे. त्याची अभिवृत्ती, अभिरुची कोणत्या क्षेत्रात आहे तो कोणत्या विषयाकडे जास्त आकर्षित होतो.

३) विद्यार्थी केंद्रित शिक्षण :

आधुनिक युगात विद्यार्थी हा शिक्षणप्रक्रियेच्या केंद्रस्थानी आहे. त्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी मानसशास्त्र मदत करते. विद्यार्थी किंवा मुलाला एक मुल किंवा विद्यार्थी म्हणून पाहणे.

मुलाच्या वर्तनातील बदल ते एक मूल आहे. म्हणून पाहायचा प्रयत्न केला तर त्यामधील बारीक-सारीक वर्तनातून व्यक्तीमत्त्वाची ओळख होते. त्याच्या वयोमानानुसार त्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन उपाययोजना करणे.

४.४.३ मानसशास्त्राचा शिक्षणावरील प्रभाव :

शिक्षणावर मानसशास्त्राचा प्रभाव :

१) मानसशास्त्र आणि शैक्षणिक उद्दिष्टे :

शिक्षणाची उद्दिष्टे मूलात मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून ठरवली जातात. वय, लिंग, समानता या गोष्टींचा विचार करून योग्य ते मार्गदर्शन ही उद्दिष्टे ठरविण्यासाठी मानसशास्त्र करत असते.

२) मानसशास्त्र आणि अभ्यासक्र :

शिक्षण प्रक्रियेत अभ्यासक्रम ठरवताना कठिण पातळी विद्यार्थ्यांचा स्तर विद्यार्थ्यांचे वय या सर्व गोष्टींचा विचार मानसशास्त्र करते.

३) मानसशास्त्र आणि अध्यापन पद्धती :

अध्यापन पद्धती मध्ये कोणती अध्यापन तंत्रे वारपल्यानंतर अध्ययन चांगले घडून येईल हे ठरविण्यासाठी मानसशास्त्र मदत करते.

४) मानसशास्त्र आणि पाठ्यपुस्तके :

प्रत्येक पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती मानसशास्त्राचा आधार होवून करावी लागते. कारण पाठ्यपुस्तकांचा समाजावर होणारे दुष्परिणाम किंवा व्यक्तीच्या मनावर व भावनावर होणारे परिणाम हे मानसशास्त्र अभ्यासते. म्हणून पाठ्यपुस्तक निर्मितीसाठी मानसशास्त्र आवश्यक आहे.

५) मानसशास्त्र आणि शिस्त :

शिस्त व शिस्तीचे प्रकार हे शिक्षण प्रक्रियेसाठी महत्त्वाचे असतात. शिस्तीची संरचना कशी असावी हे ठरविण्याचे कार्य मानसशास्त्र करते.

६) मानसशास्त्र आणि शिक्षक :

शिक्षक हा शिक्षणातील महत्त्वाचा घटक आहे. त्यामुळे शिक्षकाचे व्यक्तीमत्व कसे असावे त्याचे आचरण कसे असावे हे निश्चित करण्यासाठी मानसशास्त्र उपयोगी पडते त्यामुळे शिक्षक व शिक्षण यावर मानसशास्त्राचा प्रभाव पडतो.

४.५ सारांश

वरील सर्व बाबीतून असे लक्षात येते की शिक्षण प्रक्रिया आदर्श आणि सुलभ होण्यासाठी त्याला तात्त्विक समाजशास्त्रीय व मानसशास्त्रीय आधाराची गरज आहे.

४.६ संदर्भ

डॉ. न. रा. पारसनिस
 प्रा. एल. जी. देशमुख
 डॉ. शालिनी कुलकर्णी
 डॉ. बी. आर. जोशी

घटक - ५

अध्ययन संकल्पना

घटक रचना :

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ अध्ययन संकल्पना
  - ५.२.१ अध्ययनाचा अर्थ आणि स्वरूप
  - ५.२.२ अध्ययनाची वैशिष्ट्ये
  - ५.२.३ अध्ययनाचे प्रकार
- ५.३ अध्ययनावर परिणाम करणारे घटक (अवधान)
  - ५.३.१ अवधानाचा अर्थ
  - ५.३.२ अवधानाचे स्वरूप
  - ५.३.३ अवधानाची वैशिष्ट्ये
  - ५.३.४ अवधानाचे प्रकार
  - ५.३.५ अवधानाचे शैक्षणिक उपयोजन
- ५.४ अध्ययनावर परिणाम करणारे घटक (प्रेरणा)
  - ५.४.१ प्रेरणेचे अर्थ
  - ५.४.२ प्रेरणेचे प्रकार
  - ५.४.३ मास्लोची गरजांची श्रेणीबद्ध उपपत्ती
  - ५.४.४ प्रेरणेचे शैक्षणिक उपयोजन
- ५.५ संदर्भसूची

५.० उद्दिष्टे

या प्रकरणाचा अभ्यास केल्यानंतर, तुम्ही पुढील गोष्टी करण्यास सक्षम व्हाल.

- अध्ययनाची व्याख्या, अवधान आणि प्रेरणा
- अध्ययनावर परिणाम करणाऱ्या घटकाचे आकलन
- अवधान आणि प्रेरणेच्या प्रकारांचे स्पष्टीकरण
- अवधान आणि प्रेरणेचे शैक्षणिक उपयोजन

५.१ प्रस्तावना

मानसशास्त्र हे वर्तनाचे शास्त्र आहे व त्यामुळे वर्तनात होणाऱ्या बदलांचा विचार करणे मानसशास्त्राच्या कक्षेत येते. सभोवतालच्या परिस्थितीशी सुयोग्य समायोजन साधण्यासाठी, जीवनाच्या संघर्षात यशस्वी पणे टिकून राहण्यासाठी मानवाला आपल्या सर्व शारीरिक व मानसिक क्षमतांचा विकास घडवून आणणे क्रमप्राप्त ठरते. विकासाच्या विविध अवस्थांमध्ये काही बदल नैसर्गिकरित्या घडतात, तर काही सहेतूकपणे घडवून आणले जातात. मानवी वर्तन अत्यंत जटिल आहे. विविध विषयातील ज्ञान, कौशल्ये, वृत्ती, श्रद्धा या गोष्टी मानवाने क्षमतेच्या जोरावर मिळवल्या आहेत.

अध्ययन ही सामान्य तसेच शैक्षणिक मानसशास्त्रातील महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहे. या संकल्पनेचा विकास हळू-हळू होत गेला. इ.स. पूर्व ४०० वर्षे अगोदर ग्रीक तत्वज्ञ प्लेटो यांनी 'आत्म्याचा विकास म्हणजे अध्ययन प्रक्रिया' ही कल्पना मांडली. प्लेटो यांचे शिष्य अ‍ॅरीस्टॉटल यांनी अध्ययन प्रक्रियेतील आत्म्याच्या विकासास महत्त्वाचे स्थान दिले व त्यामध्ये आत्मसंतोष, तर्कशुद्ध विकास, वाढ व विकासाची उर्मी या प्रेरणा महत्त्वाच्या समजण्यात आल्या. १९ व्या शतकापासून थॉर्नडाईकने प्रथम अध्ययनाचा सिद्धांत मांडला व नंतर २० व्या शतकात जेम्स, पॅव्लॉव्ह, कोहलर, वॉटसन, टोलमन, गुथ्री, स्किनर ब्रुनर, गॅंगने, बँदुरा अशा अनेक मानसशास्त्रज्ञांनी अध्ययनास वेगळे रूप दिले.

अध्ययनामुळे व्यक्तित्वाच्या वर्तनात बदल घडतो. विविध अनुभवाद्वारे मानव अविरत अध्ययन करत असतो.

अध्ययन प्रक्रियेद्वारे व्यक्ति, ज्ञान, वृत्ती व कौशल्ये आत्मसात करू शकते जेणेकरून तो जीवनाच्या गरजा पूर्ण करण्यास सक्षम होतो. जळत्या मेणबत्तीला हात लावला असता बालकाला भाजते व तो हात मागे घेतो. हळू हळू बालकास कळते कि केवळ जळती मेणबत्तीच नव्हे तर इतर कोणत्याही जळत्या वस्तुंना हात लावता कामा नये. अशाप्रकारे अनुभवाद्वारे झालेला बदल म्हणजेच अध्ययन होय. अशाप्रकारे अध्ययन म्हणजे अनुभवाद्वारे वर्तनातील कायमस्वरूपी बदल होय. प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष अनुभवाद्वारे अध्ययन घडते.

५.२ अध्ययन संकल्पना

५.२.१ अध्ययनाचा अर्थ आणि स्वरूप :

विविध मानसशास्त्रज्ञांनी विविध तऱ्हेने (प्रकारे) अध्ययनाच्या व्याख्या दिल्या आहेत. काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे -

१. **मर्फी** - "वर्तन व अवबोध या दोन्हीतील सुधारणा म्हणजे अध्ययन होय."
२. **बुडवर्थ** - "मनुष्याचा कोणत्याही प्रकारे विकास घडवून आणणारी व त्याच्या अनुभव परिवेशाचे स्वरूप पूर्वीपेक्षा निराळे करणारी कोणतीही क्रिया म्हणजे अध्ययन होय."
३. **क्रो आणि क्रो** - "अध्ययन म्हणजे सवयी, ज्ञान व वृत्ती संपादन होय."

४. **फ्रॅडसेन** - व्यक्तित्वाच्या अवबोधात्मक, ज्ञानात्मक, प्रेरणात्मक व भावात्मक रचनेमध्ये विशिष्ट स्थितीला अथवा वातावरणाला अनुसरून जे वाचिक, कारक आणि भावात्मक पातळीवर बदल होतात, ते अध्ययन होय.

५. **मन** : अनुभव व वर्तनातील सुधारणा म्हणजेच अध्ययन होय.

वरील व्याख्यांद्वारे अध्ययनाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

अध्ययनाचे स्वरूप :

१. अध्ययन हे फलित नसून प्रक्रिया आहे.
२. या प्रक्रियेत विविध अनुभव आणि प्रशिक्षणाचा समावेश होतो जेणेकरून व्यक्तिला त्याच्या वर्तनात बदल करण्यास सहाय्य होते.
३. अध्ययनामुळे वर्तनात बदल होतो, परंतु याचा अर्थ असा नव्हे कि हे बदल कायम सुधारणा किंवा सकारात्मक विकास घडवून आणतील. येथे व्यक्तित्वाच्या व्यक्तिमत्त्वात नकारात्मक बाजूने घडण्याची देखील समान शक्यता असते.
४. अध्ययन व्यक्तिस आवश्यक ठिकाणी समायोजन व अनुकूलनास तयार करते (सक्षम बनवते).
५. अध्ययन हे हेतूपूर्वक व ध्येयपूर्ण आहे. जर हेतू नसेल तर फारच क्वचित तेथे अध्ययन होईल.

५.२.२ अध्ययनाची वैशिष्ट्ये :

१) अध्ययन वैश्विक आहे -

मानव व प्राणी हे दोघेही अध्ययन करत असतात (शिकत असतात) परंतु प्राण्यांपेक्षा मानव जास्त शिकतात. मानवासारखा विकसित मेंदू प्राण्यांकडे नसल्यामुळे प्राणी शिकतात पण त्यांचे अध्ययन सावकाश होते. मानवाची मेंदू प्रणाली खूप जटील असल्यामुळे मानव त्वरीत प्रतिसाद देतात आणि त्यामुळे ज्ञान ग्रहण जलद होते.

२) अनुभवाद्वारे अध्ययन घडते -

प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष अनुभवामुळे अध्ययन घडत असते. अनुभवामुळेच व्यक्ती नवीन परिस्थितीत ज्ञान संपादनास तयार होते, अध्ययन करत असताना व्यक्तीस अनुभव उपयोगास येतात.

३) अध्ययन हे आजीवन चालू असते -

जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत अध्ययनाची प्रक्रिया चालूच असते. अशाप्रकारे अध्ययनाचे स्वरूप अविरत चालू असते. वय सापेक्ष व्यक्ति आपले अध्ययन चालू ठेवतो.

४) अध्ययन हे एक समायोजन आहे -

नविन परिस्थितीशी समायोजन करण्यास व्यक्तिला 'अध्ययन' सहाय्यभूत ठरते. मुलांमधील अध्ययनात पुनर्रचना, अनुकूलन आणि स्वतःच्या मूळ स्वभावाचा विकास अशा गोष्टी घडतात. उतरत्या काळात व्यक्ती आपल्या वर्तनाची नवीन शैली अनुभवतात.

५) सरावाचा परिणाम म्हणजे अध्ययन होय -

अध्ययनाचा पाया म्हणजे उजळणी व सराव होय. जेव्हा विद्यार्थी अर्थपूर्ण सराव व उजळणी करतात तेव्हा ती माहिती विद्यार्थ्यांच्या जास्तीत जास्त काळ स्मरणात राहते व विद्यार्थी उत्तमरीत्या शिकतात हे सिद्ध केले गेले आहे.

६) अध्ययन हा स्थिररित्या कायमचा बदल होय -

अध्ययन म्हणजे व्यक्तित्वाच्या वर्तनात होणारा कायमस्वरूपी स्थिर व सकारात्मक बदल होय. वर्तनात झालेला बदल अनेक वर्षांनंतर सुद्धा लक्षात राहतो. उदा. जर तुम्ही अनेक वर्षांत सायकल चालवली नसेल तरी थोड्या मिनिटाच्या सरावाने तुम्हाला ते कौशल्य प्राप्त होऊ शकते.

७) अध्ययन म्हणजे विकास होय -

बालकाचा सर्वांगीण विकास हा परिणाम अध्ययनाद्वारे दिसायलाच हवा. एखाद्या अपरिपक्व मुलाचे परिपक्व मुलात परिवर्तन झाल्यास अध्ययन झाले असे म्हणता येईल.

८) अध्ययन सक्रिय असते -

अध्ययन प्रक्रियेत सक्रियरित्या गुंतले असता अध्ययन चांगल्याप्रकारे होऊ शकते. अशा प्रकारच्या विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग हा अध्ययनात अत्यंत महत्त्वाचा असतो.

९) अध्ययन संक्रमणशील असते -

एका क्षेत्रात झालेले अध्ययन दुसऱ्या क्षेत्रात संक्रमित होते. जेव्हा कार्य आशय किंवा पद्धतीत सारखेपणा असतो तेव्हा संक्रमण घडते. परिस्थितीनुसार संक्रमण कमी अधिक होते.

१०) अध्ययन गरजांवर आधारित असते -

मानवी अध्ययन बरेचसे गरजांवर आधारित असते. वैयक्तिक, व्यक्तिगत आणि सामाजिक गरजांमुळे अध्ययन इच्छा होते. गरजेच्या तीव्रतेवर अध्ययनातील जलदता व संथपणा हा अवलंबून असतो.

५.२.३ अध्ययनाचे प्रकार :

अध्ययनाचे प्रकार खालीलप्रमाणे -

१) कारक अध्ययन -

वर्तनातील सुधारणासाठी अध्ययनाचा हा प्रकार अतिशय सोपा आहे. या अंतर्गत बालक सायकल चालविणे, टंकलेखन, चित्र रंगविणे अशी अनेक कौशल्य आत्मसात करतो.

शिक्षणामध्ये असलेले मुलभूत कौशल्य उदा. संभाषण वाचन आणि लेखन यामध्ये प्रभुत्व मिळवून भविष्यकालीन शिक्षणाचा पाया मजबुत करायला पाहिजे.

२) अवबोधात्मक अध्ययन -

एखादी व्यक्ती त्याच्या परिसरातील गोष्टीचे निरीक्षण करते व अवबोधाद्वारे त्या गोष्टीबद्दलचे ज्ञान मिळवण्याचा प्रयत्न करते. व्यक्तीच्या पंचज्ञानेन्द्रियांद्वारे हे सर्व घडते.

३) संबोधात्मक अध्ययन :

अवबोधात्मक अध्ययन संबोधात्मक अध्ययनास चालना देतो. याचाच अर्थ कि, मूर्त वस्तूंचे ज्ञान अमूर्त विचार प्रक्रियेस चालना देते. मूर्त आणि विशिष्ट तथ्याद्वारे सामान्यीकरण अथवा संकल्पना (मांडली) प्रस्थापित केली जाते. अशा प्रकारच्या अध्ययनात उच्च मानसिक प्रक्रियांची आवश्यकता असते. उदा. विचार प्रक्रिया, बुद्धिमत्ता इत्यादी . आपण लहानपणापासून विविध संकल्पनांचे अध्ययन करत असतो.

४) साहचर्यात्मक अध्ययन :

आपण अलिप्तपणे नवीन ज्ञान मिळवू शकत नाही. नवीन ज्ञान निर्मिती, जुन्या संपादित तथ्यांशी असलेल्या नवीन तथ्यासोबतच्या साहचर्याने होते. अशाप्रकारे व्यक्तीची ज्ञानवृद्धी तेव्हाच शक्य होते जेव्हा जुन्या ज्ञानाचे साहचर्य नवीन ज्ञानाशी होते यालाच साहचर्यात्मक अध्ययन असे म्हणतात.

५) दृष्टीकोनात्मक अध्ययन :

वृत्ती निर्मितीच्या संदर्भातील हा अध्ययनाचा प्रकार आहे. आपल्याला माहित असलेल्या अनेक गोष्टी माणसे आणि वस्तू बदल आपण लहानपणापासून काही दृष्टिकोन विकसित करतो. आपल्या दृष्टिकोनांवर आपण आपले वर्तन सकारात्मक किंवा नकारात्मक अवलंबून असते. उदा. एखादे बालक आपल्या आईप्रती जिद्दाळात्मक दृष्टिकोन विकसित करतो. बालकाचा मोठ्याप्रती व शिक्षकांप्रती असलेला आदरयुक्त दृष्टिकोन एखाद्या व्यक्तीबद्दलचा तिरस्कार असणारा दृष्टिकोन.

५.३ अध्ययनावर परिणाम करणारे घटक (अवधान)

- १) अवधान
- २) प्रेरणा

अवधान :

मनोवैज्ञानिक मानसशास्त्रामध्ये अवधान या संकल्पनेचा अभ्यास केला जातो. ज्यामध्ये आपण आपल्या सभोवतालच्या वातावरणात विशिष्ट माहितीवर सक्रियपणे प्रक्रिया करतो.

ही एक महत्त्वपूर्ण मानसिक प्रक्रिया आहे. अवधान शिवाय इतर मानसिक प्रक्रिया उदा. विचार प्रक्रिया, कल्पना, अध्ययन इ. शक्य नाहीत व उपयुक्तही नाहीत.

५.३.१ अवधानाचा अर्थ आणि व्याख्या :

ज्या गोष्टीकडे आपण लक्ष केंद्रित करतो त्या गोष्टीकडे आपले अवधान आहे असे मानले जाते.

अवधान प्रक्रियेमध्ये एखादे इच्छित, ध्येय, साध्य करण्यासाठी श्रवणाचा, एखाद्या घटकांवरील किंवा वस्तुवरील एकाग्रतेचा समावेश होतो.

टिचनेर : अवधान म्हणजे जाणिवांची केंद्रिकरण होय.

रॉस : कोणतीही गोष्ट माहित करुन घेण्यासाठी मनाने केलेली धडपड म्हणजे अवधान होय.

वरील सर्व व्याख्या व विवेचनावरुन असे म्हणता येईल की, “एखाद्या विशिष्ट गोष्टीवर आपली जाणीव केंद्रित करणे किंवा मनाचा ओघ त्या विशिष्ट वस्तुकडे वळवणे म्हणजे अवधान होय.”

ज्या प्रक्रियेत व्यक्ति भोवतालच्या अनेक चेतकांपैकी आपल्या अभिरुची नुसार व अभिवृत्तनुसार एका चेतकाची निवड करतो त्या प्रक्रियेला अवधान म्हणतात.

थोडक्यात एखाद्या व्यक्तिकडे, घटनेकडे, वस्तुकडे वळलेला मनाचा कल म्हणजे अवधान होय. जागृत अवस्थेत अवधान हा मनोव्यापार नेहमी चालू असतो.

अवधानाची उदाहरणे -

- १) विद्यार्थी घरात अभ्यास करीत असताना अचानक स्वयंपाक घरातून येणारा सुगंध विद्यार्थ्यांचे लक्ष वेधून घेतो. या लक्ष वेधून घेण्याची क्रिया म्हणजेच अवधान होय.
- २) परीक्षा सुरु असताना विद्यार्थी जाणीवपूर्वक अभ्यासाकडे लक्ष देतात. ते सर्व चेतकांकडे दुर्लक्ष करुन फक्त गरजे मुळे अभ्यासाकडेच लक्ष देतात.
- ३) शास्त्रज्ञ तास न तास संशोधनात गढून गेलेले असतात, त्यांना बाहेरच्या जगाची काहीच माहिती नसते हे अभ्यस्त अवधानच असते.

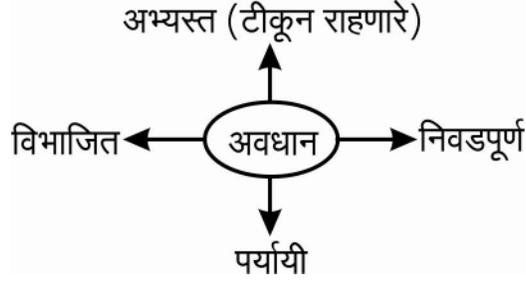
५.३.२ अवधानाचे स्वरूप -

- अवधान ही एक मानसिक शक्ती नसून मानसिक प्रक्रिया आहे.
- आवडीशिवाय अवधान असू शकत नाही.
- अवधानाशिवाय जागृतावस्थेतील जीवनाचा विचार अशक्य आहे.
- अवधानामुळे कार्य करण्याची सज्जता निर्माण होते.
- अवधान ही निवडपूर्ण प्रक्रिया आहे.
- अवधान म्हणजे जागृतावस्था नसून ती जागृतावस्थेचा भूतकाळ आहे.

५.३.३ अवधानाची वैशिष्ट्ये -

- अवधान नेहमी बदलते असते
- अवधान नेहमी आपल्या अनुभवाचा सक्रिय केंद्रबिंदू असते.
- अवधान निवडपूर्ण आहे.
- अवधान सातत्यपूर्ण असते.
- अवधान वस्तूबद्दलची स्पष्टता वाढवते.
- अवधान अदृश्य असते.
- वस्तूंमधील परस्परसंबंधावर अवधानाचा मर्यादा अवलंबून असतात.

५.३.४ अवधानाचे प्रकार -

अनुकूलन कशाप्रकारे घडते ह्याच्या अध्ययनासाठी मनोव्यापाराशी संबंधित अवधानाचे चारही प्रकार माहित असणे आवश्यक आहे.

१) अभ्यस्त अवधान (टिकून राहणारे अवधान) : एखाद्याने अवधान वेधून घेणे हे बऱ्यापैकी सोपे आहे. परंतु विशिष्ट वेळेसाठी अवधान केंद्रित करणे हे नक्कीच एक आव्हान आहे. एखादी व्यक्ति वारंवार तीच कृती करत असली तरी फार मोठ्या काळाकरिता एकाग्र होण्याची क्षमता म्हणजे अभ्यस्त अवधान होय. अशा प्रकारच्या अवधानाचा उपयोग बऱ्याच प्रकारच्या अध्ययनात केला जातो. तसेच काही कार्यात्मक कृती / उपक्रम सुद्धा केला जातो. उदा. संपूर्ण तासभर शिक्षकांच्या व्याख्यानाचे श्रवण करणे, पुर्नलोकनासाठी रात्रभर पुस्तके किंवा टिपणे वाचणे, सरावासाठी किंवा परीक्षेसाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे शोधणे, प्रदीर्घ प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी, कामाची पुनरावृत्ती करण्यासाठी या अवधानाचा उपयोग होतो. या अवधानाचा खूप फायदा होऊ शकतो परंतु हे अवधान साध्य करणे कठीण आहे.

२) निवडपूर्ण अवधान : अनेक घटकांमधून एखादा घटक निवडण्यासाठी आणि मेंदुने निवडलेल्या किंवा तुम्ही प्राधान्य दिलेल्या कोणत्याही एकाच घटकावर लक्ष केंद्रित करण्याची क्षमता म्हणजे निवडपूर्ण अवधान होय. हे अवधान साध्य करणे फार अवघड नाही, तसेच फार सोपे देखील नाही. जवळजवळ प्रत्येक क्षणी माणसे बोधात्मक (विशिष्ट) क्षमतेचा वापर करतात. दररोज, घरी, कार्यालयात, शाळेत, प्रवासात मानवाचा विविध प्रकारच्या वातावरणाशी संबंध येतो परंतु सर्व घटकांना त्याचा मेंदू प्रतिसाद देत नाही. तो एका विशिष्ट घटकावरच लक्ष केंद्रित करतो.

३) पर्यायी अवधान - अवधानाचा पुढ्या प्रकार म्हणजे पर्यायी अवधान होय. याच्या नावाप्रमाणेच ही एक अशी क्षमता आहे की ज्यामध्ये व्यक्ति त्वरीत एका कामातून दुसऱ्या कामात लक्ष केंद्रित करते. मेंदू सुद्धा एखादे काम करीत असताना त्या कृती मध्ये क्रमाने येणारे ज्ञान, आकलन यांच्या विविध पातळ्यांनुसार गरजांप्रमाणे तात्काळ जुळवून घेतो. निवडपूर्ण अवधानाप्रमाणेच पर्यायी अवधान ही क्षमता जवळजवळ प्रत्येक समयी उपयोगात येते. तुमच्या कार्यात तुम्हाला प्रत्येक दिवशी अचानक बदल करावे लागतात. अशा वेळेस व्यक्ति तात्काळ आपले काम सोडून पर्यायी बाबींकडे कामाकडे लक्ष देतो. हेच पर्यायी अवधान आहे.

४) विभाजित अवधान - अवधानाचा शेवटचा प्रकार हा ज्ञाना संदर्भातील आहे, तो म्हणजे विभाजित अवधान. व्यक्तीची एकाच वेळी दोन किंवा अधिक कामांवर लक्ष केंद्रित करण्याच्या क्षमतेला विभाजित अवधान असे म्हणतात. तज्ज्ञ व्यक्ती या क्षमतेच Multitasking (बहु

कार्यतत्पर) असे म्हणतात. ज्या व्यक्तिला या क्षमतेचे वरदान आहे त्या व्यक्ती जीवनात फार यशस्वी होतात, पुढे जातात. सर्वच व्यक्तिला हे कौशल्य आत्मसात करणे हे अवघड आहे. सरावाद्वारे विभाजित अवधान क्षमता साध्य करता येते.

५.३.५ अवधानाचे शैक्षणिक उपयोजन -

अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत अवधान महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावते. अवधानाशिवाय अध्ययन परिणामकारक होऊ शकत नाही. चांगल्या आकलनासाठी अवधानाचे सहाय्य बालकास होते. ह्या कौशल्याचे अध्ययन करणे अत्यावश्यक आहे. खूप चांगल्या पद्धतीने अवधान दिलेले पाठ अधिक काळ स्मरणात राहतात आणि म्हणूनच अवधानाचे अध्ययन हे महत्त्वपूर्ण आहे.

अवधानाचे शैक्षणिक उपयोजन पुढीलप्रमाणे -

- १) अध्ययन अध्यापन परिस्थितीत शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांचे अवधान केंद्रित करण्याचा प्रयत्न करावा.
- २) अध्यापनाच्या वेळी शिक्षकांनी अनुकूल वातावरण निर्मिती करावी.
- ३) अध्ययन वातावरण हे अवधान विचलित करणाऱ्या घटकांपासून दूर ठेवावे.
- ४) अवधान केंद्रीकरणाची शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना अध्यापनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर प्रोत्साहन द्यावे.
- ५) आकृती आणि चित्रांचा वापर आवश्यक समयी करावा.
- ६) दृक श्राव्य साधनांचा वापर योग्यरित्या करावा.
- ७) शिक्षकांनी अध्यापन करताना हावभाव, कृती, शारीरिक हालचाल आणि दिग्दर्शन इत्यादी बाबींचा वापर करावा.
- ८) अध्ययन अध्यापन उपक्रमांमध्ये शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना सक्रिय सहभागास उद्युक्त करावे.
- ९) शिक्षकाचे वर्तन आणि शिक्षेची भिती टाळावी.
- १०) वर्गातील सर्व विद्यार्थ्यांप्रती शिक्षकाने निःपक्षपाती असावे.

५.४ अध्ययनावर परिणाम करणारे घटक (प्रेरणा)

मानवाद्वारे केलेली कोणतीही क्रिया ही हेतुपुरस्कर असते. हा हेतू कृती करण्यास प्रेरक ठरतो. मानवाला त्याच्या उद्दिष्टापर्यंत पोहोचण्यास आणि

५.४.१ प्रेरणेचा अर्थ -

लॅटिन शब्द 'movere' याचा अर्थ म्हणजे पुढे जाणे, पुढे जाण्यास तयार असणे किंवा कृतीसाठी तत्पर असणे. वर्तनाला किंवा विशिष्ट प्रकारे कृती करण्यास हेतू चालना देतो. प्रतिसादास किंवा वर्तनास प्रेरणा नावाची आंतरिक शक्ति बळ देते. कोणत्याही कृतीत पुढाकार घेण्यास या आंतरिक शक्तिचा समावेश असतो. उदा. एखादा विद्यार्थी परिक्षेत चांगले गुण मिळवण्यासाठी अभ्यास करतो. चांगले गुण मिळवण्याचे ध्येय ठेवणे ही त्या विद्यार्थ्यासाठी प्रेरणा असते. तशाचप्रकारे पैसे कमवण्यासाठी एखादी व्यक्ति नोकरी मिळवण्यासाठी धडपड करते. येथे त्या व्यक्तिसाठी पैसे कमावण्याचे ध्येय ही त्याची प्रेरणा असते.

- १) मन - "आंतरिक प्रवर्तक म्हणजे प्रेरणा होय."
- २) गुथी - "प्रतिक्रियांमधील जोश किंवा आदेश बाळगणारी स्थिती म्हणजे प्रेरणा होय."

- ३) लिंडस्ले - “साध्य आठवण्यासाठी प्रवृत्त करणाऱ्या, विशिष्ट दिशेने वाटचाल करावी, त्यास लागणाऱ्या आणि वर्तनासाठी उत्साह टिकवून धरणाऱ्या शक्तिचे मिश्रण म्हणजे प्रेरणा होय.”
- ४) गिलफोर्ड - कोणत्याही क्रियेला प्रारंभ करून देणारी व ती क्रिया चालू ठेवण्यास प्रवृत्त करणारी आंतरीक शक्ति म्हणजे प्रेरणा होय.
- ५) कोम्बज आणि स्निग - स्वसंकल्पना राखण्यासाठी आणि ती दृढ करण्यासाठी चाललेल्या निरंतर प्रयत्नांमुळे वर्तनाला मिळणारी चालना म्हणजे प्रेरणा .

- प्रेरणेमुळे व्यक्तिचे वर्तन स्पष्ट बनते.
- प्रेरणेवर शारीरिक, मानसिक तसेच बाह्य वातावरणाचा किंवा परिस्थितीचा परिणाम होतो.

अशाप्रकारे प्रेरणा ही एक मानसशास्त्रीय प्रक्रिया आहे जी व्यक्तिच्या आत घडत असते. व्यक्तिस काही विशिष्ट गरजांची कमतरता जाणवत असल्यामुळे तो त्या गरजांची पूर्ती करण्यासाठी अधिक काम करतो. अहमचे समाधान होण्याची गरज व्यक्तिला त्याच्या नेहमीपेक्षा जास्त चांगले काम करण्यास प्रेरणा मिळते.

५.४.२ प्रेरणेचे प्रकार :

प्रेरणा या प्रामुख्याने २ प्रकारात विभागल्या आहेत.

प्रेरणांचे २ प्रकार आहेत -

- १) आंतरीक प्रेरणा
- २) बाह्य प्रेरणा

आंतरिक प्रेरणा -

व्यक्तिची आंतरिक (आतील) शक्ति म्हणजे आंतरिक प्रेरणा. व्यक्ति आंतरिक शक्तिने काम करतो. दुसऱ्या शब्दात बाहेरून असलेल्या चेतकावर हे अबलंबून नसते. आंतरीक प्रेरणा ही नैसर्गिक प्रवृत्ती असून आव्हाने स्विकारणे, त्यांचा सामना करणे, स्वतःच्या गरजांच्या अनुसार व्यक्ती क्षमतांचा वापर करीत असतो. सर्व व्यक्ती बऱ्याच वेळा आंतरीक शक्ती, अंतःप्रेरणेने प्रेरीत होतात व एखादे कार्य तडीस नेतात. या प्रेरणेचा प्रकारात व्यक्तीस बक्षिसे, प्रलोभन म्हणजेच बाह्य चेतकाची गरज नसते. आंतरिक प्रेरणेने प्रेरीत झालेले विद्यार्थी आपले ध्येय साध्य करण्यासाठी सर्वोत्तरी प्रयत्न करतात. यामुळे विद्यार्थी चांगले यश संपादन करतात.

बाह्य प्रेरणा -

आंतरिक प्रेरणेच्या विरुद्ध म्हणजेच बाह्य प्रेरणा होय. व्यक्तिंना प्रेरणा देण्यासाठी याचा उपयोग केला जातो. जेव्हा आंतरिक प्रेरणेद्वारे अपेक्षित फलनिष्पत्ती प्राप्त होत नाही तेव्हा बाह्य प्रेरणेचा वापर केला जातो. सर्वसाधारणपणे बाह्य प्रेरणा म्हणजे पारितोषिके - प्रलोभने (Incentive), पगाराची वाढ, बढती आणि शिक्षा होय.

वरील व्याख्यांनुसार खालील निष्कर्ष (अनुमान) काढता येईल. बाह्य प्रेरणेचा तात्कालिक आणि शक्तिशाली परिणाम होऊ शकतो परंतु तो परिणाम फार काळासाठी लागू पडेल असे सांगता येत नाही. आंतरिक प्रेरणादायी लोक कि जे 'गुणवत्तापूर्ण कार्यासाठी' सतत काळजीत असतात त्यांना आंतरिक प्रेरणेचे परिणाम दिर्घ काळासाठी दिसतात. कारण ते व्यक्तिमध्ये आणि त्यांच्या कामात मूलतः (अनुवांशिक) असतात. कोणतेही बाह्य घटक त्यांच्यावर लादले जात नाहीत.

५.४.३ मास्लोची गजरांची श्रेणीबद्ध उपपत्ती :

मास्लोची प्रेरणा वर्चस्व श्रेणी म्हणजे काय ?

व्यक्तीला काय प्रेरीत करते, त्यांचे कार्य चांगले करण्यासाठी त्यांना काय प्रेरीत करते आणि त्यांना अधिक चांगले काम करण्यासाठी कसे प्रोत्साहन देता येईल. ही प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी १९४३ मध्ये अब्राहम मास्लो या मानवतावादी मानसशास्त्रज्ञाने गरजांचे श्रेणीबद्ध प्रतिमान विकसित केले, अब्राहम मास्लो यांची गरजांची श्रेणी ही मानसशास्त्रातील प्रेरणेची उपपत्ती असून यात पाच मानवी गरजांच्या पाच स्तर प्रतिमानाचा समावेश होतो.

मास्लो यांनी मानवी गरजांचे ५ समूहात वर्गीकरण केले आहे.

१) शारीरिक गरजा -

मानवाच्या जगण्यासाठी ह्या जैविक घटकाची अत्यंत आवश्यकता असते. शारीरिक गरजांची उदाहरणे अन्न, पाणी, हवा, ऊर्जा, निवारा, झोप आणि कामवासनेची तृप्ती. जर ह्या गरजांची पूर्तता झाली नाही तर मानवी शरीर पूर्ण क्षमतेने कार्य करू शकणार नाही. जोपर्यंत (शारीरिक) ह्या गरजा पूर्ण भागवल्या जात नाहीत तोपर्यंत इतर गरजा दुय्यम आहेत. म्हणूनच मास्लोने शारीरिक गरजांना महत्त्वाच स्थान दिले आहे.

२) सुरक्षिततेच्या गरजा -

जस जसे आपण मास्लो यांच्या गरजांच्या श्रेणीमध्ये दुसऱ्या पायरीवर पोहचतो तेव्हा आपल्या गरजा थोड्या अधिक जटील होत जातात. या स्तरावर सुरक्षितताविषयक गरजा प्राथमिक ठरतात. काही मूलभूत सुरक्षितताविषयक गरजांमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश होतो. उदा. आर्थिक सुरक्षितता, आरोग्य विषयक सुरक्षितता, अपघात आणि इजांपासूनची सुरक्षितता.

३) सामाजिक गरजा (प्रेम आणि आपुलकीचा गरजा) :

शारीरिक आणि सामाजिक गरजांच्या पूर्तीनंतर, मानवाच्या गरजांच्या तिसरा स्तर म्हणजे सामाजिक गरजा होय. सामाजिक गरजांमध्ये प्रेम, जिद्दाळा, आपलेपणा व मान्यता यांचा समावेश होतो. या स्तरावर भावनिक संबंध मानवी वर्तनास दिशा देतात. या गरजा पूर्ण करण्याची काही उदा. मैत्री, जवळीक, विश्वासार्हता आणि मान्यता प्रेम आणि जिद्दाळा गटाचा एक भाग (कुटुंब, मित्र व कार्यस्थळीचा एक समूह म्हणून असलेला) आणि संलग्नता असते.

४) आत्मसन्मान -

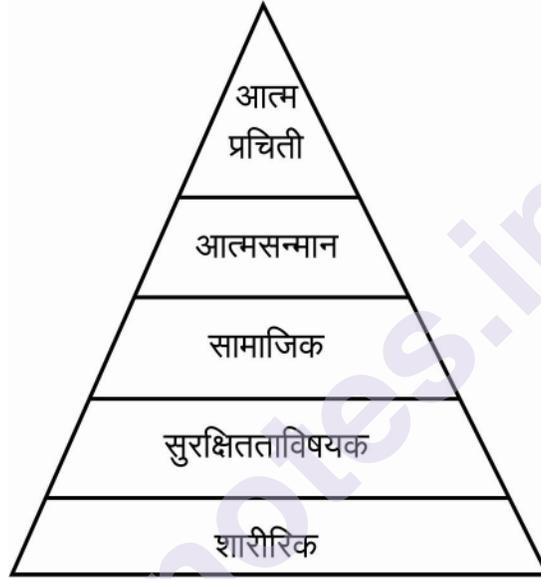
मास्लोच्या वर्चस्व श्रेणी मधील चौथा स्तर म्हणजे रसग्रहण आणि आदराप्रती असलेल्या गरजा. जेव्हा श्रेणीमधील खालच्या तीन स्तरावरील गरजांची पूर्ती होते तेव्हा आत्मसन्माना संबंधित गरजा वर्तनाला प्रेरणा देण्यास महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावतात.

मास्लोने या गरजांचे २ विभागात वर्गीकरण केले आहे.

- १) स्वतःसाठीच्या गरजा (मोठेपणा, संपादन, प्रभुत्व, स्वातंत्र्य)
- २) इतरांकडून आदर किंवा प्रतिष्ठेची इच्छा (उदा. प्रतिष्ठा, पत)

५) आत्मप्रचितीची गरजा :

मास्लोच्या वर्चस्व श्रेणीमध्ये सर्वात वर (शिखरावर) आत्मप्रचितीच्या गरजा आहेत. यामध्ये व्यक्ति आपल्यामधील सर्व क्षमतांचा विकास करतो आणि स्व परिपूर्णतेने या गरजा साध्य होतात. याचाच अर्थ स्व वैयक्तिक वाढ आणि वैयक्तिक क्षमता ही त्याची उदाहरणे सांगता येतील.

मास्लोच्या उपपत्तीनुसार, गरजांची एक वर्चस्व श्रेणी आहे. जर एखाद्या व्यक्तीच्या खालच्या गरजा पूर्ण झाल्या नाहीत तर व्यक्ति उच्च स्तरीय गरजा पूर्ण करण्याऐवजी प्रथम गरजांची पूर्ती करण्याचा प्रयत्न करेल. जेव्हा प्राथमिक (खालच्या) व्यक्तीच्या न्यूनतम गरजा पूर्ण होतील तेव्हा व्यक्ति आपले वर्तन गरजांच्या दुसऱ्या स्तरावर केंद्रित करेल.

५.४.४ प्रेरणेचे शैक्षणिक उपयोजन :

१) शिक्षकाने विशिष्ट अध्यापन वर्तनाचा उपयोग करावयास पाहिजे :

अध्ययनकर्त्याची प्रेरणा वाढविण्यासाठी खालील वैशिष्ट्यांचा शिक्षकाने वापर करावा.

(पांडे १९८३)

- अ) परिस्थितीच्या मागणीनुसार लवचिकपणे वागण्याची इच्छाशक्ति
- ब) विद्यार्थ्यांच्या दृष्टिकोनातून जगाचा अवबोध करण्याची क्षमता
- क) रसग्रहणात्मक वृत्तीवर (दृष्टिकोनावर) चिंतन करण्याची क्षमता
- ड) प्रश्न विचारणा कौशल्य
- इ) विषय ज्ञान आणि संबंधित क्षेत्राविषयीचे ज्ञान

२) अध्ययनकर्त्याची वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन शिक्षकाने प्रेरक घटकांचा क्रमाने वापर करावा -

अध्ययन कर्त्याच्या गरजा लक्षात घेऊन अध्ययन अध्यापन अनुभवांची मांडणी क्रमाने करावी. उदा. अध्ययनकर्त्याचे व्यक्तिमत्व, व्यक्तिभेद लक्षात घेऊन अध्ययनकर्त्याचे व्यक्तिमत्व आकारात घेण्यास विविध तंत्रे आणि पद्धतींचा प्रेरक घटक म्हणून वापर करावा.

३) प्रेरणेसाठी प्रोत्साहना चा उपयोग -

माणसाची काम करण्याची क्षमता बदलता येते. उदा. मानवाने केलेल्या प्रयत्नांचा स्तर वाढवता येतो किंवा कमी देखील करता येतो.

वेगवेगळ्या रूपात (प्रकारे) आणि आकारात देता येतात उदा. जैविक सामाजिक किंवा आदर्शवादी, सामाजिक इत्यादी.

काही प्रोत्साहने खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

- अ) प्रशंसा आणि निंदा एक प्रलोभन तंत्र
- ब) पारितोषिक आणि शिक्षेचा न्यायपूर्ण वापर
- क) प्रतिस्पर्धेच्या स्वरूपात स्पर्धा
- ड) शैक्षणिक संस्थांमधील सह-शिक्षण

४) विद्यार्थ्यांना यशस्वी अनुभव पुरवणे -

यशस्वी अनुभव हा एक प्रकारचा प्रेरणेचा घटक आहे. ज्या विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक यशाचा इतिहास आहे. त्या विद्यार्थ्यांना अधिक यश प्राप्त करण्यास हे प्रेरक ठरते. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन प्रवासात त्यांचा अनुभव घेण्यातील सहभाग अधिक यश मिळवण्यात प्रेरक बनतो.

५) अहमचा समावेश -

१९६४ मध्ये शेरीफ आणि कॅटरिल यांनी दिलेल्या प्रेरणेच्या अहम समावेशन उपपत्तीनुसार, अहम हे नक्षत्रची वृत्ती आहे. मानवी वर्तनाला अहम समावेश प्रेरक ठरतो. विद्यार्थ्यांना प्रेरणा देताना शिक्षकाने खालील गोष्टींची काळजी घ्यावी.

- १) घटकाच्या सुरुवातीस विद्यार्थ्यांच्या कल्पना आदराने ऐकून घ्याव्यात व अध्यापनाच्या वेळी विद्यार्थ्यांच्या कल्पनांचा समावेश करावा.
- २) शिक्षकाचे वर्तन हे प्रेमळ आणि विद्यार्थ्यांना स्विकारणारे असावे.
- ३) विद्यार्थ्यांचे सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित होण्याच्या उद्देशाने शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना वागवावे.
- ४) विद्यार्थ्यांना सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित करण्याचे ध्येय ठेवून शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना वागणूक द्यावी.

६) सहकार्यात्मक वर्ग वातावरणाची तरतूद -

वर्गामध्ये योग्य सामाजिक आणि भौतिक वातावरण निर्माण करून शिक्षकाने प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या आत्मप्रचिती गरजा पूर्ण करण्यास विद्यार्थ्यांना सहाय्य करावे.

७) अनुदेशनात्मक कार्यपद्धती आणि शैक्षणिक साधनांचा परिणामकारक वापर -

योग्य अनुदेशनात्मक कार्यपद्धती आणि शैक्षणिक साधनांद्वारे विद्यार्थ्यांना अध्ययन अध्यापन अनुभवांमध्ये सामिल करून विद्यार्थ्यांच्या गरजा पूर्ण कराव्यात.

८) अभ्यासक्रमाचा प्रेरक शक्यतांचा वापर करून त्या ओळखणे -

विद्यार्थ्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन शिक्षकाने खालील अध्ययन अध्यापन अनुभवांचा आराखडा निश्चित करावा.

अ) शिक्षकांनी आशयाचा सहसंबंध दैनंदिन जीवनात येणाऱ्या समस्यांशी (जोडणे आवश्यक आहे) जोडावा.

ब) प्रेरणा आणि अध्ययनाचा विकसनात विषयज्ञाना संदर्भात मानसशास्त्रीय शक्यता शोधणे.

क) नविन ज्ञानाची पूर्वज्ञानाशी जोडणी करणे आवश्यक आहे.

५.५ संदर्भसूची

---

www.adhd-app.com/2013/02/06/understanding- the walia J.S( )
Educational Psychology
शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र

घटक - ६

अध्यापनाची संकल्पना

घटक संरचना :

- ६.० उद्दिष्ट्ये
- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ अध्यापनाची संकल्पना आणि व्याख्या
- ६.३ अध्यापनाची वैशिष्ट्ये आणि कार्य
- ६.४ भारतीय परीवेषात अध्यापनाची बदलती संकल्पना
- ६.५ वर्ग अध्यापनाचे उपागम
  - ६.५.१ विद्यार्थी केंद्रित
  - ६.५.२ शिक्षक केंद्रित
- ६.६ सारांश
- ६.७ सराव
- ६.८ संदर्भग्रंथ

६.० उद्दिष्ट्ये

या घटकाचे वाचन केल्यानंतर आपणास -

- अध्यापनाची संकल्पना स्पष्ट करता येईल.
- अध्यापनाची वैशिष्ट्ये आणि गरज यांची चर्चा कराल.
- अध्यापनाची व्याप्ती वर्णन करता येईल.
- वर्ग अध्यापनाच्या उपागांमांचे विश्लेषण कराल.

६.१ प्रस्तावना

मागील घटकात आपण अध्ययनाची संकल्पना आणि अध्ययनावर परिणाम करणारे घटक यांचा अभ्यास केला. यात अवधान आणि प्रेरणा हे महत्त्वपूर्ण घटक पाहिले. आता या घटकात अध्यापनाची संकल्पना अभ्यासणार आहोत. अध्ययन आणि अध्यापन या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.

त्याचप्रमाणे अध्यापन आणि शिक्षक या सुद्धा एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. जेव्हा आपण अध्यापन हा शब्द ऐकतो त्या बरोबर तात्काळ आपणास शिक्षक हा शब्द आठवतो. आपण

नेहमीच असे मानत असतो की शिक्षक हे उत्कृष्टच अध्यापन करतात. अध्ययन आणि अध्यापनाचा विद्यार्थ्यांना आनंद घेता आला पाहिजे, शिक्षकाचे अध्यापन विद्यार्थ्यांना नेहमीच प्रोत्साहित करीत असते. ध्येय साध्य करण्यासाठी शिक्षक सतत प्रामाणिक प्रयत्न करत असतात. शिक्षक आपल्या विद्यार्थ्यांचे नेतृत्व करतात व विद्यार्थ्यांना अज्ञानाच्या अंधकारातून बाहेर काढून ज्ञानाच्या प्रकाशाकडे नेतात. शिक्षक आपल्या अध्यापनाद्वारे शाळेतच नाही तर, महाविद्यालय, कुटुंब, समाज आणि राष्ट्र उभारणीत महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावतात. शिक्षक देशाच्या नियतीचे संगोपन / उभारणी करत असतात. शिक्षक विद्यार्थ्यांना बालवाडी पासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत अध्यापन करीत असतात.

डॉ. झाकीर हुसेन यांच्या शब्दात “शिक्षक हा आपल्या भविष्याचा रचनाकार असतो.” शिक्षण क्षेत्रात अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेस महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. शिक्षण प्रक्रियेत अध्यापन आणि अध्ययन हे दोन मूलभूत घटक आहेत. ते एकमेकांशी निगडीत आहेत. जेथे अध्यापन असते ते अध्ययन हे घडतेच.

६.२ अध्यापनाची संकल्पना आणि व्याख्या

अध्यापनाची पारंपारिक संकल्पना :

पारंपारिक वर्ग अध्यापनात शिक्षक विद्यार्थ्यांना विषयाची माहिती देत असत किंवा एखादा विद्यार्थी पुस्तक वाचत असे तर इतर विद्यार्थी स्वतःच्या पुस्तकात पाहून वाचणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे अनुसरून पुस्तक पाहतात. वर्गात विद्यार्थ्यांना अनुदेशन / माहिती देण्याची कला म्हणजे अध्यापन होय. आधुनिक शिक्षण तज्ज्ञांना अध्यापनाची ही संकल्पना मान्य नाही. फक्त माहिती सांगणे, अनुदेशन करणे किंवा ज्ञान देणे म्हणजे अध्यापन नाही, तर अध्यापन करताना पाठ्यांशाबरोबरच विद्यार्थ्यांचा सुद्धा विचार करणे गरजेचे असते.

अध्यापनाची आधुनिक संकल्पना :

विद्यार्थ्यांस इच्छित ज्ञान कौशल्ये प्राप्त करणे आणि व्यक्तिमत्त्व विकास करण्यासाठी अध्यापन प्रक्रिया मार्ग दाखविणे.

अध्यापन विद्यार्थ्यांस व्यक्तीमत्त्व विकासाबरोबरच समाजात जीवन जगण्याच्या मार्गाचे ज्ञान देते. ही एक सुव्यवस्थित व मानसशास्त्रीय प्रक्रिया असून यामध्ये विशिष्ट ध्येय साध्य करण्यासाठी शिक्षक, विद्यार्थी, अभ्यासक्रम आणि इतर घटकांचे संघटन केले जाते.

शिक्षणाच्या अध्यापन तज्ज्ञांनी केलेल्या काही व्याख्या आपण पाहूया,

अध्यापनाच्या व्याख्या :

१) एडमन यांचा विचार - अध्यापन ही आंतरक्रियात्मक प्रक्रिया असून यामध्ये प्रामुख्याने शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यामध्ये विशिष्ट कृतीसंदर्भात वर्गात बोलणे होते.

२) थॉमसन एफ. ग्रीन - अध्यापन हे शिक्षकाचे कार्य असून बालकाच्या विकासासाठी केले जाते.

३) **जे. वेल्सन** - बालक ज्ञानात्मक दृष्ट्या सद्यस्थितीत कोठे आहे व त्यास कुठपर्यंत घेऊन जावयाचे आहे या दोन मुख्य घटकांचा समावेश चांगल्या अध्यापनात होतो, हे जाणून घेणे म्हणजेच अध्यापन होय.

४) **स्मिथ** - अध्यापन ही अध्ययन होण्यासाठी पद्धतशीरपणे केलेली क्रिया होय.

५) **बर्टन** - अध्यापन म्हणजे अध्ययनासाठी बालकास उत्तेजित करणे, मार्गदर्शन, दिशा आणि प्रेरणा देणे होय.

६) **क्लार्क** - बालकाच्या व्यक्तीमत्वात बदल करण्यासाठी निर्मित केलेली कृती म्हणजेच अध्यापन होय.

अध्यापनाच्या व्याख्यांचे विश्लेषण -

अध्यापन म्हणजे अशी हमी की ज्यामध्ये काही नैतिक कार्य किंवा कृतींचा समावेश होतो. ज्याचा मुख्य उद्देश हा अध्ययन घडून आणणे आहे. अध्यापनाच्या व्याख्यांचे विश्लेषण केले असता आपल्याला असे लक्षात येते की -

- अध्यापन ही क्रियांची प्रणाली आहे.
- अध्यापन ही ध्येयदिग्दर्शित क्रिया आहे.
- अध्यापनाच्या प्रक्रियेमध्ये नियंत्रित व अनियंत्रित घटकांचा समावेश होतो.

व्याख्यांच्या विश्लेषणाच्या आधारे शिक्षकाने अध्यापनाचे खालील महत्त्व जाणून घेणे अपेक्षित आहे.

१) अध्यापन कुणी करावे?

शिक्षकाने अध्यापन करावे. त्याने अध्यापनाचे चांगले प्रतिमान सादर करावे.

२) अध्यापन कुणाला करावे?

अध्यापन बालकास करावे. अध्यापन करताना बालकाच्या क्षमता, आवड यांची काळजी घेतली जावी. तसेच तो कृतीशील राहिल याकडे लक्ष द्यावे.

३) अध्यापन का करावे?

अध्यापन म्हणजे माहितीचा साठा करणे असे नव्हे, तर बालकाच्या विविधांगाने विकास करणे हे होय.

४) काय शिकवावे?

अध्ययनकर्त्याला अपेक्षित असे ज्ञान, कौशल्य आणि अभिवृत्ती हे प्राप्त करण्यासाठी विविध अनुभव आणि कृती यांचा समावेश होतो.

५) अध्यापन कसे करावे?

अध्यापन करताना शिक्षकाने विविध अनुभवांबरोबरच अध्यापन तंत्रज्ञानाचा उपयोग करावा.

६) अध्यापन केव्हा करावे?

विद्यार्थ्यांस अध्ययन करण्याची प्रेरणा विकसित होईल अशाप्रकारे अध्यापन करावे.

७) अध्यापन कोठे करावे?

वर्ग, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा, कार्यशाळा, क्रिडांगण इत्यादी ठिकाणी अध्यापन करता येऊ शकते. अध्यापनाची कृती व द्यावयाचा अनुभव यावर वरील ठिकाणांचे महत्त्व अवलंबून आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) अध्यापनाची संकल्पना स्पष्ट करा.

---

२) अध्यापनाच्या व्याख्यांचे वर्णन करा.

---

३) अध्यापनाच्या व्याख्यांचे विश्लेषण करा.

६.३ अध्यापनाची वैशिष्ट्ये आणि कार्य

आपणास आता अध्यापनाच्या संकल्पना आणि व्याख्या यांची जाणीव आलेली आहे. तसेच तुम्ही अध्यापनाच्या व्याख्यांच्या विश्लेषणाचा अभ्यास केला आहे. तर आता आपण अध्यापनाची वैशिष्ट्ये आणि कार्ये पाहूया.

अध्यापनाची वैशिष्ट्ये :

१. अध्यापन ही आंतरक्रियात्मक प्रक्रिया आहे. म्हणजेच यामध्ये शिक्षक-विद्यार्थी, विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यामध्ये आंतरक्रिया घडून येतात.

२. अध्यापन ही त्रिध्रुवीय प्रक्रिया आहे. यामध्ये शिक्षक, विद्यार्थी आणि अभ्यासक्रम व सुव्यवस्थित पर्यावरणाचा समावेश होतो.
३. अध्यापन हे औपचारिक आणि अनौपचारिक असे दोन्ही असते. वर्गामध्ये आणि वर्गाबाहेर असे दोन्ही ठिकाणी अध्यापन होते.
४. अध्यापन ही कला त्याबरोबर विज्ञान सुद्धा आहे.
५. अध्यापन हे जाणीवपूर्वक तसेच नकळत सुद्धा होत असते.
६. अध्यापनात अध्ययनासाठी प्रोत्साहन, सादरीकरण आणि संतुलन केले जाते.
७. प्रत्याभरण तंत्राद्वारे अध्यापनात सुधारणा करता येते.
८. वेळ आणि जागा यासंदर्भात अध्यापन ही गतीशील प्रक्रिया आहे.
९. अध्यापन हे सामाजिक पर्यावरणात आकार घेत असते.
१०. अध्यापन हे ध्येयाधिष्ठित असते.
११. अध्यापनावर चांगले संज्ञापन कौशल्य वर्चस्व गाजवते.
१२. निरीक्षण तंत्राद्वारे अध्यापनाचे मापन व त्यात वाढ करता येते.
१३. अध्यापन ही बोलणे / सांगणे / दाखविणे / कृती करणे अशी क्रिया आहे.
१४. अध्यापन समोरासमोर घडून येते.
१५. शिक्षकाच्या वर्तनाद्वारे अध्यापनाचे निरीक्षण करता येते.
१६. अध्यापन हा विद्यार्थ्यांसाठी उपचार आहे.
१७. अध्यापन बालकास अध्ययनासाठी उत्तेजित करते.
१८. आपल्या पर्यावरणास प्रतिसाद देण्यासाठी अध्यापन मदत करते.
१९. अध्यापन म्हणजे बालकास मार्गदर्शन करणे होय.
२०. बालकाच्या भावनांना प्रशिक्षण देणे म्हणजेच अध्यापन होय.
२१. अध्यापन बालकास सुविधा पुरविते.
२२. वैज्ञानिक, निरीक्षण, आणि विश्लेषणासाठी अध्यापन ही हेतूपूर्वक कृती असते.
२३. अध्यापनाचे विश्लेषण खालील मार्गाने करता येते.
  - अ) शिक्षक कृती
  - ब) शैक्षणिक उद्दिष्टे
  - क) अध्ययन परिस्थिती आणि रचना
  - ड) अध्ययनाचे घटक
  - इ) विद्यार्थी कृती
२४. अध्यापन विद्यार्थी, शिक्षक आणि विषयाचा आशय यामध्ये संबंध प्रस्थापित करते.
२५. अध्यापन हे निदानात्मक आणि उपचारात्मक असते.
२६. अध्यापन हे सर्जनशील आणि मनोरंजनात्मक असते.
२७. अध्यापन हे लोकशाहीयुक्त असते.
२८. अध्यापन ही नियोजित आणि पद्धतशीर प्रक्रिया आहे.

अध्यापनाची कार्य :

प्राध्यापक एस्.एस्. चव्हाण यांनी शिक्षणाची खालील कार्ये दिली आहेत.

१) आशयाची माहिती आणि स्पष्टीकरण देणे -

- चांगल्या शिक्षकाकडून अध्यापन करताना योग्य असा आशय विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचविण्याची अपेक्षा केली जाते.
- आरंभ करणे, दिशा देणे आणि प्रशासन करणे.
- अध्यापन हे आरंभ, संघटन, दिशा आणि निर्णयक्षमता यांच्याशी संबंधित आहे.
- शिक्षक हा अध्यापनाशी नेतृत्व करत असून त्यासाठी विविध कृतींचे संघटन करत असतो.

२) गटास एकसंघ ठेवणे -

- गटाचा विकास आणि गटात चैतन्य निर्माण करण्याची जबाबदारी शिक्षकाची असते.
- गटासाठी समान हेतू आणि घटक यांचा शोध घेणे.

३) सुरक्षाप्रधान करणे -

- शिक्षकांनी बालकांच्या गरजा शोधल्या पाहिजेत. एकटेपणा, नकार, वेगळेपणा आणि आर्थिक असुरक्षितता यासाठी शिक्षकांनी संरक्षण दिले पाहिजे.

४) अभिवृत्ती, श्रद्धा आणि समस्या यांचे स्पष्टीकरण -

- शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना तुलना करणे, निरीक्षण करणे, वर्गीकरण, अर्थनिर्वचन करणे हे करण्यासाठी संधी दिली पाहिजे आणि विद्यार्थ्यांना विश्लेषण, चिकित्सा आणि सारांश हे कसे करावे यासाठी सिद्ध केले पाहिजे.

५) अध्ययन समस्यांचे निदान करणे -

- विद्यार्थ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी शिक्षकांनी निदानात्मक प्रक्रिया केली पाहिजे.

६) अभ्यासक्रम साहित्य तयार करणे -

- विद्यार्थी आणि समाज यांच्या गरजांच्या अनुषंगाने शिक्षकाने अभ्यासक्रमात सुधारणा केली पाहिजे. तसेच अभ्यासक्रमरचनेत सहभाग घेतला पाहिजे.

७) मुल्यमापन, नोंदी व रिपोर्टिंग करणे -

- वर्गातील विद्यार्थ्यांची प्रगती, परीक्षा आणि चाचणी यांद्वारे तपासली जाते. यात मुल्यमापन करणे, गुणांच्या नोंदी करणे व अहवाल दाखविणे याचा समावेश होतो.

८) सामाजिक कृती समृद्ध करणे -

- शाळा ही एक समाजाची छोटी प्रतिकृती आहे. शाळा आणि समाज यामध्ये सुसंवाद विकसित करण्यासाठी शाळा महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. शालेय जीवनाचा हा महत्त्वपूर्ण भाग आहे.

९) वर्गाचे आयोजन आणि संघटन -

- विविध कार्यानुसार वर्गाचे आयोजन करणे गरजेचे असते. यासाठी वर्गव्यवस्था लवचिक असणे गरजेचे आहे.

१०) सामाजिक कार्यात सहभाग -

- अध्ययन-अध्यापना व्यतिरिक्त शिक्षकाने सहली, क्षेत्रभेटी सामाजिक कार्यक्रम यांच्यात सहभाग घेतला पाहिजे.

११) व्यावसायिक कार्यात सहभाग -

- शिक्षकाने व्यावसायिक विकास होण्यासाठी चर्चासत्र, परिषद, संशोधने यात सहभाग घेतला पाहिजे. ज्यामुळे त्यांचे आपल्या विषयातले ज्ञान अद्ययावत होईल.
- आरंभ करणे, दिशा देणे आणि प्रशासन करणे.

आपली प्रगती तपासा :

- १) अध्यापनाची वैशिष्ट्ये सविस्तर स्पष्ट करा.

- २) अध्यापनाच्या कार्याची चर्चा करा.

६.४ भारतीय परीवेषात अध्यापनाची बदलती संकल्पना

आता आपण अध्यापनाच्या बदलत्या संदर्भात भारताची स्थिती पाहूया.

भारतातील अध्ययन-अध्यापनाची प्रस्थापित, पारंपारिक परंपरा, नैसर्गिक शक्ती विपरित परिस्थितीत सुद्धा राखून ठेवलेली आहे.

स्वामी विवेकानंदांनी अध्यापनामध्ये शिक्षकाची भूमिका स्पष्ट करताना म्हटले आहे की, खरा शिक्षक हा असा असतो की जो तात्काल विद्यार्थ्यांच्या पातळीपर्यंत पोहोचतो.

अरबिंदो अध्यापनाचे वर्णन करताना म्हणतात, “कुणालाही शिकवता येत नाही हे अध्यापनाचे प्रथम तत्व आहे.” शिक्षक हा अनुदेशक नसतो किंवा अध्ययन-अध्यापक प्रक्रियेचा मालकही नसतो. तर तो मदतकर्ता आणि मार्गदर्शक असतो. त्याचे कार्य सुचना करणे असून

एखादी गोष्ट विद्यार्थ्यांवर लादणे ही नाही. तो विद्यार्थ्यांच्या मनाला प्रशिक्षण देऊ शकत नाही, तर फक्त ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी प्रेरणादायी साधन होऊ शकतो. ज्ञान कसे प्राप्त करावे? यासाठी दिशा दाखवू शकतो. बालकाच्या सुप्त क्षमता या अंतःस्य आहेत आणि त्या बाहेर येऊ शकतात एवढेच तो सांगू शकतो. बालकास विविध प्रकारची मदत आणि मार्गदर्शन विकासासाठी आवश्यक असते.

चांगल्या अध्यापनाचे खालील मुद्दे आहेत.

१. चांगले अध्यापन व्यक्तीभिन्नता ओळखते.
२. चांगले अध्यापन अध्ययनास कारणीभूत ठरते.
३. चांगले अध्यापन हे दयाळूपूर्ण आणि सहानुभूतीशील असते.
४. चांगले अध्यापन कृती करण्यास संधी प्रदान करते.
५. चांगल्या अध्यापनात अध्ययनकर्त्याला मार्गदर्शन करणाऱ्या कौशल्यांचा समावेश होतो.
६. चांगले अध्यापन हे कोणत्याही पद्धतीशी बद्ध नसते.
७. चांगले अध्यापन शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यामध्ये अंतर कमी करते.
८. चांगले अध्यापन बालकास त्याच्या पर्यावरणाशी समायोजन साधण्यास मदत करते.
९. चांगले अध्यापन प्रगतीशील असते.
१०. चांगल्या अध्यापनात निदानात्मक आणि उपचारात्मक कार्यांचा समावेश होतो.
११. चांगले अध्यापन भावनिक स्थिरतेकडे जाते.
१२. चांगले अध्यापन सहकार्यात्मक असते.
१३. चांगल्या अध्यापनात योग्य नियोजनाचा समावेश होतो.
१४. चांगले अध्यापन अपेक्षित आणि निवडपूर्ण माहिती पुरविते.

चांगल्या अध्यापनाच्या बदलत्या संदर्भात भारताच्या स्थितीला खालील घटक कारणीभूत ठरतात.

१) राष्ट्रीय धोरणाचा प्रभाव -

शालेय शिक्षणाचा राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ व प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण चांगल्या अध्यापनास कारणीभूत ठरते.

२) शिक्षणहक्क कायदा २००८ -

प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासामध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये महत्त्वपूर्ण विकास झालेला आहे. वाढते खाजगीकरण आणि शालेय पद्धतीमधील भेदभाव, विकृतपणे शिक्षणाच्या दर्जावर परिणाम करित आहे. शिक्षण हक्क कायद्यामुळे सर्व बालकांना शिक्षणाचा अधिकार प्राप्त झाला आहे.

३) शिक्षकाची बदलती भूमिका -

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ नुसार शिक्षक हा विद्यार्थ्यांना अध्ययनकर्त्यांना सुविधा पुरविणारा असा आहे. तो विद्यार्थ्यांना ज्ञानाची रचना करण्यास मदत करतो. अभ्यासक्रम पार पाडत असताना शिक्षकाची भूमिका मुख्यत्वे करून मध्यस्थ / उत्प्रेरकाची असते.

४) शिक्षक-शिक्षणातील आव्हाने -

शिक्षक-शिक्षणामध्ये पूर्णत्वाने आणि सर्वकषपणे सुधारणा करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. शिक्षक व्यवसायासाठी तयार करणे आणि सातत्यपूर्ण शिक्षकाचा व्यावसायिक विकास होण्यासाठी शालेय शिक्षणाच्या सर्व स्तरावर मार्गदर्शन करणे, मदत करणे, सुधारणा करणे व रचना बदल करण्याची गरज आहे.

५) संशोधन-नवोपक्रम -

उत्कृष्टतेसाठी प्रयत्न करण्यासाठी नवोपक्रम तयार करणे, संशोधन करणे अशी क्षमता प्राप्त करण्याची संस्थांना गरज आहे. बरेच शिक्षक लघु आणि मोठे संशोधन प्रकल्प हाती घेत असतात. संशोधनासाठी मिळणाऱ्या अनुदानामुळे अध्यापनासंबंधित नाविन्यपूर्ण पद्धती निर्माण होतात.

६) समावेशक शिक्षक-प्रशिक्षक -

शाळांमध्ये अक्षम, सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागास बालकांना दूर ठेवणे प्रचलित होते. नवीन धोरणांनुसार समावेशक शिक्षणाला सुरुवात झाली आहे. त्यामुळे सर्व प्रकारचे विद्यार्थी एकाच शाळेत अध्ययन व अध्यापन करू शकतात. सामाजिक हानी टाळण्यासाठी व सर्व प्रकारच्या विद्यार्थ्यांचे अध्ययन करण्यासाठी शिक्षकास विशिष्ट ज्ञान संपादित करून तयार केले पाहिजे.

७) समानता आणि शाश्वत विकास -

सर्व समाज आणि समाजाच्या घटकांसाठी लिंगसमानता, शांतीचे मूल्य यांचा विकास होणे गरजेचे आहे. शाश्वत विकास व्हायचे असेल तर याचे शिक्षण दिले पाहिजे.

८) सामाजिक ज्ञानाची शिक्षणात भूमिका -

शालेय शिक्षणात प्राप्त केलेल्या विविध संकल्पनांचा विकास झाला पाहिजे त्याचबरोबर शालेय ज्ञानाचे प्रत्यक्ष जीवनात उपयोजन करण्यासाठी सामाजिक ज्ञान आणि शाळा यांच्यात जोडणी दिली पाहिजे.

९) शाळेतील माहिती तंत्रज्ञान आणि ई-अध्ययन -

शालेय शिक्षणामध्ये माहितीयुक्त तंत्रज्ञानयुक्त अध्ययनास वाढती मागणी आहे. शाळांमध्ये ई-लर्निंग करण्याची अपेक्षा केली जाते. यासाठी शिक्षकांनी स्वतःस तंत्रस्नेही बनवून या क्षमतांची विकसन केले पाहिजे.

आपली प्रगती तपासा :

१) अध्यापनाच्या बदलत्या संदर्भात भारताची स्थिती स्पष्ट करा.

---

२) भारतीय स्थितीत चांगल्या अध्यापनाच्या संदर्भात बदलते घटक वर्णन करा.

६.५ वर्ग अध्यापनाचे उपागम - विद्यार्थी केंद्रित आणि शिक्षक केंद्रित

भारतीय परिस्थितीत अध्यापनाच्या संदर्भात बदलते स्वरूप आपण पाहिले. यात आपण वर्ग अध्यापनाचे उपागम अभ्यासणार आहोत. अध्यापनाचा पारंपारिक शिक्षक केंद्रित दृष्टिकोन बदलून यात आता विद्यार्थ्यांस महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

तक्ता ६.१ शिक्षक केंद्रित विरुद्ध विद्यार्थी केंद्रित वर्ग

शिक्षक केंद्रित उपागम	विद्यार्थी केंद्रित उपागम
<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षक केंद्र, स्थिर आराखडा ● निर्णय आणि दिशा शिक्षकांद्वारे ● शिक्षकाद्वारे मार्गदर्शन आणि देखरेख ● अध्ययनात निष्क्रिय सहभाग ● वर्गाच्या चार भीतीच्या आत अध्ययन ● ज्ञान दिले जाते व ते निश्चित असते 	<ul style="list-style-type: none"> ● विद्यार्थी केंद्र, लवचिक प्रक्रिया ● विद्यार्थ्यांस स्वायत्तता ● शिक्षकाद्वारे सुविधा पाठिंबा आणि प्रोत्साहन दिले जाते. ● अध्ययनात कृतिशील सहभाग ● विस्तृत सामाजिक संदर्भात वर्ग अध्ययन ● ज्ञान विकसन आणि निर्मिती

६.५.१ विद्यार्थी केंद्रित उपागम :

विद्यार्थी केंद्रित अध्यापनात शिक्षक हा सर्वेसर्वा असतो. शिक्षकच वर्गात अध्यापन करतो, पाठ तयार करतो आणि त्याच्या कृती निश्चित करून आराखडा तयार करतो. शिक्षक स्वतः सर्व निर्णय घेतो आणि विद्यार्थ्यांस मार्गदर्शन दिशा देतो. शिक्षक अध्ययन स्थितीनुसार वर्गावर देखरेख करतो. या सर्वांमुळे विद्यार्थी अध्ययन प्रक्रियेत निष्क्रियपणे सहभागी होतो, यात विद्यार्थी आंतरक्रियेस वाव नसतो. विद्यार्थ्यांचे अध्ययन वर्गाच्या चारभीतीच्या आड होत असते. विद्यार्थ्यांना ज्ञान वर्गात दिले जाते. ज्ञानाचे, वर्गात प्राप्त केलेल्या माहितीचे वर्गात किंवा वर्गाबाहेर उपयोजन केले जात नाही. विद्यार्थ्यांना निश्चित स्वरूपाचे ज्ञान दिले जाते. विषयाचा आशय, विषय आणि शीस्त यावर लक्ष केंद्रित केले जाते. विद्यार्थ्यांना विविध संधी मिळत नाहीत. विचार प्रक्रिया ही एकमार्गी असते. आधुनिक जगात या प्रकारास मान्यता दिली जात नाही. कारण या प्रकारचे अध्यापन उपागम ध्येय साध्य करण्यात मदत करीत नाहीत. तसेच बालकाचा सर्वांगीण

विकास ही करू नाहीत. म्हणूनच आधुनिक जगात विद्यार्थी केंद्रित अध्यापनास महत्त्व प्राप्त होऊ लागले आहे.

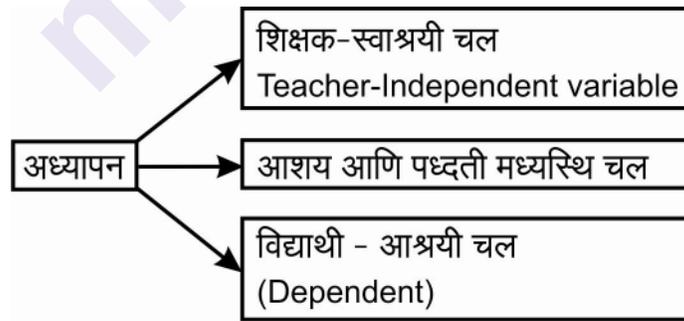
६.५.२ शिक्षक केंद्रित उपागम :

या उपागमात विद्यार्थी हा प्रमुख असल्याने हा विद्यार्थी केंद्रित उपागम आहे. या उपागमात विद्यार्थ्यांच्या गरजे अनुसार अध्यापन केले जाते. येथे विद्यार्थी हाच वर्ग अध्यापनाचा आत्मा असतो; सर्वकाही असतो याठिकाणी विद्यार्थ्यांची स्वायत्तता महत्त्वपूर्ण असते. विद्यार्थ्यांना विषयाचे आकलन होण्यासाठी शिक्षक प्रक्षेपणयंत्र (Projector), शैक्षणिक साधने, तंत्रविज्ञान यांचा वापर करतात. या वर्गात शिक्षक-विद्यार्थी, विद्यार्थी-शिक्षक आंतरक्रिया महत्त्वपूर्ण असतात. विद्यार्थ्यांच्या कल्पना, विचार यांचा स्विकार केला जातो. विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी सर्व प्रकारची सुविधा, मदत आणि पाठिंबा दिला जातो. या उपागमात विद्यार्थ्यांना अध्ययन करण्याचे स्वातंत्र्य असते. यामुळे चांगले अध्ययन घडून येते. विद्यार्थी केंद्री अध्यापनामुळे विद्यार्थी अध्यापनात कृतीशील असतो. शिक्षकाचे ज्ञान देण्यापेक्षा विद्यार्थी स्वतः ज्ञानाचे विकसन व निर्मिती करतो. या उपागमात सहशालेय उपक्रम, अभ्यासपुरक कार्यक्रम शैक्षणिक कार्यक्रमांना महत्त्व दिले जाते. अध्यापन हे फक्त वर्गातच न होता भेटी, सहल, दिग्दर्शन, प्रकल्प कार्य, समाजसेवा, इ. माध्यमाद्वारे घडते. विद्यार्थ्यांना त्यांनी वर्गात व वर्गाबाहेर प्राप्त ज्ञानाचे उपयोजन करण्याचे स्वातंत्र्य दिले जाते. येथे शिक्षक विद्यार्थ्यांना मित्र, मार्गदर्शकांची भूमिका निभावतात. या उपागमात विद्यार्थी बहुदिश विचार करतात. या उपागमामुळे भविष्यात विद्यार्थ्यांना भरपूर संधी तर मिळतातच व सर्वांगीण विकास घडून येतो.

अध्यापनाची संरचना :

अध्यापनाच्या संरचनेत तिन मुख्य चलांचा समावेश होतो.

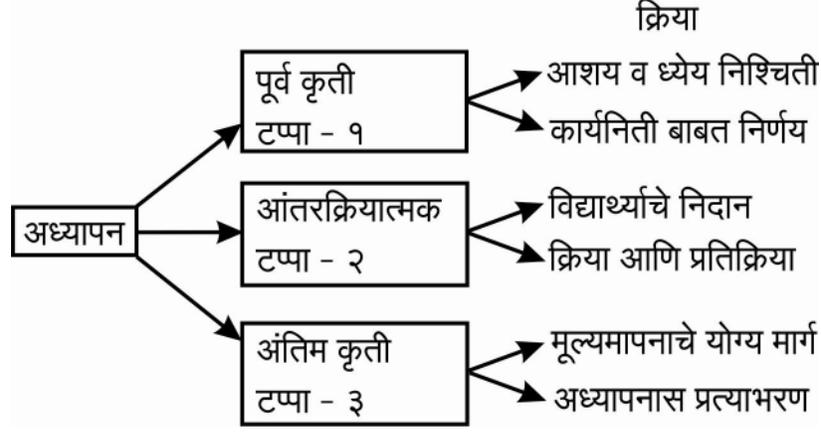
- १) शिक्षक स्वाश्रयी चल (Independent)
- २) विद्यार्थी आश्रयी चल (Dependent)
- ३) आशय आणि सादरीकरणाची कार्यनिती - मध्यस्थी चल (Intervening)

आकृती ६.२ अध्यापन संरचना

अध्यापनाचे टप्पे :

अध्यापन ही एक जटिल क्रिया आहे. यासाठी पद्धतशीर नियोजनाची आवश्यकता असते. अध्यापन प्रक्रियेत विविध टप्प्यांचा उपयोग केला जातो. या प्रक्रियेत समाविष्ट असणाऱ्या विविध पायऱ्यांना अध्यापनाचे टप्पे म्हणतात.

आकृती ६.३ अध्यापनाचे तिन टप्पे

१) पूर्व कृती टप्पा (Pre-Active Stage) :

वर्ग अध्यापनापूर्वी, शिक्षक विविध प्रकारची पूर्व तयारी / कृती करित असतो, यालाच पूर्व-कृती टप्पा म्हणतात. या कृतीमध्ये पाठ-नियोजन तयार करणे, शैक्षणिक साधन निर्मिती / शोध / निवड, घटकचाचणी अहवाल, वाचन कौशल्य, विद्यार्थ्यांचे अडथळा आणणारे वर्तन इ. या कृती शिक्षकास अध्यापनाचे कार्य करताना महत्त्वपूर्ण असतात.

यात खालील गोष्टींचा समावेश होतो -

- ध्येय निश्चित करणे
- आशयाच्या संदर्भाने निर्णय घेणे
- सादरीकरणासाठी योग्य साहित्य व मार्गाचा शोध
- योग्य कार्यनीती आणि अध्यापनाची तंत्रे ठरविणे
- विशिष्ट आशयधारकासाठी कार्यनीती विकसित करणे

२) आंतरक्रियात्मक टप्पा :

हा प्रत्यक्ष वर्ग अध्यापनाचा टप्पा आहे. ठरविलेले ध्येय साध्य करण्यासाठी शिक्षक विविध कार्यनीतींचा वापर करतात. वर्ग अध्यापनात शिक्षकाचे वर्तन हे मोठ्या प्रमाणात उत्स्फूर्त असते कारण हे आंतरक्रियात्मक सत्र असते. या टप्प्यात शिक्षक प्रत्यक्ष अध्यापन करत असतो व त्याबरोबरच शीस्त राखणे व वर्गनियंत्रण सुद्धा करत असतो. विद्यार्थ्यांना आपल्या अध्यापनात गुंतवून ठेवण्यासाठी शिक्षक, स्पष्टीकरण, दिग्दर्शन, व्याख्या, तार्किक क्रिया करित असतो.

आंतरक्रियात्मक पायरीवर शिक्षक -

- विद्यार्थ्यांना ओळखण्यासाठी वर्गाचा आकार जाणून घेतो.
- विद्यार्थ्यांच्या संपादनूकीचे निदान करतो.
- कृती किंवा संपादनूक यात
  - चेतकाची निवड व सादरीकरण
  - प्रबलणाचे प्रत्याभरण
  - अध्यापनासाठी कार्यनीतीचे विकसन यांचा समावेश होतो.

३) अंतिम कृती टप्पा (Post-Active Stage):

हा टप्पा मूल्यमापनाचा आहे. कार्यमानात अपेक्षित सुधारणा घडवून आणण्यासाठी शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांना आवश्यक प्रत्याभरण दिले जाते. हे अध्यापन आणि अध्ययन या दोहोंसंबंधित असते. शिक्षकाला आपले अध्यापन अधिक प्रभावी करण्यासाठी याचा उपयोग होतो, तसेच विद्यार्थ्यांस चांगल्याप्रकारे अध्ययन करण्यास सहाय्य करते. प्रत्याभरणामुळे शिक्षकाला समजते की आपण पुन्हा अध्यापन करावे की नवीन घटकाचे अध्यापन सुरु करावे.

अंतिक-कृती टप्प्यामध्ये खालील क्रिया होतात.

- ठरविलेल्या उद्दिष्टांची अनुकूलता तपासली जाते.
- पुर्नअध्यापन करावे की नवीन आशय शिकवावा हे ठरविले जाते.
- शैक्षणिक साहित्याची अनुकूलता तपासली जाते.
- वर्ग वातावरणाच्या प्रभावाचे मूल्यमापन केले जाते.

अध्यापनाचे तिनही टप्पे एकमेकांशी संबंधित आहेत. चांगला शिक्षक होण्यासाठी विविध अध्यापन कौशल्यांची आवश्यकता असते. अध्यापनात आंतरक्रियांचा समावेश होतो. शिक्षकाचे व्यक्तिमत्त्व, वृत्ती आणि आवड प्रभावी अध्यापनात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) अध्यापनाचा शिक्षक केंद्री उपागम स्पष्ट करा.

---

२) अध्यापनाच्या विद्यार्थी केंद्रित उपागमाचे वर्णन करा.

---

३) अध्यापनाची संरचना व टप्पे याची चर्चा करा.

६.६ सारांश

- ✓ शिक्षक आणि अध्यापन हे शिक्षण पद्धतीचा कणा आहेत. अध्यापन / शिक्षक हा समाजावर प्रभाव टाकणारा एक महत्त्वपूर्ण व्यवसाय आहे. शिक्षक बालकाच्या जीवनावर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव टाकू शकतो. शिक्षकाचे ज्ञान, कौशल्य, वर्तन, मूल्य, संबंध प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरीत्या विद्यार्थ्यांवर प्रभाव टाकीत असते.
- ✓ अध्यापनात विविध कृतींचा समावेश होतो. चांगले संज्ञापन कौशल्य अध्यापन प्रभावित करीत असते. शिक्षणाचे मुख्य कार्य बालकास ज्ञान संपन्न करणे, तसेच विद्यार्थ्यांपर्यंत स्पष्टीकरणाद्वारे आशय व माहिती पोहचविणे हे असते.
- ✓ कोणताही चांगला शिक्षक एखाद्या अध्यापन पद्धतीशी बद्ध नसतो. शाळेतील चांगले वातावरण, शाळेचा चांगला विकास आणि शिक्षकाची तज्ज्ञता यामुळे चांगले अध्यापन होते.
- ✓ अध्यापनाच्या शिक्षककेंद्री उपागमापेक्षा विद्यार्थी केंद्रित उपागम विद्यार्थ्यांस बहुमार्गी विचार करण्याची संधी देतो, शिक्षक विद्यार्थी आंतरक्रिया वाढवून, विद्यार्थी विचार कृती, यांना स्वीकृती देतो.
- ✓ अध्यापनाचे एकूण तिन टप्पे आहेत. यात पूर्व-कृती टप्पा, आंतरक्रियात्मक टप्पा, आणि अंतिम कृती टप्पा प्रभावी अध्यापन हे अध्यापन कौशल्य आंतरक्रिया, मूल्य, वृत्ती, आवड आणि शिक्षक व्यक्तिमत्त्व यांच्या सहाय्याने होत असते.

६.७ सराव

प्र. १ योग्य उत्तर निवडा

- १) चांगले अध्यापन अध्ययनास _____ करते.
 अ) परावृत्त   ब) निशिध   क) सुविधा   ड) निर्मिती
- २) शाळा ही _____ ची छोटी प्रतिकृती आहे.
 अ) देश   ब) समाज   क) संस्कृती   ड) धर्म
- ३) _____ आणि _____ हे अध्यापनाचे दोन उपागम आहेत.
 अ) शिक्षक केंद्री विद्यार्थी केंद्री   ब) मुक्त वर्ग बद्ध वर्ग
 क) अध्यापन, अध्ययन   ड) व्याख्यान, शैक्षणिक सिनेमा
- ४) अध्यापनाचा विद्यार्थी केंद्रीत उपागम ही _____ प्रक्रिया आहे.
 अ) नाजूक   ब) निश्चित   क) लवचिक   ड) ताठर
- ५) _____ हा टप्पा वर्ग अध्यापनाचा आहे.
 अ) निष्क्रिय   ब) आंतरक्रियात्मक   क) अकृतीशील   ड) कृतीशील / सक्रिय

प्र. २ थोडक्यात उत्तर लिहा.

१. अध्यापनाची व्याख्या लिहा. अध्यापनाची संकल्पना स्पष्ट करा.
२. अध्यापनाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
३. चांगल्या अध्यापनाचे सविस्तर वर्णन करा.
४. अध्यापनाचा शिक्षक-केंद्री उपागम स्पष्ट करा.
५. अध्यापनाचा विद्यार्थी-केंद्री उपागम स्पष्ट करा.
६. अध्यापनाच्या महत्त्वपूर्ण टप्प्यांची चर्चा करा.

प्र. ३ टीपा लिहा.

१. अध्यापनाची कार्ये
२. चांगल्या अध्यापनाचे घटक
३. अध्यापनाची संरचना
४. अध्यापनाचे महत्त्व

६.८ संदर्भग्रंथ

- १) पारसनीस न. रा. (१९८७) शिक्षणाची तात्त्विक व समाजशास्त्रीय भूमिका, पुणे, नुतन प्रकाशन.

घटक - ७

शिक्षकाचे गुण आणि पात्रता

घटक रचना :

- ७.० उद्देश
- ७.१ परिचय
- ७.२ पूर्व प्राथमिक शिक्षक
  - ७.२.१ पूर्व प्राथमिक शिक्षकाची पात्रता
  - ७.२.२ पूर्व प्राथमिक शिक्षकाचे गुण
- ७.३ प्राथमिक शिक्षक
  - ७.३.१ प्राथमिक शिक्षकाची पात्रता
  - ७.३.२ प्राथमिक शिक्षकाचे गुण
- ७.४ माध्यमिक शिक्षक
  - ७.४.१ माध्यमिक शिक्षकाची पात्रता
  - ७.४.२ माध्यमिक शिक्षकाचे गुण
- ७.५ उच्च शिक्षण शिक्षक
  - ७.५.१ उच्च शिक्षण शिक्षकाची पात्रता
  - ७.५.२ उच्च शिक्षण शिक्षकाचे गुण
- ७.६ सारांश
- ७.७ अभ्यास

७.० उद्देश

खाली उद्देश प्राप्त करण्यास तुम्ही सक्षम बनाल

- पूर्व प्राथमिक शिक्षकाचे गुण आणि पात्रता यांचे आकलन करणे विद्यार्थ्यांना शक्य करणे.
- प्राथमिक शिक्षकाचे गुण आणि पात्रता नमूद करण्यास विद्यार्थ्यांना समर्थ करणे.
- माध्यमिक शिक्षकाचे गुण आणि पात्रता यांची आकलनक्षमता विकसित करणे.
- उच्च शिक्षण शिक्षकाचे गुण आणि पात्रता यांची आकलन क्षमता विकसित करणे.

७.१ परिचय

सहाय्या विभागात तुम्हाला अध्यापन आणि त्यांचे वैशिष्ट्यांच्या आशयाविषयी परिचीत करण्यात आलेले आहे. तसेच तुम्ही विद्यार्थी केंद्रित व शिक्षक केंद्रित वर्ग अध्यापनाच्या वेगवेगळ्या मार्गांचा अभ्यास केला. सध्य विभाग हा पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण शिक्षक यांचे गुण आणि पात्रता यांच्याशी संबंधित आहे.

अध्यापन हे कठीण कार्य आहे आणि काही शिक्षक हे कधीही सामान्य शिक्षकापेक्षा अधिक चांगले विकसीत होऊ शकत नाही. तथापी थोर शिक्षक हे त्यांच्या विद्यार्थ्यांसाठी एक आह्वानात्मक आणि पोषक वातावरण निर्मितीसाठी अथक प्रयास करित असतात. थोर अध्यापनाला आपले विद्यार्थी आपला विषय आणि आपल्या कार्याप्रती आपली प्रवृत्ती यांच्यापेक्षा आपले ज्ञान व कौशल्य यांच्याशी कमी देणे घेणे असते. त्याला विषय, अभ्यासक्रम आणि इयत्ता याचे सखोल ज्ञान; उत्साह, काळजीवाहू वृत्ती, अध्यापनाविषयी प्रेम; शिस्त आणि वर्गव्यवस्थापन तंत्राचे ज्ञान आणि तरुण मुलांच्या जीवनात बदल घडवून आणण्याची तळमळ यांची अधिक गरज असते. या सर्व बाबींची आवश्यकता असल्याने थोर शिक्षक सापडणे कठीण आहे यात आश्चर्य वाटायला नको.

७.२ पूर्व प्राथमिक शिक्षक

१ ते ८ वर्ष वयोगटातील मुलांची आकलन क्षमता आणि अध्ययन क्षमता सर्वोच्च असल्याने मानवातील बुद्धी विकासाची हा महत्त्वाचा काळ आहे. अशाप्रकारे शाळापूर्व अवस्था हे बालकासाठी असे पहिले ठिकाण आहे जेथे बालक त्याचा / तिचा आत्मगौरव उभारतो. एक मूल हे त्याचे नाव, त्याच्या वस्तू आणि मित्रांचे महत्त्व शिकते. शाळापूर्व अवस्थेत प्रत्येक मूल हे त्याचे शिक्षक व सहविद्यार्थ्यांशी संवाद सादायला शिकते. विद्यार्थ्यांच्या जीवनभराच्या प्रगतीच्या पायासाठी हेच सुयोग्य स्थान आहे. शाळापूर्व अवस्थेत मूल जी कौशल्य आणि ज्ञानाचा विकास करते त्याचा त्याच्या नंतरच्या जीवनाच्या ग्रहणशक्ती आणि प्रवृत्ती जबरदस्त प्रभाव असतो.

सहसा जी मुले बाल्यावस्थेत शिक्षण प्राप्त करतात ती अधिक चांगल्या प्रकारची सामाजिक आणि आकलन कौशल्य प्राप्त करतात. ही मुले भविष्यात अधिक लक्ष दिल्याविना चांगला दर्जा आणि कमी वर्तणूक समस्या दर्शवितात याहून अधिक म्हणजे पूर्व प्राथमिक स्तरावर खेळीमेळीच्या वातावरणात शिकल्यामुळे प्राप्त होणाऱ्या आत्मविश्वासाचा परिणाम या मुलांचा आदर्श व्यक्तिमत्त्व विकास होण्यात होतो.

“मला विद्यार्थ्यांचा जीवनात बदल घडवून आणण्याची गरज आहे आणि त्यांना गरज असलेल्या आणि त्यांच्या हक्कांच्या सर्व संधी आणि पोषक गोष्टी त्यांना मिळाल्यात याची खात्री हवी आहे.”

‘खरोखरच बालशिक्षणातील नोकरीला तुम्ही अनअपेक्षित बदलाशी किती चांगल्या प्रकारे जुळवून घेऊ शकतात याची गरज असते.’

७.२.१ पूर्व प्राथमिक शिक्षकाची पात्रता

NCTE नुसार पात्रता

५० टक्के गुणांसह माध्यमिक शालांत प्रमाणपत्र + उच्च माध्यमिक शालांत प्रमाणपत्र

पूर्व आणि प्राथमिक शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रम किंवा मॉन्टेसरी शिक्षक प्रशिक्षण किंवा Early Childhood care and Education (ECCE) NCTE norms 2014 नुसार Diploma in pre school किंवा e- Education (DPSE)

नर्सरी शिक्षक प्रशिक्षण (NTT) :

वरील सर्व अभ्यासक्रम हे पूर्व प्राथमिक शिक्षणाच्या सर्व अंगाशी निगडित असून ते मुलाच्या सर्वांगीण विकासावर जोर देतात. महत्त्वाकांक्षी शिक्षकांना बालकाचा भौतिक, भावनिक आणि सामाजिक विकास सुखर होण्याच्या अध्यापन पद्धतींशी परिचित केले जाते. हे अभ्यासक्रम बहुव्याप्ती स्वरूपाचे असतात आणि हे बालशिक्षणाचे सिद्धांत आणि पद्धतींचे आकलन करून देतात.

बालविकासातील पदवी (Bachelor Degree) :

बालशिक्षण हे इतर अध्यापन अभ्यासक्रमासारखे नाही तर योग्य शिक्षणासह भावी शिक्षक हे वर्गात यशस्वी होण्यासाठी बहुमोल ज्ञान आणि अनुभव अर्जित करू शकतात. बालविकास आणि शिक्षणातील पदवी ही त्यांना त्यांच्या मूलांसाठी मूलभूत अध्ययन हेतू आणि विकासात्मक मैलाचा टप्पा समजून घेण्याची खात्री देतात.

ही अधिकार पत्रे शिक्षकांना बालक मंदिरातील तत्परता आणि भावी शालेय प्राप्ती यांना पाठिंबा देणारी कौशल्य प्रधान करतात. एक बॅचलर डिग्री बालशिक्षकांना या गोष्टींचे समर्थक बनविते जे बालकाच्या भावी शालेय यशासाठीचा पाया म्हणून शालेयपूर्व शिक्षणाची किंमत जाणतात.

शिक्षणाचे कार्य करण्यासाठी बरेच लोक बोलावले जाऊ शकतात परंतु ५ वर्षांपर्यंतचा लहान मुलांसोबत कार्य करण्यासाठी विशेष प्रकारच्या शिक्षकाची गरज असते. या शिक्षकांना मूलभूत आकलनक्षम, वर्तणूकविषयक, सामाजिक भौतिक विकासात्मक कार्य सोपवले जाते. संयम, सृजनशीलता, क्षेत्राविषयी आवड / प्रेम आणि बालविकासातील बॅचलर पदवी, हे कार्यक्षम बालशिक्षक असण्यासाठीचे महत्त्वपूर्ण घटक आहेत. पूर्व प्राथमिक शिक्षकाने असे गूण विकसीत करावयास हवे जेणेकरून तो वर्गात यशस्वी होईल आणि विद्यार्थी जीवनभरात यशस्वी होतील.

७.२.२ पूर्व प्राथमिक शिक्षकाचे गूण

बालशिक्षणाची आवड :

शिक्षण हे असे क्षेत्र नाही की ज्यात कोणीही प्रवेश करावा आणि या व्यवसायात यशस्वी आणि परिपूर्ण व्हावे. भावी शिक्षकांना लहानमुलांना शिकवण्यासाठीचा ध्यास हवा. हा उत्साह मैदानावरील गमतीजमतीच्या पलिकडे जायला हवा आणि लहानमुलांचा विकास करण्यावर केंद्रित व्हायला हवा.

संयम आणि विनोदी वृत्ती :

लहान मुले ही ऊर्जा व जिज्ञासेने परिपूर्ण असतात, पूर्व प्राथमिक शिक्षकाजवळ पुरेसा संयम हवा व त्याला वर्गात विनोदी वृत्ती जोपासता यायला हवी जेणेकरून मुले दिवसभर अभ्यासात गुंतून राहतील.

सृजनशीलता :

विद्यार्थ्यांच्या विकासाच्या सद्यस्थितीशी पाठांचा संबंध जोडतांना मार्गदर्शन करतेवेळी त्यांना शिकण्यास मदत करतांना सृजनशीलतेची गरज असते. पूर्व प्राथमिक शिक्षकांनी पाठ नियोजनाचा अवलंब अशा आशयाशी करावा जेणेकरून विद्यार्थ्यांना समजणे सुलभ होईल. अध्ययन खेळ व इतर अध्यापन तंत्राचा समावेश मुलांना दिवसभर गुंतवून व केंद्रित करून ठेवतो.

संवाद कौशल्य :

बालवयातील मुले ग्रहणशील असतात परंतु अध्ययनाशी ते नवीनपण असतात. पूर्व प्राथमिक शिक्षकाला या लहान अध्यायनकर्त्याशी त्यांच्या पातळीवर संवाद साधता यायलाच हवा. त्याला एखाद जटील विषय सोपा करता यायला हवा. मुलांच्या वर्गातील प्रगतीचा तपशील त्यांनी पालकांना द्यायलाच हवा जेणेकरून ते मुलांची कामगिरी व संपादन पातळीशी अवगत होतील. संवादामुळे पालकांना दैनंदिन जीवनातील शिकविण्याजोगे प्रसंग ओळखण्यात व मुलांच्या बालक-मंदिरातील तत्परतेला उत्तेजन देण्यास मदत होते.

लवचिकता :

अनपेक्षित परिस्थिती किंवा अध्यापन भारामुळे अगदी सर्वात चांगले पूर्व प्राथमिक शिक्षक सुद्धा दिवसभर अभ्यासक्रमापासून दूर जाऊ शकतात. कुठल्याही वर्गासाठी पाठ नियोजन तयार करताना अभ्यासक्रमता नमूद करावयाच्या महत्त्वाच्या आशयाची आखणी करणे महत्त्वाचे असते. पण तरीसुद्धा काही काही वेळेस सवोत्कृष्ट पाठ नियोजनसुद्धा आपल्या अपेक्षेप्रमाणे घडत नाही. अशा वेळेस लवचिक राहण्याने ताणतणाव कमी होण्यास व गाडी रूळावर राहण्यास मदत होते.

विविधतेचे आकलन :

मुले ही वेगवेगळ्या घरांतून, वातावरणातून आणि पार्श्वभूमिकेतून येत असल्याने विविधरंगी अध्ययन पद्धतींचा अवलंब केला जावा. पूर्व प्राथमिक शिक्षकाने हे फरक समजून घेणे गरजेचे आहे आणि तदनुसार विविधांगी अध्ययन पद्धतींसह कार्य करण्यास तत्पर असावे जेणेकरून विद्यार्थ्यांने गर्व सोडतना अपेक्षित अध्ययन हेतू साध्य केला असल्याची खात्री व्हावी.

आपली प्रगती तपासा :

१) पूर्व प्राथमिक शिक्षकाचे गुण कोणते ?

---

२) पूर्व प्राथमिक शिक्षकाचे अत्यावश्यक गुण कोणते हवे ?

७.३ प्राथमिक शिक्षक (६ ते १२ वयोगट)

भारतातील प्राथमिक शिक्षण पद्धती : प्राथमिक शिक्षण मुलांच्या ५-६ वर्षापासून सुरु घेते व पुढे ४-५ वर्षे चालते. प्राथमिक शिक्षकांजवळ मुलांवर अनुकूल प्रभाव टाकण्याची एकमेव संधी असते कारणे ते बाल हृदयात व मनात वाचन, लिखाण व गणिताप्रती प्रेम रुजवतात. प्राथमिक शिक्षक हे अध्ययन व आजुबाजुच्या जगाच्या गुढतेचा रोमांच नुकतेच शोधू लागलेल्या विकसनशील मनाला मार्गदर्शन करतात.

भारतातील उच्च प्राथमिक शिक्षण - उच्च प्राथमिक शिक्षण हे तीन वर्ष काळाचे असते आणि मूल १०-११ वर्षांच्या दरम्यान असताना सुरु होते. ते बहुधा १३-१४ वर्षापर्यंत चालते. या टप्प्यात अध्यापन हे अधिक विषय केंद्रीत असले तरी या शिक्षणात प्राथमिक शालेय स्तराच्या मूलभूत कार्यक्रमाचा समावेश असतो.

चांगल्या प्राथमिक शिक्षकाच्या महत्त्वपूर्ण गुणांमध्ये प्रेमळपणा, उत्कृष्ट संवाद व वर्ग व्यवस्थापन कौशल्य, उत्साह, मुलांप्रती व आजीवन अध्ययनाप्रती प्रेम आणि एक निखळ विनोदी वृत्ती यांचा समावेश होतो.

आपण जीवनात जसे विकसित होतो तसतश्या अध्ययनाच्या गरजा बदलतात. शिक्षणाची सुरुवातीची वर्षे ही मुलांची सुस्थिती, जाणिवेत्मक व सामाजिक-भावनिक विकासाठीचा टप्पा ठरतात. जगात प्रवेश करणाऱ्या मुलांना स्थिरता, आश्वस्थता व उत्तेजनाची गरज असते आणि म्हणून त्यांना एक प्रेमळ व काळजीवाहू शिक्षकाची गरज असते.

७.३.१ प्राथमिक शिक्षकाची पात्रता :

- ५०% गुणांसह उच्च माध्यमिक शालेय प्रमाणपत्र (HSC) किंवा त्या समकक्ष आणि राष्ट्रीय अध्यापन शिक्षण मंडळ (NCTE) मान्यताप्राप्त शिक्षणातील दोन वर्षांची पदविका.
- नितिन ऊपासनी (शिक्षण विभागाचे संचालक अधिकारी) यांच्या अनुसार “ D.Ed. अभ्यासक्रम लहान मुलांना कसे हाताळावे याचे विशेष अध्यापन व प्रशिक्षण देतो जो इतर कोणताही पदवी अभ्यासक्रम देत नाही. त्यांना जर मुलांची मानसिकता कळाली नाही तर ते त्यांना वर्गात कसे हाताळू शकतील ?”
- राष्ट्रीय अध्यापन शिक्षण मंडळाच्या (NCTE) दुरुस्ती विधेयक २०१९ नुसार पूर्व प्राथमिक ते प्राथमिक आणि उच्च प्राथमिक ते माध्यमिक शिक्षकांची पात्रता म्हणजे ५०% गुणांसह उच्च माध्यमिक शालेय प्रमाणपत्र (HSC) किंवा समकक्ष आणि ४ वर्षांचा ITEP (एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम) (Integrated Teacher Education Program) किंवा
- B.EL.ED. म्हणजेच Bachelor of Elementary Education (मूलभूत शिक्षणाची पदवी) हा अभ्यासक्रम तुम्हाला प्राथमिक शालेय शिक्षकाची भूमिका बजावण्यासाठी प्रशिक्षण देतो व सक्षम करतो. D.EL.ED (Diploma in Elementary Education (मूलभूत शिक्षणाची पदविका) हा B.EL.ED. साठी चांगला पर्याय आहे. शिक्षक पात्रता परीक्षा TET ६०% गुणांसह

७.३.२ प्राथमिक शिक्षकाचे गुण :

प्राथमिक शिक्षक हे असे विशेष लोक असतात ज्यांचे कार्य म्हणजे मुलांना मूलभूत जीवन कौशल्य शिकविणे असते.

१) संयम आणि चिकाटी :

एक प्राथमिक शिक्षक पुनः पुनः प्रयत्न करण्याचे मोल जाणतो. प्राथमिक शिक्षक तोपर्यंत मुलांचे निरीक्षण करतो व त्यांना मार्गदर्शन करतो जोपर्यंत त्यांच्या चेहेऱ्यावरील भाव हे “ओ हो” पासून तर ‘ओ, तर असे करता तुम्ही’ मध्ये परिवर्तित होत नाहीत. याचा परिणाम खरोखरच आश्चर्यजनक असतो.

२) एक प्रामाणिक काळजीवाहू वृत्ती :

एक सच्चा प्राथमिक शिक्षक हा मुलाची बुद्धी आणि शरीर या दोघांना पोषण देतो. बुटांच्या नाड्या बांधणे हे सुद्धा प्राथमिक शिक्षकाच्या अनेक कार्यांपैकी एक कार्य आहे जे त्याच समर्पिकतेने केले जावे ज्या समर्पिकतेने मुलाला लिहिणे व वाचणे शिकविले जाते.

३) एक विश्वास हृदय :

हृदयापासून शिकविणारा एक प्राथमिक शिक्षक जाणतो की मुलाला बुद्धीच्या खुराकापेक्षा कधी कधी एक दृढ अलिंगनाची गरज असते.

४) एक हुशार निरीक्षक :

एक खराखुरा प्राथमिक शिक्षक जाणतो की मुलांना जर योग्य भूमिका व जबाबदारी दिली तर ते सर्वच लुकलुकणारे लहान तारे बनू शकतात. प्रत्येक मुलाची विशेष बुद्धीमत्ता शोधल्याशिवाय प्राथमिक शिक्षकाचे शोधकार्य थांबत नाही.

५) एक सर्वकाळ अध्ययनकर्ता :

एक प्राथमिक शिक्षक हा सर्वकाळ अध्ययनकर्ता असतो जो जाणतो की चुका करणे व पुनः प्रयत्न करणे हे पूर्णपणे योग्य आहे. याचाच अर्थ आव्हानात्मक विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या आरामदायक स्थितीतून बाहेर पडावे आणि दररोज नवनवीन कौशल्य विकसित करावे.

६) वर्गव्यवस्थापन कौशल्य :

एक सुनियोजित प्राथमिक शिक्षक वर्गव्यवस्थापन कौशल्य जाणतो त्याची / तिची वर्तणुक साहित्यपिटी ही खूप साऱ्या वस्तू व डावपेचांनी भरलेली असते. तथापी खरेखुरे रहस्य हे दृढ आणि सुसंगत राहण्यात असते.

७) एक खराखुरा आव्हान वीर :

एक प्राथमिक शिक्षक विश्वास ठेवतो की मुले ज्या गोष्टीवर चित्त स्थीर करतात ती कोणतीही गोष्ट ते करू शकतात. याचाच अर्थ एक समृद्ध अध्ययन वातावरणात मुलांनी आधीच्या धड्यात केलेल्या पेक्षा अधिक चांगले काम करण्याकरता त्यांच्यापुढे सतत आव्हान ठेवणे.

८) एक परिणामक्षम आरसा :

वर्गात मुलांसाठी प्राथमिक शिक्षक म्हणजे एक आरसा असतो मुलांना ज्या आव्हानांवर मात करायची असते त्यासाठी आवश्यक असलेल्या योग्य प्रवृत्ती आणि विश्वास परावर्तित करून शिक्षक उदाहरण घालून देतो.

९) लवचिक :

एक प्राथमिक शिक्षक हा नेहमीच वर्गाच्या विशिष्ट गरजा पूर्ण करण्याकरता नियोजनपाठ अवलंबण्यासाठी तयार असतो. प्राथमिक शिक्षक जाणतात की मुलांच्या नैसर्गिक जिज्ञासेला प्रत्येक पाठात खतपाणी घालणे गरजेचे आहे.

१०) मुल कसे असते हे न विसरणे :

खेळणे आणि शिकणे यामध्ये किती मजा आहे हे प्राथमिक शिक्षक कधीही विसरत नाही. ते मुलांना वर्गात दररोज खूप साऱ्या वैविध्यपूर्ण आणि गुंतवणून ठेवणाऱ्या खेळकर आणि अध्ययनपर क्षणाची आणि कृषीची योजना करतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) प्राथमिक शिक्षकाचे कोणते गुण असायला हवे ?

---

२) प्राथमिक शिक्षकाची पात्रता काय ?

७.४ माध्यमिक शिक्षक

भारतातील माध्यमिक शालेय पद्धती :

माध्यमिक शालेय शिक्षणात दोन वर्षांचा निम्न माध्यमिक आणि दोन वर्षांचा उच्च माध्यमिक शिक्षणाचा समावेश होतो निम्न माध्यमिक स्तर हा १४ ते १६ वर्ष वयोगटातील विद्यार्थ्यांसाठी आहे. यात प्रवेशासाठी उच्च प्राथमिक शालेय शिक्षण पूर्ण असणे गरजेचे आहे. यात विशिष्ट विषयाभोवती माहिती अधिक केंद्रीत असते.

भारतातील उच्च माध्यमिक शालेय पद्धती :

वरिष्ठ माध्यमिक शिक्षणात उच्च माध्यमिक शिक्षणाच्या दोन वर्षांचा समावेश होतो. जे साधारणतः मुलांच्या १६ व्या वर्षी सुरु होते आणि १७ व्या वर्षी संपते. वरिष्ठ माध्यमिक स्तरावर विद्यार्थी विशिष्ट विषय किंवा ऐच्छिक विषय निवडू शकतात (शैक्षणिक मंडळ आणि आवडीच्या गरजा लक्षात घेऊन)

७.४.१ माध्यमिक शिक्षकाची पात्रता (१४ ते १८ वर्ष वयोगटासाठी):

५०% सह BA / BSC / B.Com ची तीन वर्षांची पदवी किंवा ५०% सह पदव्युत्तर पदवी किंवा ५५% सह व्यवस्थापन, अभियांत्रिकी, संगणकशास्त्र, तंत्रज्ञान, शेती, BBI, औषधनिर्मिती, कायदा, फाईन आर्ट्स (ललितकला) संगित, नृत्य, नाटक आणि शिक्षण पदवीदर (B.Ed).

राष्ट्रीय अध्यापन शिक्षण मंडळाच्या (NCTE) दुरुस्ती विधेयक २०१९ नुसार पूर्व प्राथमिक ते प्राथमिक आणि उच्च प्राथमिक ते माध्यमिक शिक्षकांची पात्रता म्हणजे ५०% गुणांसह उच्च माध्यमिक शालेय प्रमाणपत्र (HSC) किंवा समकक्ष आणि ४ वर्षांचा ITEP (एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम) (Integrated Teacher Education Program) शिक्षक पात्रता परीक्षा TET ६०% गुणांसह.

७.४.२ माध्यमिक शिक्षकाचे गुण :

पूर्व माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांना शिकवण्यासाठी आणि प्रेरित करण्यासाठी विशेष प्रकारच्या शिक्षकाची गरज असते. सर्व वयोगटाची स्वतःची अशी काही आव्हाने असतात असे असले तरी किशोरवयीन मुलांच्या काही विशेष आणि कठिण समस्या असतात. एक थोर शिक्षकाजवळ असलेले १० गुण खाली दिलेले आहेत.

ध्येयवडे बना :

तुमच्या कार्याला इंधन पुरवण्याचा एक मार्ग म्हणजे तुमचे प्रशिक्षण व शिक्षण चालू ठेवा. यामुळे तुम्ही तुमच्या क्षेत्रातील सद्यस्थितीतील कल आणि विचारसरणीचे नविन मार्ग यांच्या शिखरावर रहाल आणि सोबतच यामुळे तुम्ही ताजातवाना दृष्टीकोन टिकवून ठेवाल आणि शिक्षक म्हणून तुमच्या व्यवसायाविषयी तुम्हाला वाटणाऱ्या सुरुवातीच्या उत्सुकतेशी तुम्ही जुळवून घ्याल.

तुम्ही काय शिकवतात ते जाणून घ्या :

प्राथमिक शालेय शिक्षकापेक्षा माध्यमिक शिक्षक हा बहुधा अधिक विशिष्ट विषयांवर केंद्रित होतो. गणिताच्या शिक्षकाला बिजगणिताइतकेच प्रभावीपणे त्रिकोणामिती व कॅलक्युलस शिकवता यायलाच हवे आणि इतिहासाच्या शिक्षकाला बदलत्या समाज प्रवृत्ती संदर्भात आखणी करताना विशिष्ट कालखंड समाविष्ट करता यायलाच हवे. त्याचप्रमाणे विशेष शिक्षण शिक्षकाला त्याच्या विद्यार्थ्यांच्या वर्तुणुकविषयक व अध्ययन विषयक कमतरतांची सखोल जाण असायला हवी आणि त्यावर उतारा म्हणून वापरायच्या योग्य तंत्राची सुद्धा जाण हवी. म्हणूनच पूर्व माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षकासाठी ते त्यांचे स्वतःचे शिक्षण चालू ठेवून असताना जसे माध्यमिक शिक्षणातील पदव्युत्तर पदवी मिळवतांना ते शिकवत असलेल्या अभ्यासक्रम आणि विषयात पारंगत असणे विशेष महत्त्वाचे आहे. म्हणजेच तो चालूप्रवाहानुसार वागणारा हवा.

वास्तविक जीवनाशी जोडा :

जेव्हा तुम्ही किशोरवयीन मुलांना शिकवता तेव्हा त्यांचे असे म्हणणे तुमच्या कानावर सहज पडते. “ह्याचा माझ्या वास्तविक जीवनात कधी उपयोग होणार आहे”? तुम्ही जे शिकवीत आहात त्यात मोठ्या विद्यार्थ्यांना गुंतवून ठेवण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे त्यांना समर्पकता दाखवून द्या. जर तुम्ही त्या शिकवण्याला वास्तविक जीवनाशी जोडू शकाल आणि तुम्ही जे शिकवीत आहात त्याला खरोखर मुल्य आहे हे दाखवून द्या. तेव्हा मुलांना प्रेरित करण्यातील शिक्षकाला येणारे अडथळे तुम्ही दूर सारू शकता.

उद्देश स्पष्ट असू द्या :

विद्यार्थी, विशेषतः किशोरवयीन हे सर्वोत्कृष्ट कामगिरी करून दाखवतात जेव्हा ते जाणतात की त्यांच्याकडून काय अपेक्षित आहे. एक माध्यमिक शिक्षण शिक्षक म्हणून तुमच्यासाठी विशेष महत्त्वाचे आहे की तुम्ही तुमचे पाठनियोजन आणि तुमच्या विद्यार्थ्यांकडून तुमच्या असलेल्या अपेक्षा या दोहोंबाबत स्पष्ट हेतू असू द्या.

शिस्त परिणामकारकरित्या वापरा :

प्राथमिक शालेय विद्यार्थ्यांना शिस्त लावण्यापेक्षा किशोरवयीन विद्यार्थ्यांना शिस्त लावण्यासाठी वेगळा मार्ग हवा असतो आणि चांगल्या माध्यमिक शिक्षकांसाठी वर्गावर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक असते. शिस्त आणि अध्ययनाच्या पद्धतीवरील नवीन कल्पना या सतत विकसीत करून शिकवल्या जायला हव्या. म्हणून बरेचसे शिक्षक हे कार्यक्षम ताजेतवाने राहण्यासाठी आणि सद्य स्थितीला धरून असण्यासाठी सततच्या अभ्यासाचा मार्ग निवडतात.

विद्यार्थ्यांशी नाते जोडा :

सर्वोत्कृष्ट माध्यमिक शिक्षक ते असतात जे विद्यार्थ्यांशी स्वतःला जोडून घेतात. जेव्हा तुम्ही हे साद्य करतात तेव्हा तुम्हाला त्यांना शिकवण्याची त्यांना प्रेरीत करण्याची आणि त्यांच्या जीवनावर कायमची छाप पाडण्याची संधी तुमच्याजवळ असते.

दृढ रहा :

पूर्व प्राथमिक आणि प्राथमिक शिक्षक लहानमुलांसोबत व्यवहार करताना दृढतेच्या महत्त्वाविषयी ऐकून असतात. किशोरवयीन मुलांसोबत सुद्धा दृढ असणे तितकेच महत्त्वाचे आहे. किशोरवयीन मुलांजवळ पूर्ण करण्यासाठी जेव्हा अपेक्षांचा एक दृढ संच असतो तेव्हा ते सर्वोत्कृष्ट कामगिरी बजावतात.

लवचिक रहा :

दृढता आणि लवचिकता हे दोन विरोधी पैलू असतात. तुम्ही तुमच्या अपेक्षांबाबत जर दृढ असाल, तर तेथे लवचिकतेचे काय स्थान? पण हे विसरू नका की तुम्ही किशोरवयीन मुलांशी संबंधीत आहात जे अप्रत्यक्षित असतात. केव्हा दृढ असावे आणि केव्हा लवचिक असावे हे कुठलेही यशस्वी माध्यमिक शिक्षकासाठी महत्त्वाचे कौशल्य आहे. लवचिक असणे गरजेचे आहे कारण पाठयोजना कितीही काळजीपूर्वक काढली गेलेली असली तरी पेपरवर लिहिल्याप्रमाणेच सर्व काही होईल असे अजिबात नसते.

पालकांशी संवाद साधा :

एक शिक्षक म्हणून तुमची, तुमचे विद्यार्थी शाळा आणि पालकांप्रती बऱ्याच जबाबदाऱ्या असतात. तुम्ही तुमच्या विद्यार्थ्यांचे सर्वोत्कृष्ट शिक्षक कसे होऊ शकतात याविषयी आधी चर्चा केलेली आहे परंतु हे विसरू नका की त्यांच्या पालकांसोबत परिणामकारकरित्या संवाद साधणे हे सुद्धा चांगल्या शिक्षकाचे एक महत्त्वाचे अंग आहे. किशोरवयीन मुलांना चांगले शिक्षण मिळावे यासाठी शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांचे पालक यामध्ये मोकळा संवाद असण्यासोबतच प्रगाढ भागीदारी असणे गरजेचे आहे. जेणेकरून समस्या चुटकीसरशी सुटू शकेल आणि संपादीत कामगिरी योग्य प्रकारे ओळखली जाईल.

विधायक बना :

एक विधायक दृष्टीकोन असणे हा एक माध्यमिक शिक्षकाचा एक महत्त्वाचा गुण आहे. आधी नमूद केल्याप्रमाणे तुम्ही चांगले किंवा वाईट दिवस अनुभवाल आणि वाईट दिवसांची मळभ (सावली) दूर सारणे आणि पुढे जाणे अत्यंत जरूरीचे आहे अर्थात यासाठी तुम्हाला कार्याप्रती ध्यास असणे जरूरीचे आहे.

संपूर्ण देशभर सक्त राज्य आणि स्थानिक अंदाजपत्रकाने अध्यापन कार्य हे पूर्वीपेक्षा अधिक स्पर्धात्मक बनलेले आहे. म्हणून जेव्हा शिक्षणातील संधीचा पाठपूरावा करताना किंवा पूर्वमाध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळा नेतृत्वाची भूमिका वढवताना एक विशेष पदव्युत्तर पदवी आणि माध्यमिक शिक्षणातील प्रमाणपत्र तुम्हाला इतर शिक्षकांपेक्षा वेगळे दाखवण्यात मदतगार ठरू शकते.

आपली प्रगती तपासा :

१) माध्यमिक शालेय शिक्षकाच्या गुणांची चर्चा करा.

---

२) माध्यमिक शालेय शिक्षकाची पात्रता काय ?

७.५ उच्च शिक्षण शिक्षक

उच्च शिक्षण हे तृतीय स्तराचे शिक्षण असून ते शैक्षणिक पदवी बहाल करण्याकडे घेऊन जाते. उच्च शिक्षण ज्याला माध्यमिकोत्तर शिक्षण किंवा तृतीय स्तराचे शिक्षण म्हटले जाते तो माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर येणाऱ्या औपचारीक शिक्षणाचा पर्यायी अंतिम टप्पा आहे.

एक शैक्षणिक पदवी ही विद्यार्थ्यांने उच्च शिक्षण यशस्वीरित्या पूर्ण केल्यानंतर बहुधा कॉलेज किंवा विद्यापीठ स्तरावर बहाल केली जाणारी पात्रता आहे. या संस्था सहसा विविध स्तरावर पदवी बहाल करतात ज्यामध्ये पदवी, पदव्युत्तर आणि डॉक्टरेट यासह इतर शैक्षणिक प्रमाणपत्र आणि व्यावसायिक पदवींचा समावेश होतो.

उच्च शिक्षणात अध्यापन, संशोधन, उपयोजित कार्याची अचूकता साधणे (उदा. वैद्यकीय व दंतवैद्यकीय कॉलेज) आणि विद्यापीठाचे समाजसेवा उपक्रम यांचा समावेश होतो. अध्यापनाच्या क्षेत्रात यामध्ये पदवीपूर्व स्तर व पदव्युत्तर स्तर या दोहोंचा समावेश होतो. कुठल्याही विशिष्ट पदवीसोबत असलेल्या विशेष कौशल्या व्यतिरिक्त कुठल्याही व्यवसायातील संभाव्य मालक वर्ग हा टीकात्मक विचारसरणी व विश्लेषणात्मक तार्किक कौशल्य, संघकार्य कौशल्य, माहिती साक्षरता, नैतिक अंदाज, निर्णय घेण्याचे कसब, लिहिण्या-वाचण्यातील सहजता, समस्या निराकरण, कसब आणि मुक्त कला व विज्ञानाचे विशाल ज्ञान या गोष्टींच्या पुराव्याची चाचपणी करतो.

७.५.१ उच्च शिक्षण शिक्षकाची पात्रता :

कला, वाणिज्य, विज्ञान, वाडमय, कायदा, समाज शास्त्र, भाषा, ग्रंथविज्ञान, शारीरिक शिक्षण आणि पत्रकारिता व जनसंवाद च्या शाखांसाठीचे शिक्षक विद्यापीठ निधी आयोगानुसार (UGC).

अ) सहाय्यक प्राध्यापक : पात्रता

१. भारतीय विद्यापीठातील संबंधित विषयातील ५५% गुणांसह पदव्युत्तर पदवी (किंवा श्रेणी पद्धत असल्यास पॉईन्ट स्केल मधील समवृक्ष श्रेणी) किंवा अधिकृत परकीय विद्यापीठातील समकक्ष पदवी.
२. वरील पात्रता पूर्ण करण्याव्यतिरिक्त त्या विद्यार्थ्यांने राष्ट्रीय पात्रता परीक्षा (NET) (UGC किंवा CSIR द्वारा संचलित) किंवा UGC द्वारा अधिकृत समकक्ष परीक्षा जसे SLET / SET किंवा विद्यापीठ निधी आयोग नियम २००९ किंवा २०१६ आणि त्यातील वेळोवेळी होणारी दुरुस्ती ज्याद्वारे त्यांना NET / SLET / SET मधून वगळले जाते त्याद्वारे ज्यांना Ph.D. पदवी बहाल केली गेली / केली जाईल. ज्या उमेदवारांनी ११ जुलै २००९ पूर्वी Ph.D. साठी नोंद केलेली आहे त्यांना त्यावेळच्या पदवी बहाल करणाऱ्या संस्थांच्या उप-कायदे / नियम यानुसार असे उमेदवार विद्यापीठ / कॉलेज / संस्थांमधील सहाय्यक प्राध्यापक किंवा समकक्ष पदाच्या भरती आणि नेमणूकीसाठी NET / SLET / SET च्या पूर्ततेतून वगळले जाते.
३. टीप : अशा विद्याशाखांतील पदव्युत्तर कार्यक्रम ज्यासाठी UGC / CSIR द्वारा NET / SLET / SET संचलित केली जात नाही त्यांना NET / SLET / SET गरजेची नाही किंवा UGC द्वारा अधिकृत अशीच परीक्षा जसे SLET / SET.

ब) सहयोगी प्राध्यापक : पात्रता

- संबंधित शाखेतील Ph.D. पदवीसह एक उत्कृष्ट शैक्षणिक नोंदी.
- ५५% गुणांसह पदव्युत्तर पदवी (किंवा श्रेणी पद्धत असल्यास पॉईन्ट स्केल मधील समकक्ष श्रेणी)
- विद्यापीठ, कॉलेज किंवा अधिकृत संशोधन संस्था / उद्योगातील सहाय्यक प्राध्यापकाच्या समकक्ष शैक्षणिक / संशोधक पदावरील अध्यापन आणि / किंवा संशोधनाचा कमीत कमी आठ वर्षांचा अनुभव आणि UGC अधिकृत जर्नल्स (नियतकालिक) मधील कमीत कमी ७ प्रकाशने आणि परिशिष्ट ११, तक्ता २ मधील निकषानुसार एकूण ७५ संशोधक गुण.

क) प्राध्यापक पात्रता (अ किंवा ब)

- अ) i) संबंधित शाखेतील पदवीधारक आणि एक ख्यातनाम विद्वान, उच्च दर्जाचे प्रकाशन कार्य UGC च्या यादीतील नियतकालिकातील कमीतकमी १० संशोधन प्रकाशने आणि परिशिष्ट ११ तक्ता २ मधील निकषानुसार एकूण १२० संशोधक गुण. या पुराव्या सह संशोधन कार्यात गुंतलेली सक्रीय व्यक्ती.
  - ii) सहाय्यक प्राध्यापक / सहयोगी प्राध्यापक / प्राध्यापक म्हणून विद्यापीठ / कॉलेजमधील कमीत कमी १० वर्षांचा अध्यापनाचा अनुभव आणि / किंवा Ph.D. धारक विद्यार्थ्यांना यशस्वीपणे मार्गदर्शन केल्याच्या पुराव्यासह विद्यापीठ / राष्ट्रीय स्तरावरील संस्था यामधील संशोधनाचा अनुभव
- ब) i) एक सुप्रसिद्ध व्यावसायिक ज्याच्याजवळ कुठल्याही शैक्षणिक संस्थेतील (वरील अ मध्ये समाविष्ट नसलेली) संबंधित शाखेतील Ph.D. पदवी आहे आणि ज्याने लेखी

पुरव्यासह संबंधीत शाखेतील ज्ञानात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे आणि ज्याच्याजवळ १० वर्षांचा अनुभव आहे.

ड) विद्यापीठातील वरिष्ठ प्राध्यापक :

विद्यापीठातील प्राध्यापकांच्या मान्यताप्राप्त अस्तित्वात असलेल्या १०% पर्यंतच्या प्राध्यापकांची प्रत्यक्ष भरतीद्वारे विद्यापीठात वरिष्ठ प्राध्यापक म्हणून नेमणूक केली जाते.

पात्रता :

१. UGC यादीतील नियतकालिकातील उच्च दर्जाच्या संशोधन प्रकाशनाच्या चांगल्या नोंदीसह एक ख्यातनाम विद्वान त्या शाखेतील पुरेसे संशोधन योगदान आणि संशोधन देखरेखीत गुंतलेली व्यक्ती.
२. एक प्राध्यापक म्हणून कमीत कमी १० वर्षांचा अध्यापन / संशोधनाचा अनुभव किंवा विद्यापीठ कॉलेज किंवा राष्ट्रीय स्तरावरील संस्थामधील समकक्ष श्रेणी.
३. निवड ही शैक्षणिक कामगिरीवर आधारित हवी, वरिष्ठ प्राध्यापकापेक्षा कमी पदावर नसलेले किंवा कमीत कमी १० वर्षांचा अनुभव असलेले प्राध्यापक अशा तीन ख्यातनाम विषय तज्ञांच्या अनुकूल पुनरावलोकनावर आधारित निवड.
४. निवड ही पुढील बाबींवर आधारित हवी. UGC यादीच्या नियतकालिकातील १० उत्कृष्ट प्रकाशने, मागील दहा वर्षांत त्याच्या / तिच्या देखरेखीखाली कमीत कमी २ विद्यार्थ्यांना Ph.D. पदवी, आणि UGC नियमानुसार स्थापित निवड समितीशी सुसंवाद.

७.५.२ उच्च शिक्षण शिक्षकाचे गुण :

१) उत्तेजक शैली :

- आकर्षक आणि मिलनसार मार्गांनी स्वतःला सादर करतो.
- लक्ष टिकवून ठेवण्यासाठी विनोदी वृत्तीचा वापर करतो.
- प्रत्येक प्रमुख मुद्याला अर्थपूर्ण संदर्भ उदाहरण देऊन बळकटी देतो.
- विषयाचा संबंध विद्यार्थ्यांच्या जगाशी जोडतो.
- विषयाचा संबंध वास्तव जीवनातील खऱ्याखुऱ्या अनुभवाशी जोडते.
- अध्ययनावर लक्ष केंद्रित करतो ते एखाद्याच्या जीवनाचा कायम स्वरूपी भाग बनून राहिल आणि शाळाबाह्य जगात पुन्हा पुन्हा वापरले जाईल.
- जाणून घेण्याची इच्छा विकसित करतो.
- विद्यार्थ्यांनी शिकण्यासाठी उद्युक्त व्हावे म्हणून वेळ खर्च करतो.

२) स्पष्टपणे संवाद साधण्याची क्षमता :

- माहिती स्पष्ट, आकलनीय पद्धतीने मांडतो.
- ज्ञानाला सोप्या घटकांत रूपांतरित करण्याची कला जाणतो.

- माहिती एकत्रीतपणे मांडतो.
- सिद्धांत, तत्त्वे आणि आशयांना व्यावहारिक उपयोजनांशी निगडीत करतो.
- उद्देश उपलब्ध आणि स्पष्ट करतो.
- प्रश्नांची उत्तरे पूर्णपणे आणि मुक्तपणे देतो.
- अभिप्राय नियमीतपणे देतो आणि अशा पद्धतीने देतो की, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना शिकण्यास मदत होईल.
- टिकाटीप्पणीचे स्पष्टीकरण करतो.

३) सदैव तत्पर आणि सुसंघटीत :

- सहामाही, घटक, आठवडा आणि दिवसांच्या कृतींची योजना करतो.
- उद्देश, संदर्भग्रंथसुची, गृहपाठ, प्रयोगशाळा अहवाल, नेमलेले कार्य, परीक्षा वेळापत्रक, विशेष गरजा, श्रेणी, मार्गदर्शक तत्त्वे यांचा समावेश असलेला अभ्यासक्रम देतो.
- वर्गात येऊन विषयाला हात घालतो.
- वर्गातील वेळ परिणामकारकरित्या व कार्यक्षमपणे वापरतो.
- सुसंघटीतपणे सादरीकरण करतो जेणेकरून विद्यार्थी मजकुरातील संबंध जाणू शकतात.
- मुख्य कल्पना प्रकर्षाने मांडतो.
- सुचनांचा प्रभावीपणे वापर करतो.

४) विषयावरील प्रभुत्व :

- संबंधीत विषयात ज्ञानवंत
- संबंधीत क्षेत्रात बांधील (साहित्य वाचतो, प्राध्यापकांच्या सभांना हजेरी लावतो)
- त्या क्षेत्रातील सहकान्यांशी संबंध टिकवतो (शैक्षणिक आवारात आणि बाहेरसुद्धा)
- महत्त्वाच्या आशयांचे सोदाहरण स्पष्टीकरण देऊ शकतो आणि प्रात्यक्षिक देऊ शकतो.
- विषय चांगल्याप्रकारे जाणतो जेणेकरून सर्वात महत्त्वाच्या आशयावर जोर देता येईल.
- विविध सिद्धांत आणि तत्त्वांचे विरोधाभास आणि परिणाम दर्शवितो.
- महत्त्वपूर्ण वास्तव आणि आशयांची अभ्यासाच्या संबंधीत क्षेत्रांशी जुळणी करतो.
- अध्ययन आणि लक्षात राहण्यासुलभ व्हावे म्हणून सारांश पद्धतीने मांडतो.

५) खळखळता उत्साह :

- अध्यापनाविषयी उत्साही असतो व तो दाखवितो.
- विषयात प्रामाणिकपणे रूची घेतो.

- अध्ययनाला एक आनंददायक अनुभव बनवितो.
- सामान्यतः जीवनाप्रती विधायक दृष्टीकोन बाळगतो.
- मानवीयतेची स्वतःची वेगळी पद्धत विकसित करतो.
- विषय आणि शिकविणारा अशा दोहोंप्रती विद्यार्थ्यांची वृत्ती सुधारण्यासाठी उत्साह व उत्तेजनाचा वापर करतो.
- शिकण्यासाठी जे काय करायला हवे ते विद्यार्थ्यांने करावे म्हणून एक पाऊल पुढे जातो.

६) विद्यार्थ्यांमध्ये व्यक्तीगत रुची :

- विद्यार्थ्यांचा खरोखरच आदर करतो आणि ही मदतगार, काळजीवाहू वृत्ती दर्शवितो.
- त्याला / तिला विद्यार्थ्यांना शिकण्यास मदत करायची इच्छा आहे हे स्पष्ट करतो.
- विद्यार्थी व त्यांचा गरजा समजून घेण्यासाठी वेळ काढतो व प्रयत्न करतो.
- प्रत्येक विद्यार्थ्यांसोबत व्यक्तीशः कार्य करतो.
- विद्यार्थ्यांसोबत वर्गात व वर्गाबाहेरसुद्धा बोलतो.
- विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या प्रश्नाची उत्तरे देण्यात मदत करतो.
- वर्गकृती व वर्गाबाहेरील समस्यावरील उपदेशासाठी किंमत केली जाते.

७) परस्पर संवाद कौशल्य :

- विद्यार्थ्यांच्या गरजा जाणतो आणि व्यक्तीशः प्रगतीवर लक्ष ठेवून असतो.
- कृतीत सुधारणा व मार्गदर्शनासाठी विद्यार्थ्यांची प्रतिक्रिया व अभिप्राय यांचा वापर करतो.
- अशाब्दिक खुणा अचुकपणे वाचतो व संवाद साधतो.
- वर्ग केव्हा संभ्रमात पडतो ते जाणतो.
- वर्गात तसेच वर्गाबाहेर विद्यार्थ्यांशी बोलताना त्यांच्याकडे बघतो -प्रत्यक्ष नजरानजरीतून वास्तविक जाण दिसते.
- विद्यार्थ्यांनी परस्परांना समजून घेण्यासाठी प्रयत्न करतो.
- भावी अध्ययनाला प्रेरणा देण्यासाठी यशस्वी कामगिरीचे गोडवे गातो.

८) लवचिकता, सृजनशीलता, मुक्तपणा :

- सादरीकरणाच्या विविध पद्धती व मार्ग वापरतो.
- प्रत्येक तास हा कमीत कमी तीन विविध कृतींमध्ये विभाजित करतो.
- वेगवेगळ्या विद्यार्थ्यांसोबत जुळवून घेण्यासाठी मार्ग बदलतो.
- नवनवीन आणि वेगवेगळ्या कल्पना अधूनमधून वापरतो.

- सतत नवनवीन कल्पना, मार्ग व पद्धतींचा शोध घेतो.
- विषय मजकुर, पद्धती व प्रकल्पांवरील विद्यार्थ्यांच्या सूचना मुक्तपणे स्विकारतो.
- अध्यापन - अध्ययन कृतींची मांडणी करताना स्वतंत्र शैली आणि कल्पकतेचा वापर करतो.

९) ठोस व्यक्तीत्व :

- विद्यार्थ्यांशी सर्वच व्यवहारात एकता व प्रामाणिकता बाळगतो.
- कुठलीही लपविलेली अपेक्षा नसताना सर्व नियम, कायदे व विशेष गरजांमध्ये आघाडीवर असतो.
- विद्यार्थ्यांना काळजीपूर्वक न्याय केल्याशिवाय नियम बदलत नाही.
- वर्गवारी व चाचपणी करताना खूपच सावधानता व न्यायप्रियता बाळगतो.
- विद्यार्थ्यांसोबतची गुप्तता टिकवितो.
- चुक झाल्यास ती स्विकारण्याची तयारी ठेवतो व ती चुक नंतर दुरुस्त करतो.
- नवीन विद्यार्थ्यांप्रती संयम व समंजसपणा बाळगतो.

१०) बांधिलकी :

- शिकविण्याची प्रामाणिक इच्छा सप्रमाण सिद्ध करतो.
- शिकविण्याला सर्वात पहिला प्राधान्यक्रम देतो.
- कार्य योग्य होण्यासाठी त्यातील बंधनांचा स्विकार करतो.
- विद्यार्थ्यांना त्यांची प्रगती, यश व गरजा यांची माहिती होण्यासाठी जे करणे शक्य आहे ते करतो.
- सुधारणा करण्याच्या हेतूस्तव विद्यार्थी, सहकारी व संचालक यांचा अभिप्राय मिळवितो.
- टीकाटिप्पणी व सूचना ह्या बदलासाठीचे विधायक चिन्ह म्हणून स्विकारतो.
- शिकविण्याच्या नवनवीन व अधिक चांगल्या मार्गांचा सतत शोध घेतो.
- सहकाऱ्यांच्या विकासासाठी सर्वोत्कृष्ट कल्पनांमध्ये सहकाऱ्यांना सहभाग करून घेतो.

आपली प्रगती तपासा :

१) उच्च शिक्षण शिक्षकाला विषयावरील प्रभुत्व किती चांगल्या प्रकारे कळायला हवे ?

---

२) सहयोगी प्राध्यापकाची पात्रता काय हवी ?

७.६ सारांश

शिक्षकाची कार्यक्षमता ही शिक्षणाच्या दर्जाची एक प्रमुख निर्धारक आहे आणि कार्यक्षमता ही एकाच वेळेस संपादन करण्याची बाब नाही. म्हणूनच हे गरजेचे आहे की शिक्षकांच्या संपूर्ण कारकिर्दी दरम्यान त्यांना अधूनमधून सतत शिक्षण देणे.

- **पूर्वप्राथमिक** - २ ते ६ वर्षे वयोगटासाठीच्या शैक्षणिक आस्थापनांसाठी पुढील नावे वापरली जाऊ शकतात - बालवाडी, आंगणवाडी, नर्सरी, किंडनगार्टन, प्ले हाऊस, डे केअर, पूर्वप्राथमिक शिक्षकाने अधिक संयमी व उत्साही असावयास हवे.
- प्राथमिक शाळेत शिक्षण वर्ग व्यवस्थापन बघतात, सर्व विषय शिकवितात आणि विद्यार्थ्यांनी फक्त मूलभूत कार्यक्षमताच नव्हे तर भावनिक व सामाजिक जाण सुद्धा विकसित व्हावी म्हणून मदत करतात. यासाठी बऱ्याच विषयांचे विस्तृत ज्ञान गरजेचे असते. विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक व भावनिक विकासाशी प्रत्यक्ष संबंध येत असल्याने शिक्षकांचे वर्गासोबत दृढ बंध तयार होतात जे या वयात शिकण्यासाठी आवश्यक आहेत. प्राथमिक शालेय शिक्षकाने अधिक सृजनशील, प्रेमळ व उत्साही असावयास हवे.
- **भारतातील माध्यमिक शालेय पद्धती** - माध्यमिक शालेय शिक्षणात दोन वर्षांच्या निम्न माध्यमिक व दोन वर्षांच्या उच्च माध्यमिक शिक्षणाचा समावेश होतो. निम्न माध्यमिक स्तर हा १४ ते १६ वर्षे वयोगटासाठी आहे. यात सूचना या विशेष विषयाला धरून अधिक संघटीत झाल्या आहेत. भारतातील उच्च माध्यमिक शालेय पद्धती - वरिष्ठ माध्यमिक शिक्षणात दोन वर्षांच्या उच्च माध्यमिक शिक्षणाचा समावेश होतो जे साधारणतः १६ व्या वर्षी सुरु होते व मुलांच्या १८ व्या वर्षी संपते. वरिष्ठ माध्यमिक स्तरावर विद्यार्थी विशिष्ट विषय / ऐच्छिक विषय निवडू शकतो. (शैक्षणिक मंडळ व आवडीच्या गरजा लक्षात घेऊन) शिक्षकाला मुलांचे मानसशास्त्र आणि चांगले संवादकौशल्य माहित असावयास हवे.
- उच्च शिक्षणात अध्यापन, संशोधन, उपयोजित कार्याची अचुकता (उदा. वैद्यकीय व दंतवैद्यकीय कॉलेज) आणि विद्यापीठाच्या समाजसेवा कृती यांचा समावेश होतो. उच्च शिक्षण शिक्षकाचे विषयावर प्रभुत्व हवे व त्याच्याजवळ संघटीत, व्यावसायिक कार्यमूल्ये हवीत.

७.७ अभ्यास

प्र. १ रिकाम्या जागा भरा.

१. शिक्षक पात्रता परीक्षा ही ————— टक्के हवी.
२. लहान मुले ही ————— व ————— ने परिपूर्ण भरलेली असतात.
३. पूर्व प्राथमिक शिक्षक हा खूप मोठ्या प्रमाणावर ————— घडवून आणतो.
४. दररोजच्या जीवनातील शिकविण्याजोगे क्षण ओळखण्यात पालकांना ————— मदत करतात.
५. प्राथमिक शिक्षण साधारणतः मुलाच्या ————— वर्षी सुरु होते.
६. ————— हे तृतीय स्तराचे शिक्षण असून ते पदवी बहाल करण्याकडे नते.

प्र. २ सविस्तर उत्तरे द्या.

१. उच्च शिक्षण शिक्षकाची पात्रता काय ?
२. पूर्व प्राथमिक व प्राथमिक शिक्षकाच्या पात्रतेतील फरक सांगा.
३. प्राथमिक शिक्षकाचे गुण सोदाहरण स्पष्ट करा.
४. पूर्व प्राथमिक शिक्षकाच्या गुणांचे वर्णन करा.
५. प्राथमिक, माध्यमिक व पूर्व प्राथमिक शिक्षकाची पात्रता काय असावयास हवी ?

घटक - ८

शिक्षणाची भूमिका व आव्हाने

घटक रचना :

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ संकल्पना
- ८.३ व्यावसायिक वाढ
- ८.४ व्यावसायिक नितीमत्ता व शिक्षकाची आचारसंहिता
- ८.५ संक्रमण काळातील शिक्षकाची भूमिका (शिकवणे (अध्यापन) व सुविधा)
- ८.६ सारांश

८.० उद्दिष्टे

हा घटक अभ्यासल्यानंतर तुम्ही खालील बाबींचे आकलन करू शकता.

- शिक्षकांच्या भूमिकेविषयी सांगू शकाल
- शिक्षकांची आव्हाने स्पष्ट करू शकाल.
- व्यवसायाची संकल्पना सांगू शकाल
- व्यवसायिक वाढ स्पष्ट कराल
- शिक्षकाच्या शिक्षणासाठी व्यावसायिकवादाचा विकास कसा करावा ते स्पष्ट कराल
- शिक्षकाची व्यवसायिक नितीमत्ता व आचारसंहिताचा विकास कशा प्रकारे करावा ह्याचे स्पष्टीकरण द्याल.
- शिक्षण व सुविधा संबंधी संक्रमणकाळातील शिक्षकाची भूमिका स्पष्ट कराल.

८.१ प्रस्तावना

शिक्षकाचे शिक्षण हे धोरणे, कार्यपद्धतीशी संबंधित आहे. हे शिक्षकाचे ज्ञान, वृत्ती वागणूक व कौशल्यांशी निगडित आहे. शिक्षकाचे शिक्षण समाजामध्ये विस्तृत प्रमाणात व वर्गामध्ये शाळेत परिणामकारक शिकवण्याशी संबंधित आहे.

शिक्षकाची मुख्य भूमिका ही विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी प्रवृत्त करणे, शिक्षणाविषयी शिकणाऱ्यांच्या मध्ये आवड निर्माण करणे व त्यांच्या मधील शिकण्याच्या वृत्तीचा विकास करणे आहे. हे सर्व योग्य नियोजन, अध्ययन - अध्यापनाचे उपक्रम वैयक्तिकरित्या किंवा गटा-गटाने शिकणाऱ्यांच्या गरजेप्रमाणे तयार करून त्यांची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करणे हे गरजेचे आहे.

शिक्षकांच्या भूमिकेचे धोरणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये काल्पनिक, प्रश्न विचारण्याची, आव्हानात्मक विचार करण्याची प्रक्रिया सुरु होण्यास मदत होते. शिक्षकाचे प्रशिक्षण शिक्षक शिक्षणामध्ये महत्त्वाचा घटक आहे. शिक्षकांचे शिक्षण हे त्यांचे ज्ञान सतत अद्ययावत करण्यासाठी व त्यांची व्यावसायिक कौशल्ये सद्य परिस्थिती नुसार अद्ययावत करण्यासाठी गरजेचे आहे. अध्यापन वातावरण निर्मिती शैक्षणिक-करिअर वाढ होण्यासाठी शिक्षकांचा व्यावसायिक विकासाचे स्वरूप सुधारणे महत्त्वाचे आहे.

ह्या घटकांमध्ये आपण व्यावसायिक वाढ, व्यावसायिक नितिमत्ता, शिक्षकाची आचार-संहिता, संक्रमण काळातील शिक्षकाची भूमिका ह्या बदल चर्चा करणार आहोत.

८.२ व्यवसायाची संकल्पना

व्यवसायाचे रूपांतरण हे औपचारिक शिक्षण विकासाद्वारे, औपचारिक गुणवत्ताद्वारे, शिक्षण व प्रशिक्षणार्थी व परिक्षाद्वारे निर्माण होते. व्यवसाया पेक्षा विशेष शैक्षणिक प्रशिक्षण पुरवठ्याच्या हेतू, प्रत्यक्ष सेवा, खात्रीशील भरपाई, दुसऱ्यांच्या अपेक्षा विरहित व्यवसाय प्राप्ती ह्यावर आधारीत आहे.

तीन मुख्य व्यवसाय पुढीलप्रमाणे -

- १) देव - धर्म अभ्यास
- २) कायदा
- ३) औषधे

व्यवसाय शक्तीच्या विविध स्तरांद्वारे दर्जा वाढवतो. चर्चमधील मुख्य धर्मोपदेशक लाल वेष परिधान करतात. वकील काळा वेष परिधान करतात व डॉक्टर पांढरा कोट वापरतात. आर्किटेक्चर व इतर सर्व व्यावसायिक समान आहेत.

व्यवसायामुळे दर्जा व सार्वजनिक प्रतिष्ठांचा आनंद घेता येतो. सर्वच व्यावसायिक / व्यवसायामधून उच्च प्रतीचे उत्पन्न मिळत नाही. त्यांच्यामध्ये काही प्रमाणामध्ये सर्व प्रक्रियामध्ये समानता लपलेली आहे.

व्यवसायाची उदाहरणे -

१. इंजिनिअरिंग
२. फार्मासिस्ट
३. नर्सस व फिजिशियन
४. अकाउंटंटस्

५. नोटरीज
६. वकिल
७. शैक्षणिक कोर्सेस
८. व्यावसायिक कोर्सेस

प्रत्येक व्यवसाय त्यांच्या दर्जा द्वारे जबाबदारीने नियोजित केला जातो. हा व्यवसाय नियंत्रित करणारी कमिटी व्यवसायाचे परवाने व त्यासाठी परीक्षा घेऊन त्यांची क्षमता, निष्ठा व सरावाची नैतिक आचारसंहिता निर्धारित करतात.

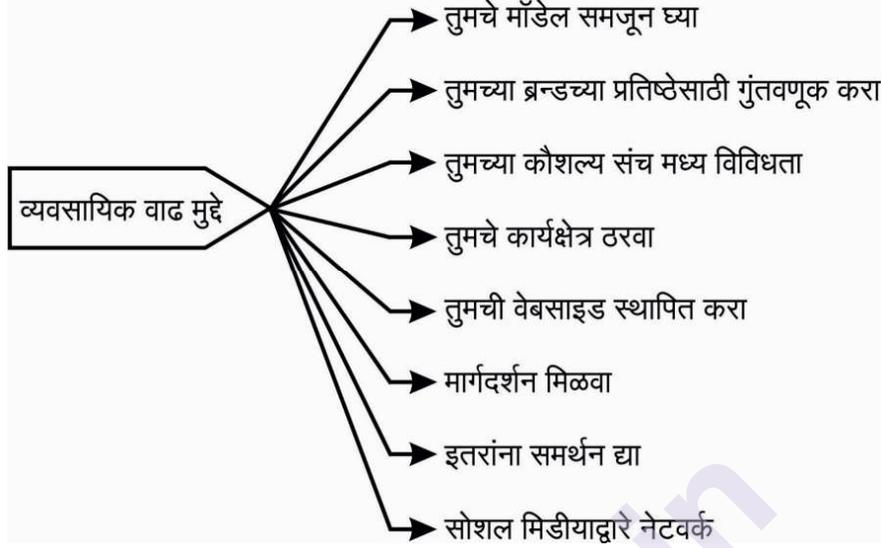
एनसीटीई ने शिक्षकासाठी आदर्श आचारसंहिता तयार केलेली आहे. व्यावसायिक कल स्वायत्ततेकडे असतो. तो स्वतंत्र बनवतो. व्यवसायामुळे उच्च सामाजिक दर्जा समाजाकडून प्राप्त होतो. उत्कृष्ट सामाजिक कार्यामुळे हा दर्जा मिळतो. सर्व व्यवसायामध्ये विशेष व तांत्रिक तज्ञ व उच्च प्रतीचे कौशल्य प्राप्त असलेल्या व्यक्तींची गरज असते. अशा प्रकारच्या तज्ञ लोकांना घडविण्यासाठी तसे प्रशिक्षण पदवी द्वारे त्यांच्या व्यावसायिक पात्रतेमध्ये वाढ करता येते. सतत प्रशिक्षणामुळे त्यांचे कौशल्य अद्ययावत होण्यास मदत होते.

सर्व व्यवसायांना शक्ती (उर्जा) असते. त्या उर्जेचा उपयोग त्यांच्या सभासदांना नियंत्रित करण्यासाठी व तज्ञांच्या क्षेत्रांमध्ये आवड निर्माण करण्यासाठी केला जातो. ह्याचा उपयोग व्यवसायाची धोरणे निश्चितीसाठी होतो. तसेच सभासदांचे संरक्षण व तज्ञांचे संरक्षणासाठी होतो.

शिक्षकांचे शिक्षण एक व्यवसाय :

शिक्षकाचे व्यावसायिक प्रशिक्षण शिक्षकांच्या प्रौढांच्या अध्यापनामध्ये व अध्यापन तंत्रामध्ये त्यांच्या ज्ञानामध्ये प्राविण्य प्राप्त करण्यास मदत करते. शिक्षकांच्या शिक्षणामध्ये शिक्षकांचे प्रशिक्षण हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. शिक्षकांचे प्रशिक्षण त्यांच्या अध्यापन व्यवसायामध्ये समाविष्ट असणारे सर्व उपक्रम चांगल्या प्रकारे हाताळण्याचे अद्ययावत ज्ञान व कौशल्यामध्ये सुधारणा करण्याचे ज्ञान व माहिती देते. प्रशिक्षणाने शिक्षकांचा आत्मविश्वास वाढण्यास मदत होते. प्रशिक्षणामुळे शिक्षकांना नवनवीन संकल्पना आत्मसात करण्याची व त्यास व्यावसायिक बनविण्याची संधी मिळते. शिक्षकांचे प्रशिक्षण ही सद्याच्या विज्ञान युगात त्यांचे ज्ञान अद्ययावत ठेवण्यासाठी व्यावसायिक म्हणून महत्त्वाचे आहे. तसेच सामाजिक बदल नव-नवीन तंत्रे चालू घडामोडीची माहिती ठेवण्यासाठी महत्त्वाचे आहे.

८.३ व्यावसायिक वाढ

व्यावसायिक वाढ म्हणजे नव-नवीन कौशल्ये व अनुभव आपल्या व्यवसाय वृद्धीगत करण्यासाठी सतत मिळवत राहणे, स्पर्धेच्या जगामध्ये टिकून राहण्यासाठी सतत नवीन शिकून आपले ज्ञान अद्ययावत ठेवणे. सतत सुरक्षित कायदेशीर, क्षमतेने काम करण्याची सवय अंगीकृत करणे म्हणजेच व्यावसायिक वाढ होय.

- प्रत्येक स्टाफ मेंबर त्याचा व्यावसायिक विकास होण्यासाठी वैयक्तिक शिकण्याचा राजमार्ग आहे तो त्याच्या परीने व्यवसाय वाढ होण्यासाठी स्वतः सर्वोत्तम प्रयत्न करीत असतो.
- आपल्या संस्कृती शिकणे (अध्ययन) ही आवड आहे. परंतु प्रत्येकास अध्ययनाची गोडी नसते.
- वैयक्तिक वाढीची आवड लोकांना मदत व आधार व्यावसायिक दृष्टीकोन ठेवून करू शकते.
- जे स्वतःचे प्रावीण्य सुधारू इच्छितात व स्वतःचे ज्ञान वाढवू इच्छितात त्यांच्यासाठी उपक्रमांचे डिझाईन (आयोजन) केले जाते.

८.३.१ महत्त्व :

व्यावसायिक वाढीने तुम्ही सतत तुमच्या व्यवसायामध्ये तुम्ही सक्षम राहू शकतात. व्यवसाय करीअर (कारकीर्द) प्रगतीशील ठेवण्यासाठी ही वाढ सतत चालू राहिली पाहिजे. तुमच्या समाजास, ग्राहकास, गिन्हाईकास व्यावसायिक सेवा तत्परतेने देण्यासाठी तुमचे ज्ञान व कौशल्ये व तंत्रे वाढवली पाहिजेत. ह्यामुळे तुमचा आत्मविश्वास व विश्वासाहता कामामध्ये निर्माण होतो. तुम्ही तुमच्या कर्मचाऱ्यांना व्यावसायिक वाढीचे प्रशिक्षण दिल्यास त्यांच्या कार्यामध्ये देखील त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण होण्यास निश्चितच मदत होते.

१) विश्वासाहता व आत्मविश्वास :

शिकण्याची कला तुम्हास तुमच्या क्षेत्रामध्ये नवीन दृष्टीकोन देते व त्या क्षेत्रामध्ये तुमचा तज्ञपणा वाढीस लागण्यास मदत करते.

२) कार्यक्षमता :

तुम्ही नवीन कौशल्यामध्ये प्रावीण्य मिळवल्यास त्या क्षमतेस कार्यक्षमता असे संबोधले जाते.

३) क्षमतेचा प्रभाव :

आत्मविश्वास विश्वासार्हतेने प्राप्त केलेले ज्ञानाचा क्षमतेवर प्रभाव पडतो. ह्यामुळे कमी विषयांतर व जास्त प्रमाणात तथ्याच्या जवळ जाऊन अचूक निष्पत्ती करता येते.

४) नेटवर्क :

नेटवर्क वैयक्तिकरीत्या जी माहिती हवी आहे ती शोधण्यासाठी तसेच हवी असलेली माहिती पुरविण्यासाठी मदत करते.

५) सद्य स्थिती (Keep Current) :

सद्य स्थितीमध्ये असलेले ज्ञान जतन करु ते स्वतःचा दर्जा टिकवून ठेवण्यासाठी उपयोगी आहे.

६) करिअर ध्येय सिद्धी :

हे तुमच्या संघास (team) ला ध्येय प्राप्तीसाठी आवश्यक आहे.

७) अधिक रोजगार :

तुमच्या कर्मचाऱ्यामध्ये संप्रेषण कौशल्याचा विकास होऊन अधिक-अधिक रोजगारासाठी हे ध्येय असणे गरजेचे आहे.

८.३.२ शिक्षकाची व्यवसायिक वाढ :

शिक्षक व्यवसायिक अध्ययन अनुभव कशा प्रकारे घेतात त्याचा परिणाम त्यांच्या व्यावसायिक सरावावर (practice) वर होतो. शिक्षक त्यांची व्यावसायिक वाढीसाठी सहयोग करत असतात. व्यवसायिक वाढीच्या सहाय्याने शिक्षक त्यांची कारकीर्द (career) उज्वल करतात. ह्या अशा सततच्या प्रयत्नांमुळे शिक्षक त्यांच्या स्वतःमध्ये व शैक्षणिक व्यवसायामध्ये सुधारणा करतात. ह्यासाठी शिक्षक परिसंवाद व कार्यशाळा मध्ये सहभाग घेऊन नव-नवीन तंत्रे, ज्ञान अवगत करून स्वतःस अद्ययावत ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. तसेच परिसंवाद व कार्यशाळा शिक्षक संशोधन व प्रशिक्षण करीत असतात. शिक्षक सतत स्वतःच्या कामाबद्दल जागरूक व चिकित्सक असतात. शिक्षक स्वतःच्या कामाबद्दल इतरांकडून म्हणजे विद्यार्थी व इतर सहकारी शिक्षकांकडून अभिप्राय (feedback) घेत असतात. ही शिक्षकाची व्यवसायिक ओळख आहे.

शिक्षक समाजामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. शिक्षक उद्याच्या पिढीचे भारताचे नेतृत्व करणाऱ्या आजच्या मुलांना जबाबदारीने शिकवत असतात. शिक्षक मुलांचे सामाजिक व शैक्षणिक व सामाजिक ज्ञान वाढवण्याची जबाबदारी स्वीकारतात व नेटाने तसे प्रयत्न करतात. महत्त्वकांक्षी शिक्षकाची परिणामकारता व चिकित्सकपणा त्यांची व्यवसायिक ओळख पटवून देतो. धोरणांमध्ये सुधारणा करून आपणास हवा असलेला शिक्षकांचे मानक

(standard) समजून घेतले पाहिजे. शिक्षकाच्या अध्यापनाचे मानक (standard) हे तात्वीक दृष्ट्या त्यांच्या अक्कल हुशारी व लेखी किंवा छापील कागदपत्रावर आधारित (paper based) आहे.

८.३.३ शिक्षकांचे व्यवसायिक अध्यापन कौशल्य (Professional skill as a Teacher) :

ह्या क्षेत्रामध्ये यशस्वी होण्यासाठी शिक्षकाने आयुष्यभर सतत शिकत राहिले पाहिजे. ह्या शैक्षणिक क्षेत्रांमध्ये शिक्षकांचे शिकणे हे कॉलेजमधून, विद्यार्थ्यांकडून, त्यांच्या सततच्या सरावामधून, इतरांच्या उपदेशाद्वारे व ह्या व्यवसायातील इतरांच्या निरीक्षणाद्वारे आत्मसात करू शकतो. शैक्षणिक क्षेत्रांमध्ये पसरलेल्या असंख्य व्यवसायिक संस्थांमधून अवलोकन करून शिक्षक म्हणून त्यांचे व्यवसायिक कौशल्यामध्ये सहज वाढ करू शकतो.

८.३.४ व्यवसायिक वाढ - योजना / नियोजन :

सततच्या शिक्षणातून शिक्षक त्यांच्या गरजा पूर्ण करित असताना शिक्षक त्यांची व्यवसायिक बांधीलकी त्यांच्या योजनांच्या विकासाद्वारे करित असतात.

योजना वाढीचा मुख्य घटक म्हणजे शिक्षकांच्या योजनेची धोरणे व वार्षिक नियोजन नियंत्रित करणे होय.

- ध्येय व धोरणांचे प्रतिबिंब हे शिक्षकांच्या वैयक्तिक अध्ययनाच्या गरजांच्या आधारावर असते.
- शिक्षकांच्या गुणवत्तेचा दर्जाचा संबंध हा प्रात्यक्षिक दर्शवितो.
- शैक्षणिक योजना / नियोजना मध्ये शाळा, शैक्षणिक मंडळ / संस्था साठी विचार केलेला असतो.
- शिक्षकांच्या व्यवसायिक वाढी साठी सतत प्राध्यापक - शिक्षक व तज्ञ सल्लामसलत करत असतात. ह्यामध्ये वार्षिक शिक्षक व्यवसाय वाढीसाठी विस्तृतपणे त्यांच्या गरजांचा विचार केला जातो.

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार उद्बोधन (Orientation) कार्यक्रमाचे आयोजन हे तरुण प्राध्यापक / व्याख्याते ह्यांचा दर्जा सुधारण्यासाठी व त्यांच्यामध्ये अंतर्गत व बाह्य जागरूकता येण्यासाठी केले जाते.

ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी १४४ तास किंवा दररोज ६ तास असे ४ आठवडे उद्बोधन (Orientation) कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते.

घटक अ : समाज, वातावरण, विकास व शिक्षण ह्यांच्यामध्ये दुवा साधून जागृती निर्माणासाठी

घटक ब : शिक्षणाचे तात्वीक अधिष्ठान भारतीय शिक्षण पद्धत व अध्यापनशास्त्र ह्यांच्या विकास व जागृतीसाठी

घटक क : जागृतीचे स्रोत (resource) व ज्ञानाची उत्पत्तीसाठी

घटक ड : व्यवस्थापन व व्यक्तीमत्व विकास

वरिल घटक व्याख्या त्यांच्या स्वभावानुसार व गरजांनुसार शैक्षणिक पार्श्वभूमीच्या विचार करुन ठरविले जातात. शैक्षणिक स्टाफ महाविद्यालये, अध्ययनांच्या पद्धती व अध्ययनाचे विविध घटक (topics) अध्ययनासाठी निवडतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) व्यवसायिक वाढ म्हणजे काय ?

---

२) व्यवसायाची उदाहरणे द्या.

---

३) व्यवसायिक वाढीचे महत्त्व काय ?

---

४) शिक्षकाची व्यवसायिक वाढीचा खुलासा करा.

८.४ व्यावसायिक नितीमत्ता व शिक्षकाची आचारसंहिता

ऑक्सफर्ड डिक्शनरी नुसार नितीमत्ता हे नैतिकतेच्या तत्वानुसार व्यक्तींच्या वागणूक किंवा त्यांच्या उपक्रम / हालचालीचे वैज्ञानिक दृष्ट्या नियंत्रण होय. मूल्ये, नियम, मानके सदाचरण भावना व्यक्त करणे हे शब्द नैतिकतेच्या अर्थासारखे आहेत. सद्या त्यास सामाजिक जबाबदारी सुद्धा संबोधले जाते. आपण जे कार्य करतो ते चांगले की वाईट हे समजून घेण्याची संवेदना म्हणजे सामाजिक जबाबदारी होय.

व्याख्या : व्यवसायिक नितीमत्ता ही नियम, तत्वे ह्यांच्याशी निगडीत असून हे शिक्षकांची आचार संहिता नियंत्रित करतात.

८.४.१ स्ट्राईक व ट्रेन्की च्या मतानुसार :

व्यवसायिक नितीमत्तेची आचारसंहिता ही स्वकेंद्रित स्वनिर्मित कल्पनांचा संच व अत्यावश्यक क्षमतांची तत्वे किंवा स्वतःचे व्यवसायिक समाधान व उत्तम व्यवसायासाठी असू शकते.

ज्यावेळी शिक्षक, विद्यार्थी, पालक, समाज व उच्चसंबंधितांशी व्यवहार करतो त्यावेळी तो अध्यापन व्यवसायाची नितीमत्ता, तत्वे, नियम सदाचरण ह्या व्यवसायिक नितीमत्तेच्या मार्गदर्शन पर सुचनांचे अनुकरण करीत असतो.

व्यावसायिक नितीमत्तेचे मापदंड (parameter) हे समाजाप्रमाणे वेळेनुसार बदलत असतात. हे निसर्गानुसार गतीशील असतात.

समाजाच्या सेट-अप (निर्माणानुसार) समाजाच्या नैतिकतेचा आकृतीबंध व नमुने बदलत असतात. ह्या ठिकाणी नितीमत्तेसाठी अशी कोणतीही निश्चित अशी मार्गदर्शनपर सीमा रेषा नाही.

नैतिकता नियंत्रणामुळे मानवजातीस खरेपणा नियम, सुधारात्मकता मूल्ये व मानवाची प्रगती हे फायदे होत आहेत.

८.४.२ व्यावसायिक नितीमत्तेची गरज :

- स्वतःमध्ये सुधारणा करण्यासाठी
- स्वतःच्या समाधानासाठी
- स्वतःची वागणूक व वर्तणूकीस मार्गदर्शनासाठी
- व्यक्तीमत्त्वास आकार देण्यासाठी
- विद्यार्थ्यांसाठी संकल्पना, कल्पना विस्तारासाठी
- समाज विकासासाठी

- व्यवसायिक वातावरण सुधारणेसाठी
- व्यवसायाचे नियम व तत्वे अनुकरण करण्यासाठी
- शिक्षकी (पेशा) व्यवसायाचा सन्मान व प्रामाणिकपणा टिकवून ठेवण्यासाठी किंवा वाढवण्यासाठी
- मजूर / चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी व व्यवसायिक समाज ह्यांच्याशी सन्मानजनक व्यवहार करण्यासाठी
- समाज व विद्यार्थी ह्यांच्या विषयी दायित्व स्वीकारण्यासाठी
- अध्यापन कौशल्ये, प्रॅक्टिकल मध्ये नैपुण्यता ह्यांचा उच्च प्रमाणात शैक्षणिक प्रवास मध्ये प्रतिबिंबित होण्यासाठी.

१.४.३ व्यवसायिक नितिमत्ता संकल्पना :

जर शिक्षकाकडे आदर्श ध्येय नसेल व तो त्याच्या क्षमतेमध्ये आदर्श नसेल तर त्याने दुकान टाकून व्यवसाय करावा.

स्वतःची परिपूर्णता स्वयं-भावना व्यक्त करण्यासाठी शिक्षकाने स्वतःची व्यवसायिक नितिमत्ता विकसित करावयास हवी. शिक्षक चिंतनशील, नवनिर्माण, सत्याची कास धरणारा, व प्रगतीसाठी सतत प्रयत्न करणारा असावा.

शिक्षक व्यवसायिक नितीमत्ता म्हणजे तो व्यसनापासून मुक्त प्रामाणिक, भ्रष्टाचार करणारा नसावा. शिक्षक हा समाज घडविणे प्रक्रियेचा शिल्पकार आहे. आजचे विद्यार्थी उद्याचे नागरीक आहेत. ते सुसंस्कृत आदर्श निर्माण होण्यासाठी प्रयत्न शिक्षकाने जीवनमूल्ये, संस्कार, चांगली विचारधारा स्वतःमध्ये आत्मसात करण्यासाठी सतत प्रयत्नशील राहणे शिक्षकांसाठी आवश्यक आहे. शिक्षकांकडे सूचनांचे ज्ञानामध्ये रूपांतरण करण्याची कला अवगत असावयास हवी. शिक्षक निष्पक्ष असावा. उच्च-नीच, गरीब, श्रीमंत असा भेदभाव न करता सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये समानता ठेवणे आवश्यक आहे. समानतेची बीज लहानपणीच शिक्षकाने आपल्या आदर्श आचरणातून विद्यार्थ्यांमध्ये रुजवणे गरजेचे आहे.

१.४.४ व्यवसायिक नितीमत्ता :

- व्यवसायिक चांगल्या गुणांचे बंधन
- विस्तृत चांगल्या तत्वाचा संच
- फक्त शैक्षणिक तंत्रज्ञानावर विश्वास न ठेवता आदर्श तत्वांच्या विचारसरणींचे समर्पणाविषयी विश्वास हवा.
- शिक्षकाची व्यवसायिक नितीमत्ता ही शब्दातीत आहे.

रविंद्रनाथ टागोर -

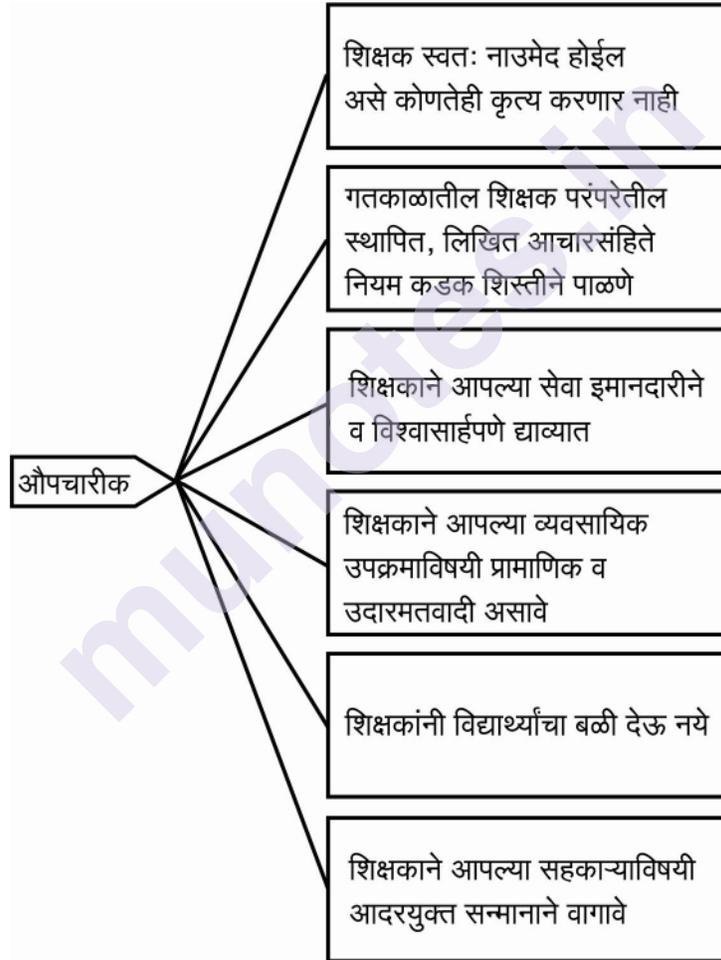
आपल्या आदर्श जीवनशैली मध्ये माणसास प्रत्येक वेळी सत्याचे प्रकटीकरण हे अंतर्गत व बहिर्गत वैखीक सत्य आहे.

८.४.५ व्यवसायिक नितीमत्तेचे घटक :

व्यवसायिक नितीमत्तेचे घटक पुढीलप्रमाणे -

- शिक्षकाची भूमिका व जबाबदारी
- शिक्षकाची कर्तव्ये व कार्ये
- शिक्षक परिषद किंवा अध्यापनाचे (निकष) नियमांचे अनुकरण
- आदर्श शिक्षकांचा विश्वास, मूल्ये यांचे अनुकरण
- अध्यापन व्यवसायाच्या अटी व शर्ती चे अनुकरण

८.४.६ शिक्षकांसाठी व्यवसायिक नितीमत्ता :

व्यवसाय, नितीमत्ता शिक्षकांसाठी फार महत्त्वाची आहे व अध्यापनासाठी चिकित्सक आहे. व्यवसायिक नितीमत्ता शिक्षकांच्या वैयक्तिक व व्यवसायिक जीवनामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते. शिक्षकाची नैतिकता विद्यार्थ्यांच्या मूल्यमापनामध्ये व सूचना देण्यामध्ये व नियंत्रण करणाऱ्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका निभावते. अध्यापन हे तसे अवघड कार्य आहे. ते सोपे करण्यासाठी वर्गामध्ये व वर्गाबाहेर वैयक्तिकरित्या नैतिक उदाहरणे देणे गरजेचे आहे. जेव्हा शिक्षक अध्यापनाच्या स्थिती मध्ये असतात त्यावेळी शिक्षकांनी नैतिकतेची आचारसंहिता समजून घेणे महत्त्वाचे आहे.

वरीलप्रमाणे शिक्षकाने वर्गामध्ये निपक्षपणे सचोटीने नैतिक वातावरण प्रामाणिकपणे विद्यार्थी व सहकाऱ्यांशी व पालकांविषयी असणे महत्त्वाचे आहे.

शिक्षकाने त्याच्या चारित्र्याविषयी, विशेषतः प्रामाणिकपणे, सन्मानजनक, कायदेशीर संयम, जबाबदारी, एकता व जबाबदारी विषयी मजबूत राहिले पाहिजे.

८.४.७ व्यवसायिक (जाणीव) जबाबदारी व शिक्षक :

शिक्षक प्रामाणिकपणे व्यवसायिक जबाबदारी (जाणीव) कार्यरत असताना संबंधितांची विद्यार्थ्यांची वाढ, विकास व अध्ययन जास्तीत प्रमाणात घडून आल्याचे दिसून येते. प्रशिक्षकाचा शाळेमध्ये मुख्य हेतू म्हणजे विद्यार्थ्यांना योग्य प्रकारे शिक्षण देणे व त्यांच्यामध्ये जाणीव निर्माण करून विद्यार्थ्यांना अध्ययनासाठी जास्तीत अध्ययन क्षमता निर्माण करण्याचे कार्य करणे असतो.

८.४.८ शिक्षणामध्ये नैतिकतेचे तत्त्व :

शिक्षकांची मूल्ये व नैतिक तत्त्वे हा अध्ययनाचा आत्मा आहे. ह्यामध्ये चार मूलभूत मूल्ये पुढीलप्रमाणे -

- १) प्रतिष्ठा
- २) खरेपणा
- ३) प्रामाणिकपणा
- ४) जबाबदारी (जाणीव) व स्वातंत्र्य

सर्व अध्ययन ह्या नैतिकतेमध्ये आढळून येते. अध्ययन हे शिक्षक-विद्यार्थी संबंधी व त्यांचे कार्य ह्यामधून देखील नैतिकता आवश्यक आहे.

नैतिक अध्यापनाची वैशिष्ट्ये :

नैतिक अध्यापनाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे

१. नैतिक विवेचनासाठी कृतज्ञता
२. सहानुभूती
३. ज्ञान
४. तर्क
५. धैर्य
६. आंतर-वैयक्तिक कौशल्ये

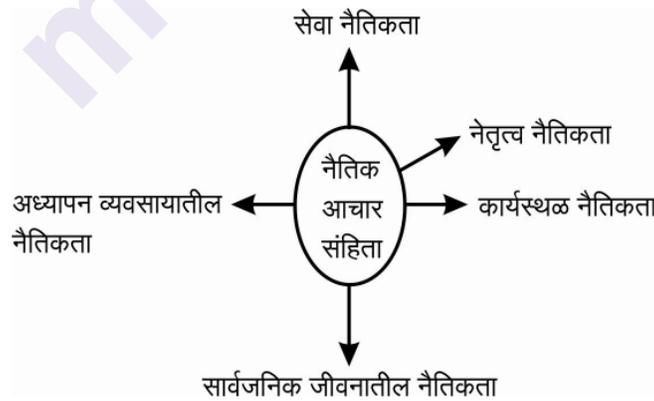
८.४.९ चांगल्या शिक्षकाची नैतिकता :

शिक्षकाने त्याची सचोटी, निपक्षपातीपणा व नैतिक वागणूक वर्गामध्ये ठेवली पाहिजे. तसेच शिक्षकाने विद्यार्थी-पालक, सहकारी व समाजाशी त्यांचे नैतिक आचरण चांगले ठेवले पाहिजे. शिक्षकाचे स्वचारित्र्य स्वच्छ प्रामाणिक, कायदेशीर संयमी, समानता, खरे व जबाबदारी जाणीवपूर्वक असे असले पाहिजे.

८.४.१० अ) आचारसंहिता (Code of Conduct) :

- कामाच्या ठिकाणी कर्मचारी व कामगारांनी त्यांची नैतिक कर्तव्ये योग्य वागणूक, क्षमाशील वृत्ती शांतपणे नैतिकतेचे आचरण केले पाहिजे.
- काय करावयास हवे व काय करावयास नको ह्याचा प्रत्यक्षात विचार करावयास हवा.
- कायदेशीर संवेदनशीलतेचे पालन करणे गरजेचे आहे. कायदेशीर पण सेवा शर्तीचे पालन केल्यास पुढे होणारे असंतोष मांडणे, हिंसा टळू शकते.
- नैतिक आचार संहितेचे नैतिक नियम हे औद्योगिक संस्था, समाज, कारखाने, शाळा ह्या ठिकाणी तसेच सर्वत्र मानवाच्या वैयक्तिक व सामाजिक कार्यांमध्ये मार्गदर्शन करतात.
- नैतिक आचार संहिता आंतरसंबंध दृढ (चांगले) ठेवण्यास मदत करते. जास्तीत जास्त लोकांना चांगली नैतिक आचार संहिता आत्मसात करून त्यांना समृद्ध शांततामय मार्गाने जीवन जगण्यास सहाय्यक आहे.
- शैक्षणिक संस्थांमध्ये बहुपर्यायी, उपक्रम राबवण्यासाठी नैतिक आचारसंहिता व तीची तत्वे वैयक्तिक रित्या काम करण्यासाठी परिणामकारक आहेत.
- एक मनुष्य प्राणी म्हणून मूलभूत सेवा देण्यासाठी नैतिक सेवा मोठ्या प्रमाणात आवश्यक आहे.
- महाविद्यालयाच्या कार्यस्थळी आचारसंहिता म्हणजे कार्यस्थळ सेवा गरजेची आहे.
- चांगल्या नेतृत्वासाठी नेतृत्व नैतिकता हवी आहे.
- विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी प्रेरणा व सुविधा साठी अध्यापन व्यवसायिक नैतिकता महत्त्वाची आहे.

८.४.१० ब) शिक्षकांसाठी नैतिक आचारसंहिता :

८.४.११ सेवा नैतिकता :

- शिक्षण ही मानवाची मूलभूत मानवी सेवा आहे.
- समाजामध्ये जागृतीसाठी शिक्षण हा लोकांचा मुलभूत अधिकार आहे.
- शैक्षणिक संस्थांमध्ये वैयक्तिकपणे उर्जा व स्रोतांचा वापर करून परिणामकारकपणे शिक्षणाच्या हक्कांची अंमलबजावणी सद्या करण्याचा प्रयत्न जोरदारपणे चालू आहे.

८.४.१२ कार्यस्थळ नैतिकता :

- कोणत्याही कार्यस्थळी मग ते शैक्षणिक असो अथवा औद्योगिक अहिंसा ही नाशास कारणीभूत ठरते.
- शैक्षणिक संस्थेमध्ये प्रत्येकास ज्याला / तिला आपले मत मांडण्याचा अधिकार आहे.

८.४.१३ नेतृत्व नैतिकता :

- कामामध्ये सुदृढ नाते संबंध टिकवून ठेवण्यासाठी शैक्षणिक संस्थेमध्ये सर्वांमध्ये समानतेने वागले पाहिजे. हा माझ्या गटाचा तो परका अशी गटबाजी करता कामा नये व तशी गटबाजी दिसून आल्यास वेळीच पायबंद करणे गरजेचे आहे.
- शैक्षणिक संस्थेमध्ये असंतोष असता कामा नये. आनंदाचे व उत्साहाचे व सर्वांना आपलेपणाची वातावरण निर्मिती होणे गरजेचे आहे.
- जास्तीत जास्त उर्जा मिळविण्यास संघ (टिम) मधील प्रत्येकास सतत प्रेरणादायी वातावरणाची नितांत गरज आहे.
- व्यवसायिक व वैयक्तिक संबंधामध्ये एक सीमा रेषा असलीच पाहिजे.
- काम करणाऱ्यास त्याच्या कामाची पोचपावती व त्यास पसंती मान-सन्मान दिला पाहिजे.

८.४.१४ सार्वजनिक जीवनामध्ये नैतिकता :

- समजूतदारपणा व जागृती हे आपले सार्वजनिक जीवन नियंत्रित करण्यास मदत करतात.
- व्यवसाय हा नैतिकतेचा बळावर पुढे नेण्यामध्ये अडचण येत नाही.
- नैतिकतेने कठोर परिश्रम करून मालमत्ता प्राप्त करता येते म्हणजेच “कठोर परिश्रमास पर्याय नाही”.
- आनंदी वातावरण एकाग्रता वाढवण्यास मदत करते.
- राजकारण हे नैतिकतेच्या तत्वांच्या आधारावर असावे.

८.४.१५ अध्यापन व्यवसाय नैतिकता :

- अध्यापन ही सर्व व्यवसायांची जननी आहे.
- इतरांपेक्षा शिक्षकांकडून नैतिक आचारसंहितेचे आचरण मोठ्या स्तरांवर समाजामध्ये शैक्षणिक संस्थांमध्ये अपेक्षित आहे.
- १९८६ चे शैक्षणिक धोरण पुढील तीन प्रकारे शिक्षकांची नैतिक आचारसंहिता नियंत्रित करण्यास सुचविते.
  १. प्रोत्साहन - प्रतिबंध
  २. नैतिक - सक्ती
  ३. कायदेशीर - क्रियात्मक

८.४.१६ एक शिक्षक म्हणून आचारसंहिता :

एक शिक्षक म्हणून नेमून दिलेले शैक्षणिक कार्य मग ते अध्यापन, खाजगी शिकवणी, प्रॅक्टिकल (प्रात्यक्षिक) कोणत्याही अभ्यास क्षेत्रातील कार्य शिक्षकाने एकाग्रतेने, मन लावून सतत केले पाहिजे.

- विद्यार्थ्यांच्या हक्कांचा व प्रतिष्ठेचा मान राखला पाहिजे. वर्गाबाहेर सुद्धा त्यांना त्यांच्याकडून कोणतेही मानधन न स्वीकारता त्यांना मार्गदर्शन केले पाहिजे.
- मूल्ये व प्रतिष्ठा ह्यांची कास धरून जगले पाहिजे.
- संप्रेषण (Communication) करताना शिक्षकाने स्वभावाने शांत, संयमी व धैर्याने मानसिक संतुलन ठेवून राहिले पाहिजे.
- आपल्या शिक्षकी व्यवसायाची प्रतिष्ठा जोपासण्यासाठी आपल्या उच्च सदस्यांशी सन्मानाने सहकार्याने, प्रेमाने वागून आपल्या शैक्षणिक संस्थेची प्रतिष्ठा कशी वाढेल ह्याचा विचार केला पाहिजे.
- उपक्रमाच्या कोणत्याही कर्मचाऱ्यास काही तरी चांगले करण्यासाठी प्रवृत्त करावे.
- चांगल्या कामगिरीसाठी प्रोत्साहन व वाईट कामगिरीस प्रतिबंध करावा.
- समजा त्यांनी चुकीचे काम केल्यास किंवा बेकायदेशीर कार्य केल्यास त्यांच्यावर कायदेशीर कृती शिक्षकांनी करावी.

आपली प्रगती तपासा :

१) आचारसंहितेची व्याख्या स्पष्ट करा.

---

२) शिक्षकांसाठी नैतिक आचारसंहिता स्पष्ट करा.

---

३) शिक्षकांसाठी व्यवसायिक नैतिकता स्पष्ट करा.

---

४) व्यवसायिक नैतिकतेचे संकल्पना स्पष्ट करा.

---

५) व्यवसायिक नैतिकतेची गरज स्पष्ट करा.

---

६) व्यवसायिक नैतिकतेची बांधिलकी स्पष्ट करा.

८.५ संक्रमण काळातील शिक्षकाची भूमिका (शिकवणे (अध्यापन) व सुविधा)

८.५.१ संक्रमण काळातील शिक्षक म्हणजे काय?

संक्रमण काळातील शिक्षक हा विशेष परवानाधारक व विशेष (स्पेशल) शिक्षण-प्रशिक्षण घेतलेला असतो. तो माध्यमिक शाळेत विशेष संक्रमण सेवा व स्रोत विद्यार्थ्यांना देण्यासाठी नेमलेला असतो. अपंगत्व असलेल्या विद्यार्थ्यांना कशा प्रकारे चांगल्या सेवा देवू शकतो त्यासाठी

अशा विशेष शिक्षकांची गरज असते. अशा विद्यार्थ्यांना करिअर घडविण्याच्या मार्गामध्ये चांगले अध्यापन करून तो मार्गदर्शन करत असतो.

माध्यमिक (हायस्कूल) मधील शेवटच्या वर्षातील विद्यार्थ्यांना प्रथम प्राधान्य दिले जाते. अशा विद्यार्थ्यांना प्रौढ संस्थांशी जोडून त्यांना रोजगार मिळवून देण्यासाठी मदत करतात किंवा त्यांना रोजगाराचे प्रशिक्षण किंवा महाविद्यालयीन शिक्षणाची संधी मिळवून देण्यासाठी संक्रमण काळातील शिक्षक प्रयत्नशील असतात.

दुसऱ्या वर्षातील विद्यार्थ्यांना द्वितीय प्राधान्य दिले जाते किंवा (फेल) नापास होणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शनासाठी प्राधान्य दिले जाते. अशा प्रकारच्या विद्यार्थ्यांना व्यवसायिक कार्यक्रम, पर्यायी कार्यक्रमांशी जोडून त्यांना कामाचा अनुभव सुद्धा दिला जातो.

८.५.२ संक्रमण काळातील शिक्षक :

संक्रमण काळातील कार्यक्रमाद्वारे मुख्य उद्देश / ध्येय म्हणजे शिक्षक वैयक्तिकरित्या विद्यार्थ्यांना रोजगार मिळवून देण्यासाठी मदत करीत असतात. जेणेकरून अशा विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास, सुखी भावना व समाजातील आपण उत्पादक सभासद आहोत ही भावना दृढ होण्यासाठी आयोजन असते.

८.५.३ शिक्षकाची बदलती भूमिका समजून घेणे :

सद्य समकालीन शिक्षक पूर्वकालीन ठळक घटना / प्रसंग ह्यांचा उपयोग शिक्षक आपला दृष्टिकोन, भूमिका, कर्तव्ये व आपल्या व्यवसायाचे स्वरूप वृद्धिंगत करण्यासाठी करत असतो.

शिक्षकांच्या अध्यापनाची तयारी, अध्यापनाचा सराव (practice) इतिहासाचे अध्यापन सद्य स्थिती मध्ये कसे परिणामकारकपणे करता येईल ह्यासाठी शिक्षक नेहमी कार्यरत असतो. शिक्षकांच्या भूमिकेचा आकृतीबंध हा शैक्षणिक संस्था, शिक्षणाचे माध्यम, शिक्षकाचे माध्यम, चर्चेचे स्वरूप, शांतता व शिक्षकाच्या संधीशी संबंधित असतो.

८.५.४ वर्गातील संक्रमण काळ :

प्रत्येक वर्गामध्ये दररोज उपक्रम / कृती राबवल्या जातात. वर्ग संक्रमण म्हणजे अध्यापनाच्या मार्गदर्शनाखाली तासीकेमध्ये विद्यार्थी गटा-गटाने असतात. किंबहुना शिक्षक विद्यार्थ्यांना प्रत्येक उपक्रमाच्या शेवटी वर्गामध्ये गट तयार करण्यासाठी सांगतात व सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत तयारी करवून घेतात. नेहमी दोन कृती / उपक्रमामधील जो वेळ असते ती रिकामी असते. संक्रमणाची नियमानुसार अध्यापन व स्थापना केल्यामुळे विद्यार्थी अध्ययन करू शकतात. कमीतकमी मार्गदर्शनामध्ये वारंवार शिक्षकांना महत्त्व देऊन विद्यार्थी अध्ययन करतात.

८.५.५ संक्रमणाचे महत्त्व :

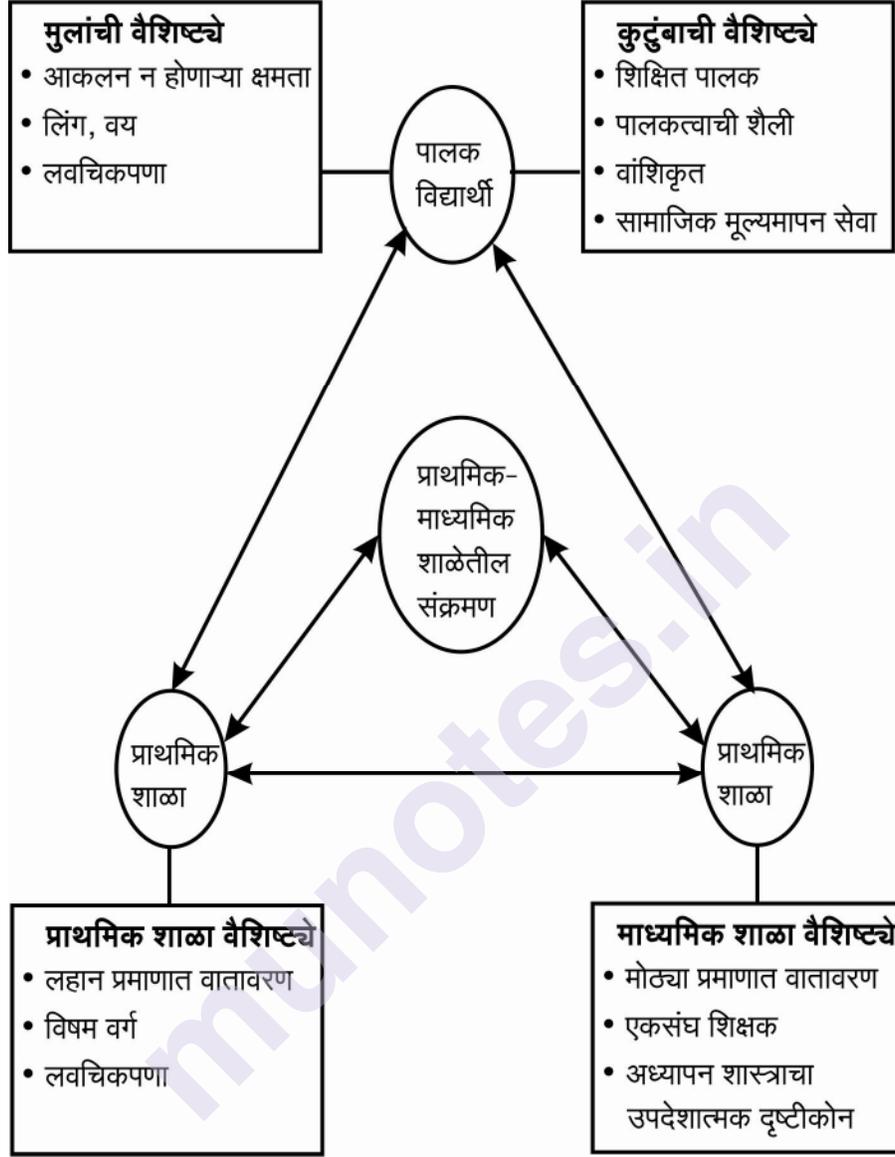
एका कृती / उपक्रमामधून कृती / उपक्रमाकडे अध्यापना मधील आव्हानात्मक पैलू आहे.

- अध्ययन प्रक्रियेचे फायदे समजून घेण्यासाठी मुलांनी अध्ययन दृष्टीकोन सकारात्मक ठेवून अध्ययन प्रक्रिया व कौशल्ये ह्याविषयी जागरूक राहणे हे त्याचे कर्तव्य आहे.
- आरामशीर / ओघवते व चांगल्या सरावाचे वर्गातील वातावरण असणे फार महत्त्वाचे आहे. ह्यामुळे शिक्षक व विद्यार्थ्यांमध्ये अध्ययन वातावरण निर्मिती, सक्षम, कार्यक्षम व सकारात्मक होते.
- वर्गातील आनंददायी वातावरणामुळे वर्गात वेळेची बचत होते. ह्या वेळेचा उपयोग चांगले अध्ययन होण्यासाठी अध्यापनाच्या प्रक्रियेसाठी, सुचना देण्यासाठी होतो.
- शिक्षकांनी त्यांच्या विद्यार्थ्यांना समजेल अशा स्वरूपात संक्रमण कौशल्ये शिकवली पाहिजेत.
- जेव्हा विद्यार्थी एका कृती मधून दुसऱ्या पुढील कृतीकडे संक्रमित होत असतो. त्यावेळी वर्गातील इतर उपक्रम / कृतीचा व्यत्यय होता कामा नये.

८.५.६ संक्रमणाची गरज :

- संक्रमण ही त्यांची मुख्य समस्या नसून त्यांच्या आव्हानांना कसा प्रतिसाद द्यावयाचा हे महत्त्वाचे आहे.
- संक्रमण काळामध्ये अध्ययन फार महत्त्वाचे आहे कारण विद्यार्थी अध्ययनावर अवलंबून असतात.
- जर शिक्षकांनी प्रगत अध्यापन केले नाही तर संक्रमण काळ हा वेळकाढूपणाचा ठरेल.
- सक्षम संक्रमण हे अध्ययन वाढवणारे आहे.
- सक्षम संक्रमण हे वेळेच्या बचती बरोबर वर्गातील वातावरण हे शांत व संयमी ठेवण्यास मदत करते.
- योग्य दिग्दर्शित प्रात्यक्षिक संक्रमण सूचनात्मक वेळ कमी करू शकते.
- योग्य सराव व योग्य नियोजनीत वर्ग संक्रमण सूचनात्मक वेळ वाढविण्यास मदत करते.
- म्हणून प्रवाही योग्य संक्रमण हे वर्गातील अनुकूल अध्ययन वातावरण निर्मितीसाठी महत्त्वाचे आहे.

८.५.७ प्राथमिक - माध्यमिक शाळेतील संक्रमण :

८.५.७ अ) यशस्वी संक्रमणाची तयारी व समर्थन :

बहुतेक प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थी व पालक माध्यमिक कोणती शाळा चांगल्या दर्जाची आहे ह्यांचा उहापोह करतात. माध्यमिक शाळा निवडी संबंधी शिक्षक-विद्यार्थी व पालक समाविष्ट असतात.

प्राथमिक मधून माध्यमिक यशस्वी संक्रमणासाठी विद्यार्थी तयार असतात. विद्यार्थ्यांकडे असलेल्या ज्ञान व कौशल्यांचा आधारे पुढील स्तर गाठण्यासाठी सज्ज असतात.

८.५.८ औपचारीक व अनौपचारीक संदर्भात :

विद्यार्थ्यांच्या संक्रमण अनुभवा संबंधात एकमत नाही. संक्रमणाचे दोन आकृतीबंध आहेत.

औपचारीक शाळा (शाळेच्या आकारानुसार) विविध शिक्षक, कार्याची घनता ह्यानुसार अनौपचारीक सामाजिक-तुलना प्रणाली : (विविध प्रकारची मुले, वयस्कर, युवक, गरीब-श्रीमंत)

मुले एका क्षेत्रामध्ये यशस्वी होतात चांगले गुण मिळवतात परंतु दुसऱ्या क्षेत्रामध्ये किंवा दोन्ही आकृती बंधामध्ये उच्च गुण मिळू शकतीलच असे नाही. माध्यमिक शाळेतील मुले नेहमी शाळेच्या गुणवत्तेबद्दल सतर्क असतात, माध्यमिक शाळेतील मुले मित्र जोडण्यामध्ये भावनाविवश असतात. किंबहुना ते मित्रांजवळ व्यक्त होत असतात, पालक व शाळा ह्यांच्या मध्ये संप्रेषणासाठी (Communication) एक परिणामकार माध्यम (रेषा) (Lines) असावयास पाहिजे जेणेकरून शाळा व पालक एकत्रितपणे मुलांच्या फायद्यांसाठी सक्षमपणे कार्य करू शकतील. संक्रमण काळामध्ये विद्यार्थी इतर गटांकडून आधार (Support) मिळण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करीत असतात. पालक गृहपाठ (Homework) साठी सन्मानजनक आधार (Support) करीत असतात. माध्यमिक शाळेतील शिक्षक मुलांना यशस्वी संक्रमणासाठी जास्त प्रमाणात उपलब्ध असून ते त्यांना सुविधा देण्यामध्ये सुद्धा पुढे असतात. थोडक्यात मुलांना आधारासाठी शिक्षक नेहमी उपलब्ध असतात. माध्यमिक शाळेतील वातावरणाशी जुळवून घ्यायला व सकारात्मक संबंधासाठी मुले तयार असतात. शिक्षक त्यांची माध्यमिक स्तरांवर चांगल्या प्रकारे महत्त्वाची भूमिका निभावत असतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) संक्रमणाची गरज स्पष्ट करा.

---

२) संक्रमणाचे महत्त्व स्पष्ट करा.

---

३) वर्ग संक्रमण म्हणजे काय ?

---

४) यशस्वी संक्रमण व आधारासाठी लागणारी तयारी विषद करा.

८.६ सारांश

शिक्षकाच्या शिक्षणामध्ये शिक्षकाचे प्रशिक्षण हा महत्त्वाचा घटक आहे. शिक्षकाचे शिक्षण हे शिक्षकाची व्यावसायिक कौशल्ये अद्ययावत करण्यासाठी गरजेचे आहे.

भूमिकेतील शिक्षकाची योजना विद्यार्थ्यांना त्यांची प्रश्न विचारण्याची, आव्हानांसाठी व त्यांच्या विचारसरणी निर्माणासाठी परवानगी देते.

विविध स्तरांमधून शिक्षकांमध्ये व्यावसायिक वाढ व दर्जा वाढ होत असते. सर्व व्यवसायांमध्ये (power) शक्ती आहे. व्यवसायाची काही वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे -

- कौशल्यावर आधारीत थेअरी (theoretical) ज्ञान
- व्यावसायिक संघटना
- कार्य स्वायत्तता
- व्यवसाय आचारसंहिता व नैतिकता
- उच्च दर्जा व नफा / उच्च परतावा
- लवचिकता

व्यवसायिक वाढ सतत तुमच्या उद्योगामध्ये ठाम राहण्यास मदत करते. ह्यामुळे आत्मविश्वास, प्रामाणिकपणा पत निर्माण करण्यासाठी फायदेशीर आहे.

व्यावसायिक योजनां (plan) चा विकास करून शिक्षक त्यांची बांधिलकी जन्मभर सतत व्यावसायिक शिक्षण घेऊन ठेवत असतो.

व्यवसायिक नितीमत्ता ही तत्त्वे मार्गदर्शन व नैतिकतेच्या निकषा संबंधी असते. व्यावसायिक नैतिकता ही अध्यापनामध्ये चिकित्सेकतेसाठी महत्त्वाचा घटक आहे. आणि ही शिक्षकांची वैयक्तिक व व्यवसायिक जीवनामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते.

अध्यापनासाठी महत्त्वाची चार मूल्ये पुढीलप्रमाणे -

- खरेपण सत्यता
- प्रतिष्ठा
- प्रामाणिकपणा
- स्वातंत्र्य व जबाबदारी

शिक्षक स्वतःस बरोबर करण्यासाठी व स्व-समाधान मिळवण्यासाठी व्यवसाय नैतिकता व नैतिकतेची आचारसंहिता ह्यांचा विकास करित राहतो. शिक्षक स्वतःची वागणूक सुधारून, आचरण सुधारून, व्यक्तिमत्व सुधारून स्वतःमध्ये सकारात्मक बदल करण्यास व व्यवसायिक समाधान मिळविण्यासाठी मदत हाते.

शिक्षक व शिक्षकांचे शिक्षक स्वतःमध्ये जबाबदारीची जाणीव निर्माण करून व विद्यार्थी, पालक, समाज, उच्चपदस्य व व्यवसाय ह्यांच्या कर्तव्याची जाण निर्माण करून व्यवसायिक नितीमतेचा विकास करू शकतात. प्रत्येकाने जीवनमूल्ये दुसऱ्यांस शिकवण्यापेक्षा स्वतःमध्ये जीवनमूल्ये अंगीभूत केल्यास नैतिकतेचा विकास मोठ्या प्रमाणावर होणे शक्य आहे.

सध्या शिक्षकाची भूमिका बहुउद्देशिय आहे. शिक्षक राजकारणी, समाज, महाविद्यालयातील सहकारी, कर्मचारी, (कमिटी मेंबर) कॉलेजमधील उच्च पदस्य ह्यांच्या बरोबर त्यांच्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्या पायावर उभा राहण्यासाठी व त्यांचे स्पष्टपणे स्थिरीकरणासाठी काम करित असतो.

शिक्षक नैतिकतेच्या विकासासाठी सर्वांचा सहभाग घेऊन विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनामधील समस्या कमी करित असतो. शिक्षक, समाज, विद्यार्थी, ह्या सर्वांनी नैतिकतेची आचारसंहिता व नैतिकतेची मूल्ये, तत्वे ह्याप्रमाणे सदैव आचरण केल्यास आचरण करणाऱ्याचे व इतरांचे देखील आयुष्य सुखकर होण्यास निश्चितच मदत होईल. तसेच आपल्या देशाचा नैतिक विकास देखील निश्चितच होईल.

आपली प्रगती तपासा :

१) 'शिक्षकाचे शिक्षण एक व्यवसाय' स्पष्ट करा.

---

२) व्यवसायाची संकल्पना स्पष्ट करा.

---

३) आचारसंहिता स्पष्ट करा.

---

४) व्यवसायिक नैतिकता व शिक्षकांसाठी आचारसंहिता स्पष्ट करा.

---

५) संक्रमणाची गरज स्पष्ट करा.

---

६) प्राथमिक व माध्यमिक संक्रमण स्पष्ट करा.

घटक - ९

प्रात्यक्षिक कार्य १ व २

विभाग १ व २

घटक रचना :

- १.० प्रात्यक्षिक कार्य १ व २ ची उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ प्रात्यक्षिक कार्य १ व २ प्रकार

१.० प्रात्यक्षिक कार्य १ व २ ची उद्दिष्टे :

प्रात्यक्षिक कार्य १

- शाळेमध्ये शिक्षकांना विविध भूमिकांना सामोरे जाण्यासाठी प्रशिक्षण देणे.
- अभ्यासक्रमा बाहेरील समृद्ध अध्ययन अनुभवाची संधी देणे.
- शाळेच्या कार्याचा (कामकाजाचा) समावेश करणे व गुणवत्ता पूर्ण शिक्षण मिळण्यासाठी उपक्रम राबवणे.

प्रात्यक्षिक कार्य २

- वर्तमान परिस्थितीमध्ये योगा ची ध्येय व उद्दिष्टे अध्ययन कर्त्यास परिचय करून देणे.
- योग उपक्रमाचे आकलन व त्याचा प्रभाव ह्यासाठी उपक्रमांची संधी देणे.
- कार्यरत असलेल्या विविध अशासकीय संस्थाना शिक्षण, संघटन, उपक्रम व सामाजिक प्रभाव साठी अध्ययन कर्त्यास प्रशिक्षण देणे.
- शालेय अभ्यासक्रमाबरोबर असलेल्या विविध व्यवसायिक अभ्यासक्रमाची माहिती करून देणे व ह्याचा भविष्यातील चारीत्र (career) निर्माणासाठी उपयोग समजावून देणे.

१.१ प्रस्तावना

प्रात्यक्षिक अभ्यासक्रमा दरम्यान प्रात्यक्षिक कार्याचा भाग म्हणून विद्यार्थ्यांकडून दोन प्रात्यक्षिक कार्ये कर्तव्याची अपेक्षा असते. त्यास प्रात्यक्षिक कार्य १ व प्रात्यक्षिक कार्य २ असे संबोधले जाते.

प्रात्यक्षिक कार्य २ (PW I)

पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, शाळांना भेटी देऊन त्यांचा कार्याचा अभ्यास करून तुमच्या दृष्टिकोनातून विस्तृत अहवाल लिहा. (अहवालामध्ये संस्थेची थोडक्यात माहिती, पदानुक्रमानुसार त्यांचे संस्थात्मक कार्य, दृष्टिकोन, ध्येये, पायाभूत सुविधा, अभ्यासक्रम व अभ्यासक्रम पूरक उपक्रम ह्याविषयी संक्षिप्त माहिती असावी.

प्रात्यक्षिक कार्य २ (PW II)

प्रत्येक विद्यार्थ्यांने योग केंद्र / अशासकीय शैक्षणिक संस्था / व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्र ह्यांना भेट देऊन त्यांच्या कार्यात्मकतेचा अभ्यास करुन लगेच अहवाल लिहावा. (अहवालामध्ये संस्थेची थोडक्यात माहिती, संस्थात्मक उभारणी, ध्येये, धोरणे, राबवलेले उपक्रम, व अभ्यासक्रम ह्यांचा समावेश असावा)

९.२ प्रात्यक्षिक कार्य १ व २ वर्णन

प्रात्यक्षिक कार्य १

प्रत्येक विद्यार्थ्यांने प्रात्यक्षिक कार्यासाठी उपक्रमास पसंती द्यावी व उपक्रमाचा आधार घेऊन मार्गदर्शक तत्वानुसार अहवाल तयार करावा.

प्रात्यक्षिक कार्य १ रुपरेखा / मागदर्शक तत्वे

१) सर्वसाधारण माहिती :

- शाळेचे नाव
- पत्ता
- उभारणीचे वर्ष
- शाळेचे स्वरूप : अनुदानीत / विनाअनुदानीत
- मुले / मुली / सहकारी शिक्षण
- पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक
- पदानुसार व्यवस्थापनाचे नाव
- संस्थेचा दृष्टिकोन, ध्येय, व्यवस्थापक मंडळ
- शिक्षणाचे माध्यम
- शाळेच्या (शिफ्ट) वेळा : वेळापत्रक
- एकूण विद्यार्थी संख्या

२) शाळा इमारत : (पायाभूत सुविधा)

- एकूण क्षेत्रफळ
- एकूण वर्ग खोल्या
- परिषद खोल्या
- आमीसी खोल्या
- संगणक प्रयोगशाळा खोल्या
- वाचनालय : एकूण पुस्तके, पुस्तक वितरण, नियतकालीन, वाचनालयाची उपयोगिता, सेवा (प्रत्येक मुद्दा सविस्तर चर्चा करावी.)
- खेळांचे पटांगण : खेळाचे साहित्य, अंतर्गत व बाह्य खेळ खेळणारे खेळाचे प्रकार इतर संबंधित उपक्रम (प्रत्येकाचे सविस्तर वर्णन करा)
- स्वच्छता खोल्या / आरोग्य खोल्या

- विज्ञान प्रयोगशाळा : प्रयोगशाळेतील उपकरणे, शिक्षकांचे स्पष्टीकरण, विद्यार्थ्यांचे प्राविण्य - सविस्तर उल्लेख करा.

३) शैक्षणिक (अध्यापन कर्मचारी व अध्यापन न करणारे कर्मचारी)

- अध्यापक कर्मचारी संख्या (विषयानुसार पात्रता, एकूण अध्ययन अनुभव संख्या, शिकवलेले विषय, चर्चा सत्रांचा सहभाग, परिषद, राष्ट्रीय व राज्य स्तरांवर कार्यशाळा)
- कर्मचाऱ्यांचे अभ्यासक्रमा व्यतिरिक्त योगदान उदा. विद्यार्थ्यांसाठी स्पर्धा परीक्षा, शिष्यवृत्ती परीक्षा इ.
- कर्मचाऱ्यांचे विशेष शैक्षणिक कार्य

वरील मुद्याचा सविस्तर वर्णन करा तसेच शिक्षकेतर कर्मचारी लक्षात ठेवून पहिल्या मुद्याचे वर्णन करा.

४) कार्य (प्रशासकीय)

केलेले विभागीय कार्य म्हणजेच विविध मंडळे व त्यांचे कार्य थोडक्यात लिहा.

५) अभ्यासक्रम पूरक उपक्रम

१. खेळांची (अंतर्गत व मैदानी) शाळांमधील संख्या
२. शाळांचा विविध स्तरावर स्पर्धात्मक सहभाग
३. विविध स्पर्धात्मक स्तरांवर मिळवलेली बक्षीसे व सन्मानचिन्ह
४. एन.सी.सी. / स्काऊट व गाईड (उपक्रम निश्चित करा)
५. सामाजिक सेवा (उपक्रम निश्चित करा)
६. महत्त्वाचे दिवस व सण साजरे करा. (उपक्रम निश्चित करा)
७. शैक्षणिक सहल / सफर / सहल पिकनीक
८. शालांतर्गत व शाळांनी आयोजित केलेल्या विविध स्पर्धा - वक्तृत्व, वादविवाद, चित्रकला, गायन, भिक्तीपत्र (उपक्रम निश्चित करा)
९. गणित, विज्ञान, नाट्य विषयासंदर्भात उपक्रम
१०. समाजकार्य
११. शालेय मासिकाच्या स्वरूपात प्रकाशन
१२. विद्यार्थ्यांसाठी व विद्यार्थ्यांकडून करमणूकीचे कार्य
१३. स्व संरक्षण उपक्रम, प्रथमोपचार प्रशिक्षण
१४. शाळेचा वाद्यवृंद
१५. अनुभवी तज्ञ व्यक्तींना निमंत्रण
१६. प्रदर्शन (प्रकार व उपक्रम विषद करा)
१७. वार्षिक दिवस

इतर उपक्रम उल्लेख करा
उदा. कादंबरी सराव शालेय स्तरांवर व बाह्य स्तरावर

६) कार्यालयीन नोंद :

कार्यालयीन नोंदी द्वारे अहवाल
नोंदवही, हजेरी वही, सेवा पुस्तक, कार्डस, जी.आर. अहवाल, संकलित अहवाल इ.

७) सखोल मनन (भेटीचा दृष्टिकोन म्हणजे अनुभव थोडक्यात)

प्रात्यक्षिक कार्य २

प्रत्येक अध्ययन कर्त्याने योग केंद्र / व्यवसायिक प्रशिक्षण / अशासकीय संस्थांना भेटी देऊन दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वानुसार किंवा बाह्य रूपरेखानुसार सरावात्मक उपक्रम तयार करून अहवाल तयार करावा.

मार्गदर्शिका / बाह्यरूपरेखा नुसार प्रात्यक्षिक कार्य २

१) सामान्य माहिती (थोडक्यात इतिहास)

- संस्थेचे / केंद्राचे नाव
- पत्ता
- स्थापनेचे वर्ष
- पदानुक्रमानुसार व्यवस्थापनाची नावे
- संस्थेची ध्येय धोरणे व दृष्टिकोन
- संस्थेची उद्दिष्टे
- संस्थेच्या शाखा

२) संस्थेचा नियोजित एकसंघ कार्यालयीन उभारणी

सदस्यांची संख्या (चेअरमन) (अध्यक्ष) सचीव (सेक्रेटरी) खजीनदार, विश्वस्त, प्रभारी सदस्य, स्वयंसेवक इ. निधी, संस्थात्मक निधी, उत्पनाचा स्रोत

३) आयोजित उपक्रम :

आयोजित उपक्रमांची संख्या (संस्थेच्या आत मध्ये व बाहेर) त्यांची उद्दिष्टे व गटाच्या ध्येयांवर होणारा परिणाम सविस्तर लिहा.

४) आयोजित अभ्यासक्रम (योग केंद्र व व्यवसायिक प्रशिक्षण केंद्र)

अभ्यासक्रम दरम्यान कार्यक्रमांच्या संख्येचा उल्लेख करा. फी व फी चा विद्यार्थ्यांवर होणारा परिणाम थोडक्यात वर्णन करा.

५) सखोल मनन (तुमच्या भेटीचा दृष्टिकोन म्हणजेच तुमचा अनुभव) थोडक्यात.

